

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

**ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3,4 (21,22)

Шымкент
2019

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

ғылыми-педагогикалық журнал
№ 3,4 (21,22) 2019

БАС РЕДАКТОР

Каирбекова А. – ОҚМПУ ректоры

Редакциялық алқа

Аяшев О.А. – п.ғ.д., профессор; **Айтбаев Ө.** – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Бегалиева Р.Н.** – п.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амиргазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ө.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Сзаттари П.** – тарих Phd, адъюнкт-профессор (Венгрия); **Сластухина О.И.** – ф.ғ.к., доценті (Ресей); **Бахадырова С.** ф.ғ.д., профессор (Қырғыстан); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірберген М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; **Абдрахманова Х.К.** – ф.-м.,ғ.к., доцент м.а., **Мәдібекова Ғ.М.** – х.ғ.к., доцент; **Халила А.** – б.ғ.д., профессор; **Арынғазиева Б.** – филос.ғ.к., профессор м.а.; **Алдаберген М.Н.** – т.ғ.к. доцент; **Омар Б.К.** – ф.ғ.к., доцент; **Стычева О.А.** – п.ғ.к., доцент; **Абрамова Г.И.** – ф.ғ.к. доцент; **Қиясова Қ.Қ.** – п.ғ.к., доцент м.а.; **Алтынбеков Қ.С.** – ф.ғ.к.; **Қаражігітова К.Ж.** – п.ғ.к., доцент; **Қойшиев Қ.Е.** – п.ғ.к.; **Ибрагимова Ж.А.** ф.ғ.к., доцент

Техникалық редакция – Байырбекова Л., Аблаев Н., Утепов Н.

*Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы
ISSN орталығында тіркелген.*

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **06.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген. Ақпарат комитетіне қайта есепке қою туралы 15.03.2018 ж. № 16979-ж куәлігі берілген.

Меншік иесі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
223-бөлме, тел. 87013381433,
e-mail: okmpu_nauka@mail.ru
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, 2019

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

UDC 378

COMPETENT MODEL OF GRADUATES OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

IBASHOVA ALMIRA

В статье рассматривается компетентностная модель выпускника педагогического вуза. Представлена логика и последовательность изучения учебных дисциплин на бакалавриате и в магистратуре.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентностная модель, рефлексивная компетентность, профессиональная подготовка

The modern stage of development of society is characterized by rapid development of production. We see that the greatest successes have been achieved by those States that have chosen the path of information and intellectual development as a General direction. Awareness of this fact makes a new look at the system of training of teachers. Any educational institution today puts forward a clear requirement: from an educational institution it must receive a qualitatively trained specialist who will immediately join the labor process. For a long time, pedagogical systems have been focused on the assimilation of students ready-made knowledge obtained by mankind. But is it possible in these days, when the amount of knowledge is growing avalanche. The answer is obvious: there is no need to talk about any quality in the training of a specialist. There is a clear need to modernize the education system. In almost all developed countries, the turn in the development of pedagogical technologies in the course of the reform of education is placed on learning the ability to extract the right information, to highlight problems and seek ways of their rational decisions and is able to analyze knowledge and apply them to solve new tasks. The assimilation of ready-made knowledge should not be the goal, but one of the auxiliary means in the preparation of a specialist. Thus, modern society needs a person who independently, critically thinking, able to creatively solve problems, as well as having the skills of self-sufficiency.

One of the strategic directions of development and modernization of national education is a competence-based approach, personality-oriented in nature.

Currently, the competence approach in vocational education reaches a new level of implementation of applied developments, when the proposed methodological foundations and principles are confirmed, for example, in the design of the graduate model. Based on the state educational standards of higher professional education, the final requirements for graduates are presented in the form of a set of competencies.

The formation of competence of students in the period of higher education is possible under the following conditions-- design of the graduate model, including the composition and content of competencies based on the qualification requirements for graduates, reflected in the SSHPE (state standard of higher professional education); - analysis and correction of the content potential of competence formation in the existing curriculum, which sets the logic and sequence of the development of academic disciplines and pedagogical practices; - selection of the appropriate type of training, forms and methods for productive process of formation of certain types of competences; - implementation of analytical and reflexive analysis of the result of formation of reflexive competences of students.

Let's dwell on the first condition - the design of the graduate model.

Common competencies are the core of the model and include:-- General cultural (various cultural areas, values and traditions, manifestation of civic feelings, upholding human rights, humane behavior); - intellectual (development of intellectual and thinking actions: synthesis, comparison, systematization, generalization); - social and communicative (system of knowledge about social reality and oneself, system of complex social skills and interaction, scenarios of behavior in typical situations, success of communication); - subject competence (ability to analyze the existing situation, vision of yourself as an active subject of activity, ready for independent and responsible decision-making).

Professional competencies include:-- social teaching (the ability to interact with all participants of educational process includes information exchange, organization of interpersonal interaction, providing a favorable psychological climate);--organizational (the knowledge on the implementation of activities and its analysis);--professionally personal (having the ability to enter an active research position in relation to his own professional activity, to himself with the purpose of critical analysis, evaluation of efficiency of development of his personality and the personality of the other, individual strategy and tactics in building their own life and professional path).

South Kazakhstan state pedagogical University is actively building mechanisms of cooperation with educational institutions. In the course of work is carried out:

- development of a unified strategy of interaction of structural units with employers;
- formation of mechanisms of active participation of graduating departments in cooperation with strategic partners from among employers that have a significant impact on the labor market;
- development of a mechanism for attracting employers to participate in the educational process, evaluation of educational programs, adjustment of curricula;
- involvement of employers in joint research and production activities;
- directions of activity on creation of system of effective interaction with schools;
- formation of educational programs and adjustment of curricula;
- formation of a list of competencies for each educational program at the request of employers.

The graduating departments together with the educational and methodical Department constantly monitor the competencies demanded by employers, and promptly adjust the educational process in accordance with the monitoring result. For the implementation of specialties the University has all the possibilities: the appropriate material and technical base has been created, there are qualified teachers.

The specificity of training in pedagogical universities is that in addition to the mandatory development of specific subject content, students also need to learn how to conduct pedagogical, cultural and educational work in the children's team. Based on this specificity, the University puts forward the construction of a two-level content of competence in the professional and personal development of students, reflecting the main stages of University training.

The first level – bachelor's degree (educational and professional competence).

The analysis and correction of logic and sequence of development of educational disciplines and pedagogical practices in the existing curriculum of preparation allowed to draw a conclusion about substantial potential of formation of competence of students.

Freshman year. Modern history of Kazakhstan, Philosophy, Socio-political knowledge (Sociology, political Science, cultural Studies, Psychology), Kazakh (Russian) language, Foreign language, Information and communication technologies (in English. language.) Educational practice.

These disciplines form General reflexive competences (all kinds) and professional competences (social and pedagogical).

Second year. Legal, economic and environmental knowledge (Fundamentals of law and anti-corruption culture, Economics and business, Ecology and life safety). Culture of speech. Logic and culture of thinking. Fundamentals of social psychology. Theoretical pedagogy (course work). Psychological and physiological development of schoolchildren (Physiological development of schoolchildren, Pedagogical psychology). Language and pedagogical practice.

These disciplines form General competences (General cultural, intellectual) and professional reflexive competences (all kinds).

Third year. Special pedagogical technologies in inclusive education (Organization and design of inclusive education, Psychological and pedagogical support of children with PLO in terms of inclusive education, ICT in inclusive education). Pedagogical practice.

These disciplines form General competences (General cultural) and professional competences (all kinds).

Fourth year. Modern means of evaluation of learning outcomes. Legal and regulatory support of education. Pedagogical technologies (Fundamentals of pedagogical skills). Organization of reflexive-oriented professional activity of the teacher. Industrial practice (pedagogical).

These disciplines form professional competences (all kinds).

Second level – master's degree (vocational and pedagogical competence) involves the transformation of reflexive competence from the status of training the status of training. These competencies act as an independent vector of professional and personal formation of a specialist and consist in his ability and ability to manage the reflective activity of students.

In General, the two-level content of competencies in the training of future teachers meets the logic of modernization of higher education in the framework of the introduced two-level training system. In particular, the educational and professional level meets the requirements of training in the framework of bachelor's degree, and professional pedagogical-training of masters. Thus, the phenomenology of competences in the preparation of students is binary.

On the one hand, these competencies are purely educational, indicate the ability and ability to successfully learn.

On the other hand, they have an independent value, implying the readiness and ability of the future specialist to carry out reflexive activities in the educational process of the school. Thus, the situation in the system of higher pedagogical

education is changing significantly: in the structure, content, organization and evaluation of the results of training of future teachers of bachelors and masters.

The formation of competence occurs in the process of classroom work and various types of practices. Lectures are problematic in nature, the purpose of which is to encourage students to their own reflections and searches, to awaken research interest in professional pedagogical activity.

We present the algorithm of conducting classes in this technology. The first element is the selection of the theoretical knowledge base, that is, the fundamental knowledge of the topic. The second element of the content is the assimilation of experience in the implementation of activities on the basis of knowledge. It is necessary to learn the experience of applying knowledge in practice.

The third component of the content is the development of the experience of creative activity. An important feature of reflexive activity is the independent transfer of knowledge and skills in a new situation. Solving a new problem, the student shows the ability to use already acquired knowledge and patterns of action.

The fourth component is the formation of norms of attitude to the activity, to the teacher's profession, awareness of oneself as a subject of the forthcoming activity. Therefore, the next stage of the training session is the task of creative nature, where the synthesis of scientific knowledge and experience of the student.

The fifth component is reflexive. This final action consists of step-by-step reflection and step-by-step self-evaluations, when the student evaluates and corrects his activities at each stage of the class.

Pedagogical practice is individually correctional in nature and provides the development of those qualities that require improvement, contributes to the development of reflexive competencies in the natural pedagogical process, when the student's subject of reflection are personal and professional qualities, means and methods of their own pedagogical activity, the process of making practical decisions through a system of reflexively oriented tasks.

Based on the above, it can be concluded that today for the preparation of competitive specialists it is necessary to make a little more effort to form students not only the necessary knowledge of the discipline, as it was in the traditional system, but also it is necessary to introduce elements of innovation with reference to practical reality. This allows us to train specialists focused on the needs of the market, able to find a variety of solutions with the choice of the most effective. Specialists trained according to the proposed scheme will also have a clear idea of their specialization in the process of training, but will have effective tools to solve a wide range of issues.

And in conclusion, I would like to note that a competitive specialist is primarily a harmoniously developed personality, this is evidenced by the criteria for assessing the professional competencies of graduates of the South Kazakhstan state pedagogical Institute, table 1.

Table 1. Criteria for assessing the professional competence of SKSPU graduates

Competence	Criteria for the competent pits
<i>Asubstantive-methodological competence</i>	Knowledge in the field of taught subject; orientation in modern research on the subject; knowledge of subject teaching methods
<i>Psychological and pedagogical competence</i>	Theoretical knowledge in the field of individual characteristics of psychology and psychophysiology of cognitive processes of the student, the ability to use this knowledge in the construction of a real educational process. The ability to pedagogically determine the level of development of "cognitive tools" of the student.
<i>Competence in the field of valeology of the educational process</i>	Theoretical knowledge in the field of valeology and the ability to design a health-saving educational environment (lesson, office). Skills in using health-saving technology. Theoretical knowledge and practical skills in organizing the educational and educational process for children with disabilities.
<i>Competence in the field of media technology and the ability to design didactic equipment of the educational process</i>	Practical knowledge of methods, techniques, technologies that develop and socialize students by means of the subject. The ability to design and implement a program of individual trajectory of student learning. Possession of methods and technologies of media education.
<i>Communicative competence</i>	Practical knowledge of communication methods, allowing for targeted effective interaction in the "teacher-student" system

<i>Competence in the management of the teacher-student system</i>	Possession of management technologies (pedagogical analysis of resources, the ability to design goals, plan, organize, adjust and analyze the results of the educational and educational process)
<i>Research competency</i>	The ability to plan, organize, conduct and analyze a pedagogical experiment on the introduction of innovations
<i>Competence in the field of translation of own experience</i>	The ability to transmit your own positive experience to the pedagogical community (articles, speeches, participation in competitions)
<i>Acmeological competence</i>	Ability to continuous professional development. Ability to choose the necessary directions and forms of activity for professional growth

REFERENCES:

1. Ayashev O., Abasova A. B. peculiarities of formation of information competence.//Materials of the XI international scientific and practical conference “Fundamental and applied science -2015”- Sheffield, England, 2015. Pp. 52-56

2. Zimnaya I. A. Key competences as a productive target basis of competence approach in education. - M.: Research center of problems of quality of training of specialists, 2004. -30 s.

3. Ayashev O. A. Philosophy of formation of professional readiness of future teachers. - Astana: Folio, 2016. - 320 PP.

4. Polat E. S. et al. New pedagogical and information technologies in the education system: Textbook/ E. S. Polat, M. Yu. Bukharkina, M. V. Moiseeva, A. E. Petrov; ed. - Moscow: publishing center "Academy", 1999-2005.

5. Saikiv B. P. the Organization of the information space of an educational institution: a practical guide. - M.: Binom. Knowledge laboratory, 2005.

6. The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan until 2015 // Kazakhstan truth. - 2003, No. 12. - pp. 11-15.

7. Higher education in the XXI century: approaches and practical measures: working Doc. // UNESCO world conference on higher education, Paris, 5-9 Oct. 1998-http: // nic.gov.ru/ru/docs/foreign/ other/declaration_1998 (accessed 10.05.2014).

8. State program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019. - Astana, 2016.

Links:

<http://www.bogomolovaev.narod.ru>

https://znanio.ru/media/tehnologii_postroeniya_nauchnoj_aktivnosti_studentov

http://center.fio.rU/vio/VIO_01/Present/ITO/1995/A/brusnick.html

http://okmpu.kz/sites/default/files/u36/habarshy_zhurnaly

ИБАШОВА А. КОМПЕТЕНТНАЯ МОДЕЛЬ ВЫПУСКНИКОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ.

В статье рассматривается компетентностная модель выпускника педагогического вуза. Представлена логика и последовательность изучения учебных дисциплин на бакалавриате и в магистратуре.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентностная модель, рефлексивная компетентность, профессиональная подготовка

ИБАШОВА А. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚ ТҮЛЕКТЕРІНІҢ ҚҰЗІРЕТТІ МОДЕЛІ.

Мақалада педагогикалық университет түлегінің құзіреттілік моделі қарастырылған. Бакалавриат және магистратура деңгейлерінде академиялық пәндердің оқыту логикасы мен дәйектілігі келтірілген.

Түйінді сөздер: құзіреттілікке негізделген тәсіл, құзіреттілікке негізделген модель, рефлексиялық құзіреттілік, кәсіби дайындық.

PROJECT WORK AS A TEACHING FORM AT THE ENGLISH LESSON

IBRAGIMOVA ZH., MEIRBEK N.

The purpose of the article was to emphasize the importance of project work in teaching English, to find out how it affects students during the educational process, and if this type of work in the classroom helps to learn the language. Today information field of students is unusually wide and it has multiplied the need for new technologies and interaction with other fields. One of the new technologies which allow students to master foreign language on the communicative level is the method of project. The aim of this method is that it aims to develop an active independent thinking of the child and teach him not just to memorize and reproduce the knowledge, which gives it a school, and be able to apply them in practice. It gives the teacher an opportunity to include students in real communication and see the real results of their work.

Key words: project work, new technologies, method, communicative level, independent thinking, memorize.

The work on project offers a chance to do something different and entertaining. It brings the variety to the course as well as the real sense of achievement. Work on projects in English lessons is a very good opportunity for students to use in practice what they already know theoretically. In his *Introduction*

to project work Tom Hutchinson claims: “A foreign language can often seem a remote and unreal thing. This inevitably has a negative effect on motivation. Diana L. Fried-Booth agrees: “Most organized language learning takes place in the classroom...Often there is a gap between the language the students are taught and the language they in fact require” According to them, this gap can be bridged by using project work. When students can use their knowledge in a new and creative way, they know that this knowledge is useful and meaningful. [1;1]

The emotional and personal development of the pupils is also very important. Hutchinson sees project work as a very special piece of work in which children are personally involved because they write about their own lives and experience. This leads to the fact that the work and presentations are very important to the children. *They produce work which is personal and individual, which reflects their ideas, tastes, and interests; they are encouraged to express their feelings and their opinions are sought and valued*” [2;2]

Activities accompanying project work often enable a group or a pair work. The major advantage of this grouping is that children can share their opinions and help each other. The right grouping can provide “a strong team feeling within a class and engender a good working atmosphere” Phillips, Burwood and Dunford speak about developing “the social skills of sharing, cooperating, making decisions together, and appreciating how individual contributions can make a successful whole”, as well as developing “learner independence skills such as making responsible choices, deciding how to complete tasks, getting information, trying things out, and evaluating results” In other words learning independently of the teacher encourages students to take greater responsibility which can be very useful in their future studies. [2;3]

In project-based learning cross-curricular links provides children with the opportunity to bring their knowledge gained in other school subjects such as history, music, art, science, geography or drama and extending it during the work on the project. The links with other school subjects can be useful and may allow the cooperation of the teachers of different subjects. It is optional how big part of the syllabus a teacher wants to devote to the project. It may be used as a supplement or a complement to the programme set, or as the main structure around which the syllabus is designed [2;4]

A project is an extended piece of work on a particular topic where the content and the presentation are determined principally by the learners. The teacher or the textbook provides the topic, but the project writers themselves decide what they write and how they present it. This learner-centred characteristic of project work is

vital, as we shall see when we turn now to consider the merits of project work. It is not always easy to introduce a new methodology, so we need to be sure that the effort is worthwhile. Students do not feel that English is a chore, but it is a means of communication and enjoyment [23;5].

They can experiment with the language as something real, not as something that only appears in books. Project work captures better than any other activity the three principal elements of a communicative approach.

These are:

- a) a concern for motivation, that is, how the learners relate to the task.
- b) a concern for relevance, that is, how the learners relate to the language.
- c) a concern for educational values, that is, how the language curriculum relates to the general educational development of the learner. [3;6]

A project is an extended task which usually integrates language skills through a number of activities. These activities combine in working towards an agreed goal and may include planning, gathering of information through reading, listening, interviewing, discussion of the information, problem solving, oral or written reporting, display, etc.

Learners' use of language as they negotiate plans, analyze, and discuss information and ideas is determined by genuine communicative needs. At the school level, project work encourages imagination and creativity, self-discipline and responsibility, collaboration, research and study skills, and cross-curricular work through exploitation of knowledge gained in other subjects. Successful use of project work will clearly be affected by such factors as availability of time, access to authentic materials, receptiveness of learners, the possibilities for learner training, and the administrative flexibility of institutional timetabling. [4;7]

Project work leads to purposeful language use because it requires personal involvement on the part of the students from the onset of a project, students, in consultation with their instructor, must decide what they will do and how they will do it, and this includes not only the content of the project, but also the language requirements. So from this point project work emerges as a practical methodology that puts into practice the fundamental principles of a communicative approach to language teaching. It can thus bring considerable benefits to our language classroom, like:

- Increased motivation - learners become personally involved in the project.
- All four skills, reading, writing, listening and speaking, are integrated.
- Autonomous learning is promoted as learners become more responsible for their own learning.

- There are learning outcomes -learners have an end product.
- Authentic tasks and therefore the language input are more authentic.
- Interpersonal relations are developed through working as a group.
- Content and methodology can be decided between the learners and the teacher and within the group themselves so it is more learner centered.
- A context is established which balances the need for fluency and accuracy.[5;8]

Bibliography

1. Larsen-Freeman, Diane (1986) *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
2. Richards J.C. (2001) *Approaches and Methods in Language Teaching*. New York
3. Ur, Penny (2003) *A Course in Language Teaching*. New York: Cambridge University Press
4. Swan M., Smith B., "Learner English. A teacher's guide to interference and other problems."; Cambridge, 1987
5. Brown C. And Jule., "Teaching the spoken language."; Cambridge, 1983
6. Cerovsky, Dorothea. *Project work – some theoretical aspects*. 2000. 20 Oct. 2006
7. Edge, Julian. *Cooperative Development*. New York: Longman, 1992.
8. Fried-Booth, Diana L. *Project work*. Oxford: Oxford University Press, 1986.

МЕЙІРБЕК Н.К., ИБРАГИМОВА Ж.А. ЖОБАЛЫҚ ЖҰМЫС АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫН ӨТУ БАРЫСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ФОРМАСЫ.

Бұл мақаланың мақсаты - жобалық жұмыстың ағылшын тілін оқыту бойынша маңыздылығын ескеру және білім беру процесі кезінде оқушыларға қалай үйренуге көмектесу жолдары көрсетіледі. Студенттерге коммуникативтік деңгейде шет тілін меңгеруге мүмкіндік беретін жаңа технологиялардың бірі Жоба әдісі болып табылады. Бұл әдістің мақсаты баланың белсенді дербес ойлауын дамытуға бағытталған және оны мектеп беретін білімді есте сақтап, қайта жаңғыртып қана қоймай, оларды тәжірибеде қолдана білуге үйретеді. Бұл оқытушыға студенттерді нақты қарым-қатынасқа қосуга және олардың жұмысының нақты нәтижелерін көруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жобалық жұмыс, жаңа технологиялар, әдістер, коммуникативті деңгей, өзіндік ойлау, есте сақтау.

МЕЙІРБЕК Н.К., ИБРАГИМОВА Ж.А. ПРОЕКТНАЯ РАБОТА КАК ФОРМА ОБУЧЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ УРОКЕ.

Цели статьи заключались в том, чтобы подчеркнуть важность проектной работы по обучению английскому языку, узнать, как это влияет на учащихся во время

образовательного процесса, и если этот вид работы в классе помогает изучать язык. Одной из новых технологий, позволяющих студентам овладеть иностранным языком на коммуникативном уровне, является метод проектов. Цель этого метода состоит в том, что он направлен на развитие активного самостоятельного мышления ребенка и учит его не просто запоминать и воспроизводить те знания, которые дает ему школа, а уметь применять их на практике. Это дает преподавателю возможность включить студентов в реальное общение и увидеть реальные результаты их работы.

Ключевые слова: проектная работа, новые технологии, методика, коммуникативный уровень, самостоятельное мышление, запоминание.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ВОПРОСЕ ПОСТРОЕНИЯ КАРЬЕРЫ МОЛОДЫМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ

ЛЕКЕРОВА Г.Ж., ЖУМАБЕК К.Н.

Построение карьеры-сложный, многоступенчатый процесс. Желание занять вышестоящую должность может быть обусловлено различными причинами. Для кого-то важно постоянно расти и развиваться, активизировать попытки некоторых людей перемен и проявить себя в новом качестве, если у третьих лиц страстно распоряжаться подчиненными, и для кого-то важно доказывать себе и другим, что он заслуживает большого количества вещей. Люди делятся на две категории: первые активно плывали по течению, со временем меняли свое направление, а кто-то поддаются в добровольную воду, где течь ведет ее, а то и спокойно уходят. Самое оптимальное время планирования карьеры-начальный этап обучения и трудовой деятельности в вузе.

Түйінді сөздер: кәсіби мансап, кәсіби өзін-өзі анықтау, мансапты басқару тетіктері, мансаптың негізгі түрлері.

Введение. Карьеру строят не все. Не всем это надо, хотя и понимают, что это необходимо. Однако люди делятся на две категории: они активно плывут по течению, меняя время от времени свое направление, подстраивая поток под себя, другие, спокойно отдавшись воле воды, движутся туда же, куда их несет течение. Как вы спланируете свою карьеру, так она и будет развиваться. Наиболее оптимальное время для планирования карьеры - обучение в вузе и начало трудовой деятельности. Это некие точки отсчета, с которых начинается продвижение по ступеням карьерной лестницы [1].

Основная часть. Все начинается с мысли. Как выспланируете свою карьеру, так она и будет развиваться. Составление обдуманного плана – главный шаг профессионального самоопределения, иначе сказать, совсем не простой этап. Многие полагают, что о карьерном росте уместно задумываться, имея за плечами 2-3 года трудового стажа. Однако это не совсем так. Наиболее оптимальное время для планирования карьеры – обучение в вузе и начало трудовой деятельности. Это некие точки отсчета, с которых начинается продвижение по ступеням карьерной лестницы. В этот период вы уже будете иметь конкретное представление о будущей специальности и сможете сформулировать свои основные жизненные цели. Начинать планировать карьеру лучше в 18-21 год.

Конечно, если интерес к продвижению по службе возник в более зрелом возрасте, не упускайте этот момент. К сожалению, после 50 лет количество возможностей для маневра уменьшается. Но это не означает, что управлять карьерой в эти годы абсолютно нельзя. Все зависит от внутренней воли человека, его мотивации [2].

Построение карьеры – сложный многоступенчатый процесс. Желание занимать более высокую должность может быть обусловлено различными мотивами. Для кого-то важно постоянно расти и развиваться, другими движут стремление к изменениям и возможность попробовать себя в новом качестве, третьими – жажда власти хотя бы над своими подчиненными, а кому-то просто необходимо доказать себе и окружающим, что он достоин большего [3].

Существуют три ключевых вида карьеры.

Лестница. Этап «разгона», этап равномерной интенсивной работы, переход на следующую ступень. Например, выпускница вуза устраивается в косметическую фирму менеджером по продажам. Сначала она «вживается» в должность, набирает опыт и клиентскую базу, потом два года плодотворно трудится, затем становится начальником отдела продаж. Девушка оказывается сообразительной и целеустремленной и не сбавляет темп, и затем занимает пост заместителя коммерческого директора.

Волна. Вы движетесь вместе с вашей организацией. Наиболее ярко такая модель карьеры выражена в Японии, но и у нас она существует в более мягких вариантах. Соискатель устраивается на работу в динамично развивающуюся организацию и растет вместе с ней, при этом его должность может и не меняться. Так, один сотрудник пришел в небольшую типографию директором рекламного департамента. За пять лет типография сильно расширилась. Сейчас

он, по-прежнему возглавляет свой отдел, но уровень его работы, социальная значимость и доходы значительно выросли [4].

Серия проектов. Это новая модель карьеры. Ее появление обусловлено динамичностью современного бизнеса, основной ценностью которого становятся талантливые специалисты, а не капитал и материальные орудия производства. Сегодня важны технологии и информация.

Из общей массы производимых продуктов 70 % делают с помощью интеллекта. Творческие, нестандартные решения приносят прибыль. Соответственно, команду специалистов могут собирать для реализации конкретного проекта или нескольких проектов. Человек, хорошо работающий головой, может себе позволить выбирать потенциальных работодателей и предлагать свои проекты. Например, специалист по консалтингу, потрудившись в различных компаниях, может написать книгу и успешно продать ее, а потом заняться обучением начинающих консультантов. Это наиболее самостоятельный и творческий вариант карьеры, но он требует высокого профессионализма, уверенности в себе, умения подать себя, при этом необходимо мыслить стратегически и обладать деловым чутьем.

За рубежом карьерные стратегии довольно разнообразны. Так, кадровая политика большинства японских фирм предоставляет сотрудникам возможность карьерного роста в рамках одной компании в течение всей жизни, так называемый пожизненный найм. Многие американские специалисты, даже если нынешняя работа их, в целом, устраивает, регулярно, примерно раз в полгода, активизируют свое резюме в кадровых агентствах и Интернете. Некоторые западные компании исповедуют принцип «promotionfromwithin» (продвижение изнутри). Попасты в такую фирму со стороны на должность из высшего или среднего менеджмента невозможно. Сотрудников набирают только на нижние позиции и растят самостоятельно, с учетом требований внутренней корпоративной культуры. В подобных компаниях шансы добраться до вершин значительно выше. Однако нельзя сказать, что карьерный рост сотрудников - дело рук, исключительно, их самих. Кадровый резерв необходим предприятию как воздух, поэтому вкладывать силы и средства в обучение и развитие собственных перспективных специалистов весьма разумно.

В небольших фирмах, где все на виду, оценить вклад качества работы каждого работника проще. Но это вовсе не значит, что крупные компании лишены возможности делать инвестиции в персонал. Наоборот, они создают свои учебные центры, корпоративные университеты, где проходят обучение собственные сотрудники, повышая свою квалификацию.

Как же правильно построить новую карьеру, на что стоит обратить внимание, чтобы избежать уже допущенных ошибок?

Известно, что сделать карьеру способен не каждый, а добиться быстрого продвижения по службе – тем более. Какими же качествами нужно обладать, чтобы начальство заметило ваше усердие? Большинство HR-менеджеров ставят во главу угла талант лидера, умение работать команде, открытость, энергичность, трудолюбие, хорошую обучаемость.

Быстрый карьерный взлет наиболее вероятен для людей предприимчивых и креативных, с авантюрной жилкой, всегда готовых предложить предприятию больше, чем требуется от рядового сотрудника. А вот шансов у людей системных, педантичных, скрупулезно выполняющих свою работу «от и до», немного.

Немаловажное значение может служить личностный фактор. Кто повышает сотрудника? Естественно, начальник. Замечено, что этот самый руководитель охотнее приближает к себе работников, которые похожи на него самого. Взрывной, темпераментный директор скорее повысит подчиненного громкоголосого и экспансивного, чем спокойного и старательного. Руководитель, строго относящийся к своему внешнему виду на рабочем месте, с большим удовольствием назначит на высокую должность сотрудника, носящего костюмы, а не свитера и двухдневную щетину.

Однако здесь есть и другая сторона. Если руководитель слишком мягкий, то он старается компенсировать это, взяв к себе в заместители строгого управленца.

Может, также, сыграть роль тот факт, что ваше детство прошло в одном городе или что ваши родители учились в одном вузе. Потому, если вы стремитесь к карьерному взлету, узнав, какие факты помимо работы связывают вас с руководством, обязательно донесите их до сведения вашего начальства [5].

Типы подходов к построению карьеры.

Альпинист, Человек с высокой самооценкой, высоким уровнем притязаний и внутренним контролем. Он делает своими руками карьеру и делает это очень сознательно. Он проходит все ступени и стремится к цели.

От этого человека веет решимостью, он сможет достигнуть намеченной цели. В тяжелую минуту станет надежной опорой для компании.

Иллюзионист. Человек с высокой самооценкой, высоким уровнем притязаний и внешним контролем. Этот человек из всех сил стремится добиться поставленной цели, и уверен в своих силах.

Мастер. Человек с высокой самооценкой, низким уровнем притязаний, внутренним контролем. Этот человек способен с повышенным интересом осваивать новые профессии или же новые области своей. После того, как он добьется результата, он может потерять интерес. Никакие продвижения его, практически, не интересуют. Ему важна сама жизнь, полная ярких красок, интересов и т.д.

Муравей. Человек с низкой самооценкой, низким уровнем притязаний, внешним контролем. Этот человек работает только по определенным задачам, никаких движений в сторону. Он так делает непотому, что он глупый, а потому, боится совершить ошибку. Является ценным сотрудником, так как отличается высокой исполнительностью. Чтобы такой человек не уволился с работы, его стоит просто-напросто завалить поручениями и полномочиями.

Коллекционер. Человек с низкой самооценкой, высоким уровнем притязаний, внешним контролем. Он хочет добиться много, но все не решается делать первый шаг. Он способен получить более одного образования, а так же посетить массу курсов.

Узурпатор. Человек с низкой самооценкой, высоким уровнем притязаний, внутренним контролем. В жизни вся надежда только на себя самого. Он способен продвигаться по служебной лестнице, но его недоверие этот процесс тормозит [6].

Закключение. Раньше людям, фактически, не приходилось управлять своей карьерой, однако времена сильно изменились. Сегодня нужно учиться управлять своей жизнью и карьерой самостоятельно.

В первую очередь, необходимо учиться развивать себя. Кажется очевидным, что люди добиваются результатов, если занимаются тем, что им хорошо удастся.

Однако очень немногие, действительно, знают свои сильные стороны, не говоря уже о том, чтобы использовать себе во благо. Но не стоит пытаться изменить себя, лучше сосредоточиться на совершенствовании уже имеющихся навыков и браться за работу, которая соответствует вашему индивидуальному стилю. Действуя, таким образом, можно превратиться из обычного работника в выдающегося профессионала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lekerova G.Zh., Dlimbetova B. S., Kylyshbayeva G. B., Karbozova G. K., Zholdasbekova K. A., Sikhimbayeva Zh. S., Aymenov A. Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students.-Espacios, vol.38(№25), 2017, page 26
2. Lekerova G.Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A. S., Dlimbetova B.S., Mamukova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students' Motivation.- International Journal of Environmental and Science Education, 2016, 11(8), 1711-1720
3. Lekerova G.Zh., Isabayeva A.S. Forming of professionally pedagogical orientations and motivations in the system of high professional schools.- European Journal of education and applied Psychology.- Vienna, 2015, pp: 43-49
4. Lekerova G. Zh., Nurbekova A.M. Forming of steady motivation and orientations in the system of high professional schools in Kazakhstan.- European Scientific Journal.- vol 11, no 1 2015, pp 116-120
5. Лекерова Г.Ж. Психология конфликта.- Учебное пособие.- Шымкент. «НурлыБейне», 2008, 260 с.
6. Лекерова Г.Ж. Этика делового общения.- Элек. учебное пособие. Шымкент . ЮКГУ, 2011

LEKEROVA G. ZH., ZHUMABEK K.N. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF BUILDING A CAREER FOR YOUNG PROFESSIONALS.

Creation of career - difficult multistage process. Desire to hold higher position can be caused by various motives. For someone it is important to grow and develop constantly, move others aspiration to changes and an opportunity to try new quality, the third - thirst of the power at least over the subordinates, and someone needs to prove to himself and people around that it is worthy bigger. People are divided into two categories: one actively go down stream, changing the direction from time to time, arranging a stream under itself, others, having quietly given to will of water, move there where they are carried by a current. The most optimum time for planning of career - training in higher education institution and the beginning of work.

Keywords: professional career, professional self-determination, mechanisms of management of career, key types of career.

ЛЕКЕРОВА Г.Ж., ЖҰМАБЕК К.Н.

ЖАСМАМАНДАРДЫҢ МАНСАБЫН ҚҰРУ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.

Мансап құру - күрделі, көп сатылы процесс. Жоғары лауазымға орналасу ниеті әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Біреулер үшін үнемі өсу мен даму маңызды болса, кейбір адамдарды өзгерістер мен өзін жаңа сапада байқап көру мүмкіндігіне деген талпыну белсендірсе, үшінші бір адамдарда өз қарамағындағы

адамдарға билік жүргізуге құмарлық болса, және біреулер үшін өзінің көп нәрсеге лайық екенін өзіне және басқаларға дәлелдеу маңызды болады. Адамдар екі санатқа бөлінеді: біріншілері ағыс бойынша белсенді жүзіп, уақыт өте өз бағытын ауыстырып отырса, енді біреулері бар ерікті суға беріп, ағыс оны қайда апарса, сонымен тыныш кете береді. Мансапты жоспарлаудың ең оңтайлы уақыты - жоғары оқу орнында оқу мен еңбек іс-әрекетінің бастапқы кезеңі.

Түйінді сөздер: кәсіби мансап, кәсіби өзін-өзі анықтау, мансапты басқару тетіктері, мансаптың негізгі түрлері.

УДК (371.346)

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА В СИСТЕМЕ ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

МЕЙІРБЕК Н.Қ., ИБРАГИМОВА Ж.А.

Обучение иностранному языку при слуховых нарушениях не может вестись путем прямого использования существующих методик, применяемых при обучении лиц, обладающих нормальным слухом. Причины этого значительно глубже, чем просто физические трудности, связанные с потерей либо со значительным снижением слуха. Лица с нарушениями слуха иначе, чем слышащие воспринимают речь; у них иные пути формирования словесной речи, овладения грамматическим строем языка, развития языковых обобщений. Эти факторы определяют своеобразие усвоения ими языка и, как следствие, создают необходимость разработки специальных методов обучения таких лиц английскому языку.

Ключевые слова: Сурдопедагогика, методика, физические трудности, развитие языка.

Сказанное имеет прямое отношение и к лицам с нарушениями слуха, обучающимся в вузе в специально созданных для них учебных группах и получающим высшее гуманитарное образование. Овладение английским языком будет способствовать их социальной адаптации, профессиональной востребованности.

Иностранный язык входит в перечень обязательных общеобразовательных дисциплин, установленный действующим Государственным образовательным стандартом высшего профессионального образования. Настоящая статья направлена на выявление возможностей и особенностей усвоения студентами с нарушенным слухом иностранного языка, определение основных путей и методов их обучения английскому языку.

Социальная интеграция лиц с ограниченными возможностями, среди которых и лица с различной степенью поражения слуховой функции, представляет для современного общества важную гуманитарную задачу, решаемую, в том числе, средствами образования.

Владение иностранными языками, как известно, в значительной степени определяет кругозор и общий культурный уровень личности. В связи с политическими изменениями, произошедшими в Казахстане, когда общество стало открытым и страна активно включилась в общемировой интеграционный процесс, знание иностранного языка приобретает все большее значение. Особое место принадлежит английскому языку, ставшему по существу языком межнационального общения. Развитие и широкое распространение в последние годы компьютерных технологий, средств связи, сетевых коммуникаций (интернет) привело к тому, что знание английского языка оказывается необходимым не только для многих видов профессиональной деятельности, но в значительной мере для ориентации в современной повседневной жизни. Владение английским языком для молодых людей, входящих в жизнь, становится все более важным, влияющим на их общественный статус.

Таким образом, современные требования к полноте социальной адаптации лиц с нарушениями слуха и необходимость совершенствования образования, получаемого в вузе глухими и слабослышащими студентами, определяют актуальность исследования.

Вопросы обучения глухих и слабослышащих студентов иностранному языку ранее не рассматривались и в научной литературе в прямом виде не отражены. В то же время имеются хорошо известные и имеющие историю научные и методические подходы, которые составляют опору в решении проблемы.

Эти подходы представлены двумя направлениями. Первое из этих направлений составляют фундаментальные и прикладные исследования и основанные на них методические работы в области обучения родной речи детей с нарушенным слухом второе - огромный опыт, научно- теоретические и методические разработки обучения иностранному языку в норме, когда у обучаемых нет психофизических нарушений, препятствующих изучению языка.

Между данными направлениями существует связь, а между процессом овладения родной речью в условиях специального обучения при нарушенном слухе и процессом овладения нормально слышащими иностранным языком в

определенных принципиальных чертах имеется сходство. Это обстоятельство является одним из важнейших, позволяющих на основе сочетания методов обучения родному языку при нарушениях слуха и обучения иностранному языку слышащих успешно строить процесс

Здесь и далее, говоря о родной речи, мы имеем в виду словесную речь, которой глухие и слабослышащие овладевают в процессе их специального обучения. В сурдопедагогике авторы часто избегают такой терминологии, имея в виду, что родными для глухих могут считаться жестовые речь и язык. Употребление нами слова «родной» адекватно целям настоящего исследования, во-первых, как противопоставление изучаемому иностранному языку, во-вторых, как совпадающего по смыслу с употреблением этого слова в понятии «родной язык» в теории и практике обучения иностранному языку.

обучения глухих и слабослышащих студентов иностранному языку. Данный вопрос с учетом его принципиальной значимости для настоящего исследования будет нами специально рассмотрен ниже.

Обратимся к некоторым ключевым положениям и выводам исследователей, изучавших проблему овладения речью глухими и слабослышащими. Уяснение этих положений требуется для того, чтобы составить необходимое представление об основных особенностях контингента студентов, обучению которых иностранному языку посвящена настоящая работа.

Хорошо известно, к каким тяжелым последствиям в смысле формирования речи приводит ранняя глухота, если она не компенсируется специальным обучением. И в процессе такого обучения, особенно на начальных его стадиях, наблюдаются серьезнейшие отклонения от нормы в речи и мышлении ребенка.

А.Р. Лурия писал: «Особый случай представляет собой процесс понимания значения слов глухонемыми. В этих случаях значения слов формируются не в процессе живого общения, в контексте которого здоровый ребенок усваивает изменчивость слов; глухонемой ребенок обучается отдельным словам иным путем, и если слово «поднять» было дано ему в значении «нагнуться и взять с пола какой-нибудь предмет», то понимание того же слова в контексте «поднять руку» оказывается для него очень сложным, пока ему не будет объяснено, что слово может употребляться и в другом контексте».

В исследовании А.М. Гольдберг [3], посвященном классификации смысловых ошибок в речи глухих учащихся приводятся следующие яркие

примеры, характеризующие особенности усвоения ими языка. Прилагательное «голый» понималось учащимися 7-х классов школы глухих как «без платья», и поэтому выражение «голые стены» истолковывалось как стены, на которых не висят платья. В других случаях это же выражение истолковывалось как стены без обоев, небеленые, обвалившиеся, то есть без того, во что одевают стены. Выражение «золотые руки» толковалось как руки, на которые одеты золотые вещи; «золотые слова» как слова, обозначающие кольцо, браслет и т.п. А.М. Гольдберг объясняет такие толкования тем, что глухой учащийся слово «золотой» понимает в значении «сделанное из золота» и не представляет его в другом значении. А.М. Гольдберг указывала, что и в старших классах у глухих школьников еще не исчезают проблемы в преодолении разобщенности и установлении связи между различными случаями употребления слов. Такие трудности преодолеваются путем расширения в учебном процессе практики пользования глухими детьми словом в различных контекстах.

Чрезвычайно показательно, что указанные трудности, как отмечает тот же автор, преодолеваются значительно легче, если, при осознании значения слова глухой учащийся может опереться на свои зрительные представления. Поэтому, например, выражение, казалось бы, вполне абстрактное, даже аллегорическое, «луна плыла по небу», воспринимается без особых осложнений.

На трудности того же порядка в овладении речью глухими указывают Жинкин Н.И, Зайцева Г.Л - «многие понятия, относящиеся к нравственным качествам, чертам характера, нормам поведения, остаются у глухих школьников до самых старших классов несформированными, а содержание этих понятий оказывается усвоенным весьма приближенно». [4, с. 22, 5].

Главные сложности смыслового порядка наблюдаются, когда глухому приходится осваивать слова в их обобщенных, абстрактных либо переносных значениях. Зайцева Г.Л [6], анализируя эту проблему и обращаясь к глухим младшего возраста, где эти явления особенно ярко выражены, констатировала, что маленький глухой, по существу, вообще не чувствует разницы между конкретными, наглядными значениями слов и их более общими значениями. Приводя характерные примеры, она отмечала, что слова «дерево» и «липа», «снег» и «зима» стоят для маленького глухого, как бы в одном ряду. Этим же автором отмечены аналогичные закономерности, связанные с использованием в речи глухих различных частей речи. Даже употребляя знакомые им слова, глухие дети вкладывают в них содержание, отличающееся от обычного, притом в сторону большей наглядности. Так, например, наречие «завтра» не

несет для глухого ребенка смысла временной протяженности, но в соответствии с тем, как это обозначается в его мимической (жестовой) речи, означает для него один раз лечь спать и проснуться.

Особую трудность у глухих школьников вызывает употребление местоимений из-за отсутствия во многих из них предметного значения - «все», «они», «нам» и т.п. Глухой школьник- пятиклассник, строя фразу о том, что он вместе с собеседником производит некоторое действие, употребляет пару местоимений «я и ты». Он не употребляет вместо этой пары обычного для нормально слышащего местоимения «мы», потому, что оно содержит трудное для глухого обобщение множественного числа.

Использованные литературы:

1. Алиева З.С. Формирование механизмов слухового восприятия у детей в раннем возрасте в норме и при нарушениях слуха // Проблемы младенчества: Материалы научно-практ. конференции - М., 2017. - С. 19-21.
2. Алхазисвили А.А. Психологические основы общения и общие закономерности обучения устной иностранной речи: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. - Тбилиси, 2013.- 37 с.
3. Гольдберг А.М. К вопросу об овладении значением слова у глухонемых школьников // Труды научной сессии по дефектологии. - М.,2014. - С. 262-270.
4. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации — М.: Наука, 2016. — 160 с.
5. Зайцева Г.Л. Диалог с Л.С. Выготским о проблемах современной сурдопедагогики // Дефектология. - 2012.- № 2. - С. 3-10.
6. Зайцева Г.Л. Современные подходы к образованию детей с недостатками слуха: основные и перспективы (обзор зарубежной литературы) // Дефектология. - 2014 - № 5. - С. 52-71.

МЕЙІРБЕК Н.Қ., ИБРАГИМОВА Ж.А. ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ НАШАР СТУДЕНТТЕРГЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ.

Бұл мақала шет тіліндегі есту қабілеті нашар оқушыларға ағылшын тілін үйретудің негізгі жолдары мен әдістерін анықтайтын мүмкіндіктерін көрсетеді. Есту бұзылыстары кезінде шет тілін оқыту қалыпты есту қабілеті бар адамдарды оқыту кезінде қолданылатын қазіргі әдістемелерді тікелей пайдалану жолымен жүргізіле алмайды. Мұның себептері естудің жоғалуына немесе айтарлықтай төмендеуіне байланысты физикалық қиындықтардан тұрады. Есту қабілеті бұзылған адамдар сөйлеуді естігеннен басқа оларда сөз сөйлеуді қалыптастырудың, тілдің грамматикалық құрылымын меңгерудің, тілдік

жалпылауды дамытудың өзге де жолдары бар. Бұл факторлар олардың тілді меңгеруінің өзіндік ерекшелігін айқындайды және соның салдарынан осындай адамдарды ағылшын тіліне оқытудың арнайы әдістерін әзірлеу қажеттілігін туғызады. Осы зерттеуде кереңдердің ымдау тілі біз қарастырмайды.

Кілт сөздер: Сурдопедагогика, әдістер, физикалық қиындықтар, тіл дамыту.

MEIRBEK N., IBRAGIMOVA ZH. TEACHING ENGLISH LANGUAGE OF STUDENTS WITH HEARING IMPAIRED IN THE HUMANITARIAN EDUCATION SYSTEM.

This article is aimed at identifying opportunities and features for students with a hearing impairment in a foreign language to learn, defining the main ways and methods of teaching them English. Learning a foreign language for hearing disorders can not be carried out by direct use of modern techniques used in the training of persons with moderate hearing. The reasons for this are much deeper than the physical difficulties associated with loss or significant hearing loss. People with hearing impairment also hear speech; they have other ways of forming speech, mastering the grammatical structure of language, and developing language generalization. These factors determine the specifics of their language proficiency and, as a result, cause the need to develop special methods of teaching such people English. In this study, we do not consider the sign language of the deaf.

Key words: Deaf education, methods, physical difficulties, language development.

ӘӨЖ 378.147 376.112.4

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА
ЖҰМЫС ЖАСАЙТЫН БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ
ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

*(5B010200-Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі және
5B012300-Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандықтары
мысалында)*

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж., ОРАЛБЕКОВА Ә.Қ., АРЗЫМБЕТОВА С.Ж.

Бұл мақалада болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істейтін болашақ мамандардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Қазіргі уақытта біздің еліміздің білім беру саясаты инклюзивті білім беруді және тәрбиелеуді жүзеге асырады. Болашақ оқытушылар, мамандар мен педагогтар осы білім беру жүйесіне дайын болуы тиіс. Авторлық жаттығулар мен тапсырмалар нәтижесінде студенттердің шығармашылық потенциалына және инклюзивті білім беру жағдайында оны құру жолдарын іздестіруге бағытталған.

Кілт сөздер: педагогика, инклюзивті білім, адами капитал, жаңа технология, оқу үдерісі, материал.

Елімізде бәсекеге қабілетті білім беруді жоғарылату үшін сапалы білім беру арқылы адам капиталын дамытуға бағытталған Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес мақсаттарының ең негізгісі болып адами капитал екендігі белгіленген, онда білім сапасын жақсарту жөніндегі жұмыстың негізгі бағыттары білім беру үдерісіне қатысушылардың үздік білім беру ресурстары мен технологияларына бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету, жылдам әрі өзгермелі әлемде табыстылығын қамтамасыз ететін білім алуға деген білім алушылардың сұраныстарын қанағаттандыру міндеті айқын қойылған.

Бұл, біріншіден, білім беру үдерісін оқу материалының мазмұнын жаңартудың заманауи талаптарын ескере отырып ұйымдастыру мәселесімен байланысты.

Екіншіден, білім мазмұнын жаңарту білім алушылардың біліміне ғана емес, алған білімдерін қолдану шеберліктері мен дағдыларына, олардың функционалды сауаттылығы немесе біліктілігін қалыптастыруға да қатысты.

Инклюзивті білім берудің ұғымдық аппаратын нақтылай отырып, оның философияның және педагогиканың тұжырымдамалық негіздеріне, заңдылықтары мен ұстанымдарына сүйенетінін түсіну қажет. Жалпыға таныс дидактикалық ұстанымдар мен жалпы заңдылықтардан басқа, инклюзивті білім беру арнайы ұстанымдарға бағынады: адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне тәуелді емес; әрбір адам ойлауға және сезінуге қабілетті; әрбір адамның қарым-қатынас жасауға құқығы бар; барлық адамдар бір-біріне тәуелді әрі біріне-бірі деген қажеттілігі бар; білім шынайы қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асады; барлық адамдар құрбы-құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді; әрбір оқушы үшін жетістікке жету өзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру; жан- жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді.

Ғалым И.Ф.Харламов оқыту әдістемесіне оқу материалын игеруге бағытталған түрлі дидактикалық міндетті шешу мақсатындағы оқытушы жұмысының және оқушылардың оқу-танымдық әрекетін ұйымдастыру тәсілдерінің жүйесі деген анықтама береді. Оқыту барысында түсіндіру, әңгімелесу, дәріс, кітаппен жұмыс істеу секілді сөздік әдістер, иллюстрация және демонстрация сияқты көрнекі, сондай-ақ зертханалық, тәжірибелік,

графикалық, жаттығу жұмыстары, жобалау мен квест-жоба сияқты тәжірибелік әдістер көптеп қолданылады.

Бірқатар ғалымдар (А.Г. Толоконников [2], С.Т. Тулегенова [3], Е.С. Полат [4, 5] оқытудың табысты болуы материалды жақсы игеруге көмектесетін әдістемелерді дұрыс таңдап алуға байланысты екендігін атап көрсеткен. Педагогтың міндеті – пәннің мақсаттары мен міндеттеріне сай оқытудың дұрыс технологиясын таңдап алу. Тәжірибе барысында біз репродуктивті әдісті (материалды ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып оқып-үйрену) және репродуктивті-шығармашылық әдісті (ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып сабақты немесе сабақтан тыс дәрісті жобалау) пайдаландық.

Бүгінгі үздіксіз әрі қарқынды өзгеріп отыратын әлемде функционалды сауаттылық – адамның әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық өмірге белсенді қатысуы үшін негіз болып қаланып қоймай, «өмір барысында білім алуға» ықпал ететін маңызды әрі басты фактор болып табылады [6].

Сондықтан, өмір бойы білім алуға құштар, жан-жақты, жоғары күзiреттерге ие болашақ маманды даярлау үшін оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруда бірқатар педагогикалық жағдаяттар, педагогикалық эссе сияқты әдістерді қолдануға болатынын айқындадық. Яғни, болашақ педагогтың өз мамандығына деген көзқарасын қалыптастыруға бағытталған және өзінің кәсіби маман ретінде өзін-өзі өзектендіру мақсатында оқытушы сабақ барысында білім алушыларға төмендегідей тапсырмалар мен жаттығуларды ұсынуға болады. **Мысалы:**

Тапсырма 1. *Төменде берілген пікірлерді талдаңыз, педагогикалық кәсіпке қандай ерекше талаптар қойылған. Өзіңіздің бастапқы пікіріңізді төмендегі сөздермен сәйкестендіріңіз (өз таңдауыңызға қарай):*

«Бұл мәселе туралы мен бұрын ойланғаным жоқ, бірақ бүгін ...»;

«Менің ойымша бұл мәселеде ең маңыздысы болып ...»;

«Менің пікірімше педагог кәсібіндегі ең маңызды құбылыс бұл ...»

«Бұл мәселеде мені толғандарытан дүние ...»;

«Педагог кәсібі арналған ...»;

«Барлық пікірлермен таныса отырып, мен ойландым ...»

«Қарастырылып жатқан мәселе, маған көмек берді ...» және т.б.

Әл-Фараби: «Ұстаз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, ешнәрсені ұмытпайтын... алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі..., мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл жаны асқақ және ар-

намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарына да әділ..., жұрттың бәріне... жақсылық пен ізгілік көрсетіп...қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек»

Я.А.Коменский: «Кім ғылымда табысқа жетіп, бірақ жақсы қасиеттерде артта қалған болса, ол табысты емес, керісінше, өте қателеседі»; «адамға сырттан ештеңені қосудың керегі жоқ, бірақ өзінің бойындағы қасиетті дамытып, анықтауы қажет»;

Л.Н.Толстой: «Егер мұғалім өз ісін ғана сүйсе, ол жақсы мұғалім. Егер мұғалім ата-анасы сияқты оқушыны сүйсе, онда ол бүкіл кітаптарды оқып шыққан мұғалімнен де артық болады, бірақ өз ісіне де, оқушыға да сүйіспеншілік танытпайды. Егер мұғалім өз ісі мен оқушыға сүйіспеншілігін біріктірсе, онда ол кемел мұғалім»; «Мұғалім өз ісіне деген сүйіспеншілікті оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастыра алғанда ғана шын мәніндегі мұғалім болмақ».

В.А.Сухомлинский: «Мұғалімнің балаға махаббаты бұл баланың мұғалімге махаббаты ұғымына салынатын нәрсе, меніңше, бір адамның басқа адамның рухани байлығына таңырқауы, сүйсінуі...»; «Мұғалімдік мамандық – бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шым-шытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле білу. Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер – ол даналықты жүректен ұға білу болып табылады».

Б.А.Алтынсарин «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі»; «Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиісті емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс».

А.Байтұрсынов: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім».

Тапсырма 2.

Л.Н.Толстой атындағы Тула мемлекеттік педагогикалық университетінің педагогика кафедрасында А.А.Орлованың жетекшілігімен ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау мен зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, гуманистік бейімділікті ұстанған мұғалімдер маңызды кәсіби құндылықтар (құнды-мақсаттар) ретінде мыналарды ұсынады:

– мұғалім еңбегінің әлеуметтік маңызы (балаларға қажетті адам болу);

– мемлекет пен қоғамның болашағына ықпал ету мүмкіндігі (оқушыларда сыныптастарына, әлем халықтарына деген адамгершілік тәрбиені

дамыту, өзінің өмірі, денсаулығы, елі мен туған табиғатына т.б. жауапкершілікпен қарауға үйрету);

–балалармен, ұжыммен, мүдделі тұлғалар мен ерекше адамдармен қарым-қатынас;

–мұғалім еңбегінің шығармашылық сипаты, педагогикалық іс-әрекетінің көпфункционалдылығы мен әрқилылығы;

–кәсіби еркіндік, тәуелсіздіктің жоғары дәрежесі, өзінің идеялары, ой-түсініктері, жоспарларын жүзеге асыру мүмкіндігі, өз бетімен зерттеу жұмысының басымдықтары;

–өздігімен жетілу және кәсіби өсу мүмкіндіктері (Орлов А.А. Профессиональное мышление учителя как ценность. – Тула, 2006. – С. 75–76).

Педагогтардың кәсіби құндылықтарын зерттеу нәтижелерімен келісесіз бе? Осы ұсынылған тізімді ары қарай жалғастыра аласыз ба? Өзіңіздің болашақ педагог ретіндегі құндылықтарыңызды сипаттайтын педагогикалық эссе жазыңыз. Жұмысты жазу барысында бағыт сілтеуші ретінде тапсырмада келтірілген материалды алыңыз.

Жаттығу 1.

Педагогикалық жағдаятпен танысып шығыңыз:

«Келді, көрді, жеңді!» Бір сәттік жеңістің бұл формуласы педагогтың жұмысына сипаттама бола алатын сияқты! Әрине, балалармен алғашқы кездесудің маңызын жоққа шығаруға болмайды. Педагог өзін алғаш рет қалай көрсетсе, ары қарай іс-әрекеттері соған тікелей байланысты болары сөзсіз. Мұндай таныстық көмек берері күмәнсіз. Десек те, жағымды қарым-қатынасты құруды айтарлықтай қиындата алады. Бұл сөзімізге дәлел: «Мен бірінші сабақ алдында өте қатты қобалжыдым. Алғашқы сабағым 10 сыныпта еді. Мен және оқушыларымның жас айырмашылығы небәрі 5 жас. Әсіресе, сыртқы келбетіме мұқият көңіл бөлдім. Әрине, «Париж» тақырыбы бойынша сабақтың мазмұны мен оны оқыту әдістемесін де естен шығармадым. Міне, мен сыныпқа кірдім. Байқаймын, бүкіл сынып мені басымнан аяғына дейін қарап шықты. Тіптен мысқыл бағалаулар естіліп жатты. Бірден түсіндім, тәртіпке шақырып, нәтижеге қол жеткізбес екенмін. Балаларды қызықтыру керек, таңқалдыру керек... «Балалар, – дедім француз тілінде, – осыдан бір жыл бұрын Парижге жасаған саяхатым туралы әңгімелеп берсем деймін». Сөйтіп, Сена қаласы, Салтанат қақпасы, париждіктердің мінез-құлқы мен әдет-ғұрыптары, талғамдары туралы айттым... Меніңше, сабақ жылдам өтіп кеткен сияқты болды. Қоңырау соғылды, бірақ ешкім сыртқы шығуға асығар емес... (Тапсырманы құрастыру барысында И.Е.Керножицкийдің оқу құралындағы

материалдар қолданылды: Педагогика в ситуациях, вопросах, заданиях. – Витебск, 2001).

Материал негізінде педагогтың құзыреттілігіне баға беріңіз. Құзыреттіліктердің қайсысы педагогқа туындаған ситуациядан шығуға көмек берді? Қандай құзыреттіліктер жетіспеді? Жауаптарыңызды дәлелдеңіз.

Жаттығу 2.

Педагогикалық жағдаятқа талдау жасаңыз.

Бірінші тоқсанның соңына қарай «7 б» сыныбында екі сынып жетекшісі ауысып үлгерді. Алғашқысы – күшті де, ерік-жігері мықты ер кісі болатын. «Мен оларды сындырып тастаймын» – деген болатын ол мұғалімдер бөлмесінде. Алайда оқушыларды «сындыру» қиынға соқты. Бірде шыдамы таусылған ол бір оқушыны ұрып жіберген. Сондықтан, мектептен кетуге мәжбүр болады. Екінші сынып жетекшісі, Нина Дмитриевна, сендіру күшіне деген сенімі мол болатын. Күн сайын тәрбиеленушілерін тәртіпті, жақсы болуға шақырып, уәделерін алып жүретін. Оқушылар уәде бергенмен, тәртіпті бұзуын тоқтата қоймады.

Сол кезде директор бұл сыныпты Валентина Петровнаға беруді ұсынды. Ол барынша бас тартқанмен, ештеңе шықпады. Сыныпта сабақ өткізіп тұрып, қоңырауға 10 минут қалғанда ол балаларға жаңа сынып жетекшісі болып тағайындалғанын жеткізеді. Балалардың риза еместігі бүкіл сыныпты жара шыққан дауыстан байқалды. Демек, Нина Дмитриевна балаларға ұнаған. Кенет біреуі: «Міне, тұтылды деген осы, бауырлар!» – деді күрсініп. Ал соңғы партада отырған оқушы: «Ештеңе етпес, көреміз! Біріншісі және соңғысы емес» – деді мысқылдап.

Педагогикалық өзара әрекет үлгісін меңгеріп алыңыз (кесте Н.Г.Молодцова бойынша жасалған: Практикум по педагогической психологии. – СПб.: Питер, 2009).

Талдау критерийлері	Педагогикалық өзара әрекет үлгілері		
	«Қолыңды тарт» араласпау үлгісі	«Қатты қол» оқу-тәртіптік үлгісі	«Қолымызды біріктірейік» тұлғалық-бейімділік үлгісі
Өзара әрекет мақсаты	Мені жайыма қалдырғанын қалаймын	Білім беру, дағдысы мен шеберліктерін қалыптастыру	Баланың жеке тұлғалық дамуы

Өзара әрекет лозунғы	«Өзінің қолынан келеді»	«Мен сияқты ойлан және әрекет ет»	«Біз біргеміз»
Қарым-қатынас тәсілдері	Жай ғана бақылау, ашулану, жағымсыздық	Талаптар, қауіптер, жазалаулар, тиым салу, ақыл айту	Баланың тұлғасын қабылдау және түсіну
Тактика	Бейбіт өмір сүру	Диктат немесе қамқорлық	Ынтымақтастық
Мұғалімнің тұлғалық көзқарасы	Өзіне жауапкершілік алмау	Бақылаушы инстанция талаптарын қанағаттандыру	Баланың қызығушылықтары мен ары қарай даму басымдықтарын негізге алу
Өзара әрекет нәтижелері	?	?	?

Әрбір типтегі мұғалімнің туындаған жағдаяттағы іс-әрекетінің үлгісін жасаңыз. Әрбір өзара қарым-қатынастың оқушыларды дамытуға қатысы жағынан нәтижесіне талдау жасап, кестенің соңғы бағанына жазып шығыңыз.

Қорытындылай келе, ұсынылып тұрған тапсырмалар мен жаттығуларды педагог қолдана отырып, білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруына және оның болашақ кәсіби іс-әрекетінде өзінің «Менін» дамытуына жағымды әсерін тигізеді деп айтуға болады. Сонымен қатар, қазіргі мұғалім өзінің тәжірибелік іс-әрекетінде түрлі заманауи тапсырмалар мен жаттығуларды шебер қолдана отырып, білім алушылардың бойында рухани-адамгершілік қасиеттері мол және жоғары кәсіби құзіреттіліктерге ие маман қалыптастыруына ықпал етуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пургина Е.И. Философские основы инклюзивного образования в контексте ФГОС для детей с ОВЗ. Педагогическое образование в России, 2014 г. №12 .
2. Толоконников А.Г. Методика реализации обучения информационным технологиям в системе повышения квалификации руководителей и специалистов. - Тольятти, 2010. - 224 с.

3. Тулегенова С.Т. Закономерности психофизиологической адаптации обучающихся в процессе непрерывного образования: дисс...доктор. биолог. наук: 03.00.13. - Алматы, 2008. - 180 с.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: АСАДЕМА, 2011. - 180 с.
5. Полат Е.С. Обучение в сотрудничестве // Инклюзия в образовании. - 2016. - С. 5 - 10.
6. Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях (в том числе, реализующих инклюзивное образование) Республики Казахстан в 2014-2015 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014. – 181 с.

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Г., ОРАЛБЕКОВА А.К., АРЗЫМБЕТОВА С.Ж. В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РАБОТАЮЩИХ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (5B010200- Педагогика и методика начального обучения и На примере специальностей 5B012300- Социальная педагогика и самопознание).

В этой статье рассматриваются вопросы по организации учебно-познавательной деятельности будущих специалистов, которые в будущем будут работать в условиях инклюзивного образования. На данный момент политика образования нашей страны реализует инклюзивное обучение и воспитание. Будущие преподаватели, специалисты и педагоги должны быть подготовлены к данной системе образования. Результатом разработанной авторами упражнения и задачи ориентируются на творческий потенциал студентов и изыскание путей его построения в условиях инклюзивного образования.

Ключевые слова: педагогика, инклюзивное образование, человеческий капитал, новые технологии, учебный процесс, материал.

ARZYMBETOVA SH.ZH., ORALBEKOVA A.K., ARZYMBETOVA S.ZH. IN THE CONTEXT OF INCLUSIVE EDUCATION WORKING FUTURE SPECIALISTS ORGANIZATION OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITIES (5B010200- Pedagogy and methods of primary education and On the example of specialties 5B012300- Social pedagogy and self-knowledge).

In this article the questions of organization of educational-cognitive activity of future experts that will operate in the future in terms of inclusive education. At the moment, education policy our country implements inclusive education and vospitanie. Future teachers, specialists, and teachers should be podgotovleny to the education system. The result avtorami designed exercises and tasks focused on the creative potential of students and ways of its construction in the conditions of inclusive education

Key words: pedagogy, inclusive education, human capital, new technologies, educational process, material.

ӘӨЖ 74.5

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

БАЛХЫБЕКОВА Ы., ШАРИПБЕКОВА А., СБАНБАЕВА Г.

Бұл мақалада мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігі сипатталады. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды әзірлеу әрбір кадрдан талап етіледі. Ақпараттық ресурс-дидактикалық оқыту, мультимедиа, ақпарат көзін алу үшін электрондық оқыту мәселелері. Әрбір мұғалім өзінің электрондық әдістемесін жасау мәселелері кеңінен сөз болады.

Кілт сөздер: *Ақпараттық ресурс, мультимедиа, электрондық оқыту, құзыреттілік, оқу үдерісі, біліктілік*

«Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2015 жылға дейінгі тұжырымдамасында» қазіргі заманғы жоғары білімнің мақсаты мен басты стратегиялық бағдары айтылған, онда білімге бағытталған мазмұнды құзыреттілік, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігі көрсетілген.

«Құзыреттілік» ұғымы бүгінгі күні оқыту үрдісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда. Оқыту үрдісінде «құзыреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануы болып табылады.

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында американдық ғалым Н.Хомский енгізген болатын, бастапқыда ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер деген түсінік берді.

Отандық білім беру саласындағы құзыреттілік бағыт Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында және 2015-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында кеңінен талқыланған.

Құзыреттілік – болашақ мамандардың іс-әрекетін меңгеруден көрінетін білім нәтижесі. Білім мазмұнын жаңалау – негізгі мақсат болып табылады. Басты мақсаттың бірі – білім игеру кезінде күтілетін нәтижеге қол жеткізу. Негізгі бағыт оқытушы жеке тұлғаға ауысады, яғни, жеке тұлға бұрын білімді қабылдаушы рөлін атқарса, ал жаңа талап бойынша өздігінен білім алушы, үйренуші ретінде танылады. Сондықтан жеке тұлғаның бейнесін бүгінгі заман талабына сай дайындауымыз керек. Бүгінде білім беру стратегиясын

«құзыретті білім беру» деп те атап жүр. Құзыреттілік жеке тұлғаның танымы мен тәжірибесіне қатысты нәрсе. Кәсіби құзыреттілік мәселелері туралы пікірлер отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табуда. Оқыту үрдісіндегі құзыреттіліктерге ғалымдар әртүрлі анықтамалар берген.

Айталық, ғалым С.М.Вешнякованың «Кәсіптік білім беру» сөздігінде: «Құзыреттілік (латын сөзі) competens – қабілетті, қатысты деген мағынада. Белгілі бір саланың тұлғаларының білімінің, білігінің, тәжірибесінің сәйкестігінің мөлшері» деген анықтама берілген болса, А.В.Баранниковтің айтуынша: «Құзыреттілік дегеніміз өз бетінше іске асырылатын қабілеттілік, ол оқушының алған білімдеріне, өмірдегі тәжірибелеріне, құндылықтарына негізделеді». Ал ғалым Дж. Равен «құзыреттілік» терминіне жеке тұлғаның көп қасиеттерін топтайтын ұғым деген анықтама береді. Ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, біз «құзыреттілік» ұғымына – оқушылардың жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін, танымдық және тәжірибелік іскерлігін өмірде дұрыс қолдануы деген анықтама бере аламыз.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігін айтады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын педагогикалық үдеріске енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді.

Аталған «құзыреттілік», «құзыр» ұғымдарының қолданыстағы білім, білік, дағдыдан айырмасы бар.

Айталық,

-білімнен айырмасы – қызмет жөніндегі ақпараттық сипатта емес, өнімді қызмет формасы түрінде байқалады;

-дағдыдан айырмасы – оқыған материалды топтастыра, құбылыстарды, заңдылықтарды шығармашылықпен пайдалана отырып өзгерте алатын саналы қызмет;

-біліктіліктен айырмасы – бірнеше пән дағдыларын кіріктіру, жалпы қызмет негіздерін сезіну.

Қоғам талабына қарай оқытушының білім берудегі міндеті нәтижеге бағытталған іс-әрекетті құзыреттілік тұрғыдан жүзеге асыру. Қазіргі уақытта

оқытушымен бірге, студенттердің алдына қойылатын талаптар да өсуде. Талап студенттердің бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Құзыреттілік ең алдымен студенттердің ақпараттық сауаттылығы мен кез-келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Сыртқы ортадан ақпарат алу, оны өңдеу оқушы мінезін қалыптастырудың қайнар көзі болып табылады. Ақпараттарды өз бетімен алуға, талдауға, қайта өңдеуге үйрету ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыруға негіз болады. Мұнда студенттердің өз бетімен жұмысына көп мән беріледі. Студенттер өз беттерінше жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен ғаламтордан, түсіндірме сөздіктерден, түрлі тарихи ақпараттар алып, сабақ барысында пайдаланады. Бұл құзыреттілік студенттің оқу пәндеріндегі және білім аймақтарындағы, сонымен бірге қоршаған дүниедегі ақпараттармен жұмыс істей білу дағдыларын қамтамасыз етсе, ал оқытушының мақсаты – студентке білімді өздігінен игеру амалдары мен тәсілдерін үйретіп, оның өзіндік дүниетанымын қалыптастыруына жағдай жасау, кеңестер және бағыт-бағдар беру. Қазіргі жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түскен заманда адамның жалпы білімін көтеру кең де ауқымды мәселе болып отыр. Ал олардың біліктілігін, дағдыларын қалыптастыру қажеттігі еліміздегі ғылыми – техникалық және әлеуметтік мәдени жетістіктердің қарыштап дамуынан туындайтыны анық.

Әлемдік білім кеңістігінен жалпы білім берудің басымдылық мақсаты - өзгермелі білім жағдайына тез бейімделетін өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлғаны даярлау. Яғни қазіргі қоғам кез келген педагогтан өз пәнінің терең білгірі болуы ғана емес, теориялық, нормативтік – құқықтық, психологиялық – педагогикалық, дидактикалық әдістемелік тұрғыдан сауатты және ақпараттық компьютерлік технология құралдарының мүмкіндіктерін жан – жақты игерген ақпараттық құзырлылығы қалыптасқан мамандарды талап етіп отыр. Ал бұл талапқа сәйкесінше, қазіргі ақпараттандыру қоғамында жаңа оқыту әдістерін, оқулықтарды, интернет, компьютер, т.б қажеттіліктерді пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Оларды тиімді пайдаланып, білім беру жүйесін тұтастай ақпараттандыру арқылы жаңа оқыту технологиясының толыққанды дамуына мүмкіндік жасайды.

Бастауыш сынып мұғалімі – бұл қай кезде де ең алдымен, кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық әлеуеті мол тұлға.

Ол- оқытудың жаңа технологияларын өмірге енгізген, оқу – тәрбие ісіне жанашырлық танытатын, зерттеушілік ізденіске бейім, теория мен практика іс

- әрекетін байланыстыра алатын, өмірлік құндылық қағидалары – адамгершілік, ізгілік, еңбекқорлық, парасатты мінез – құлық қасиеттерді бойына сіңірген ұстаз.

Бүгінгі білім беру жағдайында әрбір ұстаз жүрегіне ой салар өзекті мәселелердің бірі - өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты педагогтарға қойылатын талаптар да өте жоғары.

Білім берудегі басты мақсат - өзінің және қоғамның мүддесінде өзін- өзі белсендіруге дайын өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру болса, педагогикалық құзіреттілікті дамыту, үнемі іздену – мұғалімнің басты міндеті.

Мұғалімнің барлық ақпаратты жағдайлардан хабардар болуы, азаматтылығы мен елжандылығы. Бұл құзырлылық өмірдегі түрлі жағдайларда шешім қабылдай білу білігін қамтамасыз етеді. .

Бастауыш сынып мұғалімі жоғары деңгейдің бірнеше құзыреттілігін игеруге міндетті. Мысалы арнайы әлеуметтілік, білімділік құзыреттілік түрінде жеке қол жеткізген нәтижелеріне жағымды эмоция туғызу, қолдау көрсету және психологиялық жағымды орта құру.

Мұғалімнің негізгі міндеті – сабақ үрдісін ұйымдастыру, жаңа технологияларды қолдану емес, керсінше, ол оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыта отырып, өзіндік таным біліктілігінің дамуын ұйымдастыру. Міне, осы мұғалімнің іс- әрекетінің негізгі қағидасы болып табылады. Демек, қазіргі таңда мұғалім менеджер болуға тиісті.

Педагогикалық Білім Концепциясында « Мұғалім өз пәнін міндетті түрде терең білуге тиісті, бірақ сонымен қатар оқу үрдісіне қатысатын мүмкіндіктердің өз орнын біліп, оны уақытында бағыттап, нәтижеге жетелеп, дер кезінде түзетулер енгізе алатын құзіретті тұлға болуы керек» делінген.

Қазіргі жаңа формация мұғалімі дайын білім көзі ғана болмай, оқушылардың танымдық іс - әрекетінің ұйымдастырушысы және үйлестірушісі бола білуі, нәтижеге бағдарланған білім сапасын арттыруда жаңаша жолдар мен әдістер табуға дағдыланған маман болуы қажет.

Ұлы ағартушы А. Байтұрсынов «Бала оқытуды жақсы білейін деген адам, әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек» - деген

тұжырымында « Шығармашыл мұғалім шығармашыл шәкірт дайындайды» деген ой айқын аңғарылады.

Білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық – ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс – қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды тандап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогты айтамыз.

Ендеше құзыреттілік дегеніміздің өзін қазіргі заман талабына сай педагогтың өзін- өзі ашу қабілеттілігі деп түсінуге болады. Демек, педагогтарымыз ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, ерекше ұйымдастырушылық қабілетті, нақты бағыт – бағдар беруші болуы – қазіргі заман талабы. Яғни, құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлауды, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, ізденуге бағытталған күтілетін нәтижелер болып табылады. Мұның өзі қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеуде белгілі бір құзыреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді.

Мұндай құзыреттіліктер қатарына мыналар жатады:

1. Бағдарлы құзыреттілік - өз Отанының патриоты болу
2. Мәдени – танымдылық құзыреттілік - өз халқының мәдениеті, жетістіктерін білу
3. Оқу- танымдық құзыреттілік - оқушының зерттеу әрекеті
4. Ақпараттық – технологиялар құзыреттілігі- өз бетінше іздей білу, талдау, таңдай білу, өзгерте білу, ақпараттық технологияларды игеру.
5. Әлеуметтік – еңбек құзыреттілігі – отбасы, еңбек, экономика, саяси, қоғамдық қатынастар – білімге ие болу.
6. Тұлғалық өзін - өзі дамыту құзыреттілігі - өзінің өмірі мен ісіне жауапты қарау, өз алдына жоспар құру.
7. Коммуникативті құзыреттілік – адамдармен қарым – қатынас тәсілдерін білу, топтармен жұмыс жасау.

Бұл жерде арнайы назар аударатын мәселе – мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігі. Ақпараттық қарым – қатынас технологиясын игеру әр кадрдан талап етіледі. Ақпараттық ресурс – ақпарат көзін алу үшін династиялық оқыту,

мультимедиялық, электрондық проблемаларды меңгеру. Әрбір ұстаз, өзінің электрондық әдістемелік жүйесін құруы қажет.

Егер мұғалім өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана оқушы құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік табады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нағымжанова Қ. Педагогикалық инновацияның зерттелуі //Бастауыш мектеп. 1999 №3. 9–11 бб.

2. Нұрахметов Н.Н. Қазақстандық мектептер дамуының жаңа бағыттары //Қазақстан мектебі – 1996. №2. -11-15 бб., 1996. №3. – 39-44 бб.

3. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2015 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы

4. Білім беру жүйесін 2003-2005 жылға дейін ақпараттандырудың Мемлекеттік бағдарламасы.

5. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары //Бастауыш мектеп. 1999. №3. 5-9 бб.

6. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы, Научно-издательский центр «Ғылым», 2001.

БАЛХЫБЕКОВА Ы., ШАРИПБЕКОВА А., СБАНБАЕВА Г.
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА МКР.

В данной статье описывается, что специальный вопрос - информационная компетентность учителя. Разработка информационных коммуникационных технологий требуется от каждого кадра. Информационный ресурс - дидактическое обучение, мультимедиа, проблемы электронного обучения для получения источника информации. Каждый учитель должен создать свою собственную электронную методологию.

Ключевые слова: *информационный ресурс, мультимедиа, электронное обучение, компетенция, учебный процесс, квалификация.*

BALKIBEKOVA Y. SARYPBEKOVA A., SBANBAEVA G. PROFESSIONAL PEDAGOGICAL COMPETENCE OF THE FUTURE SPECIALIST MCR.

This article describes that a special issue is the information competence of the teacher. Development of information communication technologies is required from each

frame. Information resource - didactic training, multimedia, problems of e-learning to obtain the source of information. Each teacher must create his own electronic methodology.

Keywords: *information resource, multimedia, e-learning, competence, educational process, qualification.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 575.224.504.53.054

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ТЕХНОГЕНДІ ЗАТТАРМЕН ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ӨСІМДІКТЕРГЕ ФИТОТОКСИНДІ ӘСЕРІ

БАЙСЕИТОВА Н.М. УСМАНОВА А.

Мақалада антропогенді факторлардың әсерінен қоршаған ортаға таралған ауыр металдардың түрлері мен олардың тірі организмдерге биогенді элементтер ретінде әсері берілген. Астық тұқымдас өсімдіктерге ауыр металл тұздарының әсеріне зерттеу жүргізілген. Қорғасынның тұздарына астық тұқымдас дақылдардың төзімділігі анықталған. Сонымен қатар, олардың өсімдіктерде артық мөлшерде жиналуы ағзада жүретін тіршілік үшін маңызды процестерге қауіп төндіретіні, яғни өсімдіктердегі түрлі морфо-физиологиялық үрдістердің өзгерісі мен өнім сапасының төмендеуі сипатталған.

***Кілтті сөздер:** Ауыр металдар, биогенді элементтер, микроэлементтер, фитотоксинді әсер, өсімдіктердің дамуы, мутагенді факторлар, қоректік тізбек, биоаккумуляция, фактор әсеріне төзімділік.*

Қоршаған ортаға органикалық және бейорганикалық қосылыстар кең көлемде таралуда. Олардың арасында радионуклидтерден басқа, суда, қышқылды және сілтілі орталарда еритін бірқатар улы металдардың (Fe, Cr, As, Ag, Cd, Sn, Sb, Ba, Hg, Ti, Pb) қосылыстары бар. Қазіргі кезде табиғатта кездесетін химиялық элементтердің 81 адам организмнен табылған. Олардың ішінде 15-і тіршілікке қажетті элементтер. Алайда, олардың концентрациясы белгілі шектен асып кетсе адамға, өсімдіктер мен жануарларға зиянды әсер етеді. Cd, Pb, Sn и Rb өсімдіктер мен жануарларға аса қажет емес, олардың пайдасы анықталмаған, ал адам денсаулығына зиянды.

Қазіргі кездегі агрофитоценоздарға өнеркәсіп орындарынан әртүрлі техногенді нысандардан металдар жиналып, олардың айналымы жүріп отырады. Олар металлургиялық өндірістерден, автотранспорттан, химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтер дайындайтын өнеркәсіптерден, т.б. таралады. Соңғы жылдары табиғи ортаға ауыр металдардың кең таралауы анықталуда / 2 /. Өсімдіктер биоаккумуляцияға бейім келеді. Олардың ауыр металдардың

жоғары концентрациясын сіңіруге қабілеттілігі адамдар мен жауарлардың организмiне қауiп төндiредi, себебi қоректiк тiзбек арқылы таралуда.

Н.Г.Зыриннiң (1992) зерттеулерi бойынша мыс балқыту өндiрiсiне жақын аймақта топырақ пен өсiмдiктердегi ауыр металдардың мөлшерi бақылау аймағымен салыстырғанда өте жоғары. Мыстың мөлшерi 12 есеге дейiн, ал басқа элементтердiң мөлшерi 2-5 есеге дейiн артады. Сонымен қатар, мырыштан басқа ауыр металдардың мөлшерi топырақта өсiмдiктерге қарағанда әлдеқайда көп. Алайда, топырақта ауыр металдардың мөлшерi 2-3 есе артса, олардың өсiмдiктердегi мөлшерi 5-6 есе артады. Статистикалық талдау қорытындысы бойынша, топырақ пен өсiмдiктер арасында тура корреляциялық байланыс бар.

Зиянды қалдық заттардың вентиляциялық таралу аймағында жапырақтардың және барлық өсiмдiктердiң морфопатогенезi байқалады. Жапырақтардың зақымдануы формасы мен түсi өзгерген некроз түрiнде, сонымен қатар, хлороз, сарғаю, тургорлық қасиетiн жоғалту, түсi өзгермей курап қалу, өзгерiссiз немесе болмашы ғана сыртқы зақымданудан соң түсiп қалуымен байқалады.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Pb, Hg, Co, Cu иондарының улы әсерiнiң дәрежесiн осы тұздардың әртүрлi концентрациядағы ерiтiндiлерiмен өсiмдiктердi суару арқылы анықтау.

Мiндеттерi: 1. Зерттеу объектiсi ретiнде алынған қоян арпа (*Hordeum teroginum*) өсiмдiгiне ауыр металдар иондарының әсерiн анықтау;

2. Нәтижелердi сараптап ауыр металдардың өсiмдiктерге әсерiн сипаттау.

Ауыр металдардың тұздарын өсiмдiктер топырақтан немесе ауадан әртүрлi дәрежеде сiңiретiнi белгiлi / /. Осыған сәйкес, элементтердiң биоаккумуляциясының белгiлi реттiлiгiне қарай оларды мынадай топтарға бiрiктiредi:

- 1) Cd, Cs, Rb – интенсивтi сiңiрiлетiн элементтер;
- 2) Zn, Mo, Cu, Pb, As, Co – орта дәрежеде сiңiрiледi;
- 3) Mn, Ni, Cr – әлсiз сiңiрiлетiн элементтер;
- 4) Se, Fe, Ba, Te – өсiмдiктерге сiңiрiлуi қиын элементтер.

Өсiмдiктiң жапырағы арқылы элементтердiң сiңiрiлуi негiзiнен кутикула қабаты арқылы орындалады. Ауыр металдар жапырақтан өсiмдiктiң басқа органдары мен ұлпаларына таралып, зат айналымына қосылады. Өсiмдiк түрлерiнiң ерекшелiгiне байланысты ауыр металдар әртүрдi дәрежеде сiңiрiледi. Зерттеу барысында әртүрлi ауыр металл тұздарының бiр өсiмдiктiң түрiне әсерi бақыланды.

Жұмыс барысында бөлме жағдайында өсірілген қоян арпа өсімдігі әртүрлі концентрациядағы ауыр металл тұздарының ерітінділерімен суарып отырылды (50мг/л, 100мг/л, 200мг/л, 300мг/л). Өсімдіктерді суару әр апта сайын әр өсімдікке 50 мл-дан, яғни әр өсімдік бірдей мөлшерде суарылып отырылды.

№1-тәжірибе: қоян арпа өсімдігіне қорғасын иондарының әсері. Өсімдік қорғасын ацетаты (CH₃COO)₂Pb ерітіндісінің әртүрлі концентрациясымен (50мг/л, 100мг/л, 200мг/л, 300мг/л) суарылды.

№2-тәжірибе: қоян арпа өсімдігіне сынап иондарының әсері. Өсімдік сынап нитраты Hg(NO₃)₂ ерітіндісінің әртүрлі концентрациясымен (50мг/л, 100мг/л, 200мг/л, 300мг/л) суарылды.

№3-тәжірибе: қоян арпа өсімдігіне мыс иондарының әсері. Өсімдік мыстың сульфаты CuSO₄ ерітіндісінің әртүрлі концентрациясымен (50мг/л, 100мг/л, 200мг/л, 300мг/л) суарылды.

Қорғасын ацетатымен әсер еткенде өсімдіктің өсіп-дамуындағы өзгерістер 1-кестеде көрсетілген. Бастапқы кезеңдерде өсімдіктің өсуінде айтарлықтай өзгерістер байқалмады. Өсімдіктің сабағы мен жапырақтарында кері өзгерістер байқалмай өсуі қалыпты жүрді. Тек тұз ерітіндісінің жоғары концентрациясымен жетінші рет суару барысында жапырақтарда хлороз белгілері байқалды.

Сынап ерітіндісімен әсер еткенде өсімдіктің жапырағында көп ұзамай, яғни үшінші және төртінші суару барысында кері құбылыстар байқала бастады. Ал ерітіндінің жоғары концентрациясымен әсер еткенде жетінші және сегізінші суару барысында тіршілігін жойды (2кесте).

Қорғасын ацетаты (CH₃COO)₂Pb ерітіндісімен суару нәтижесіндегі өзгерістер

1-кесте

	50мг/л Pb 2+ 76 мг/л CH ₃ COO) ₂ Pb	Pb 2+ 100мг/л Pb 2+ 152 мг/л CH ₃ COO) ₂ Pb	200мг/л Pb 2+ 304 мг/л CH ₃ COO) ₂ Pb	300мг/ Pb 2+ 445 мг/л CH ₃ COO) ₂ Pb
05.05.15	1 суару	1 суару	1 суару	1 суару
12.05.15	2 суару	2 суару	2 суару	2 суару

20.05.124	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).
27.05.14	4 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	4 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	4 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	4 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).
03.06.15	5 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ).	5 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, өсімдіктер біріншіге қарағанда жақсы дамуда).	5 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, өсімдіктер екіншіге қарағанда жақсы дамуда).	5 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, өсімдіктер үшіншіге қарағанда жақсы дамуда).
10.06.15	6 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бақылау үлгісімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)	6 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бірінші үлгімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)	6 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бірінші үлгімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)	6 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бірінші үлгімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)
17.06.15	7 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бақылау	7 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ, бірінші	7 суару (жапырақтарда хлороз байқалуда)	7 суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)

	үлгісімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)	үлгімен салыстырғанда өсімдіктің жылдам өсуі байқалды)		
--	--	--	--	--

Сынап нитраты Hg(NO₃)₂ ерітіндісімен суару нәтижесіндегі өзгерістер
2-кесте

Hg 2+	50мг/л Hg 2+ 77мг/л Hg(NO ₃) ₂	100мг/л Hg 2+ 154мг/л Hg(NO ₃) ₂	200мг/л Hg 2+ 309мг/л Hg(NO ₃) ₂	300мг/л Hg 2+ 463мг/л Hg(NO ₃) ₂
05.05.15	1 суару	1 суару	1 суару	1 суару
12.05.15	2 суару	2 суару	2 суару	2 суару
20.05.124	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ.	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ.	3 суару (өсімдіктер жақсы өсуде, жапырақтарда хлороз белгілері жоқ.	3 суару (жапырақтарда хлороз басталды)
27.05.14	4 суару (жапырақтарда хлороз басталды)	4суару (жапырақтарда хлороз басталды)	4 суару (жапырақтарда хлороз басталды)	4 суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)
03.06.15	5суару (жапырақтарда хлороз басталды)	5суару (жапырақтарда хлороз басталды)	5суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)	5 суару (өсімдік тіршілігін жоя бастады)
10.06.15		6 суару (жапырақтарда хлороз басталды)	6 суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)	6 суару (өсімдік тіршілігін жоя бастады)
17.06.15	7 суару (жапырақтарда хлороз басталды)	7 суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)	7 суару (өсімдік тіршілігін жоя бастады)	7 суару (өсімдіктің тіршілігі жойылды)
	8 суару (жапырақтарда хлороз күшеюде)	8 суару (өсімдік тіршілігін жоя бастады)	8 суару (растение практически погубло)	8 суару (өсімдіктің тіршілігі жойылды)

Мыс сульфатымен жасалған тәжірибе қорғасын тұзының ерітіндісінің әсеріне ұқсас нәтижелерді көрсетті.

Ауыр металдардың тұздары өсімдіктер клеткаларында хромосомаларды үзеді, яғни структуралық құрылымына әсер етеді. Алюминий, кадмий, теллур, т.б. ауыр металдар жануарлар мен өсімдіктердің клеткаларында хромосомалық және генетикалық мутациялардың кең спектрін құрайтыны туралы көптеген мәліметтерде келтірілген. Ауыр металдардың мутагенді әффекті хромосомалардың бүтіндігін сақтайтын және қайта қалпына келтіретін белок синтезінің өзгеруіне байланысты.

Ауыр металдар өсімдіктер организмінде жинақталып, трофикалық тізбек арқылы тарала отырып, тірі организмдердің әртүрлі таксономиялық топтарына, оның ішінде адамға да зиянды әсер етеді. Ауыр металдардың тұздары бөліну кезеңіндегі клеткаларда хромосомалық аберрациялардың жиілігін 2 есе арттырады. Көпжылдық өсімдіктер, әсіресе астық тұқымдастары құмды топырақтар мен өндірістік территорияларда табиғи түрде көптеп өседі. Астық тұқымдастарының түрлері ағаш өсімдіктеріне қарағанда өндірістік газдардың әсеріне төзімді. Дәнді дақылдар ауыр металдармен көп мөлшерде ластанған территорияларда өсе алатындығы белгілі/ /.

Ауыр металдар адамдар мен жануарлардың қоректік тізбегіне қосылған соң азды-көпті дәрежеде өздерінің токсигенді, аллергенді, канцерогенді, мутагенді, тератогенді активтілігіне қарай зиянды тигізіп отырады /85/. Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау қоғамының мәліметтері бойынша биосфераны ластаушы заттардың ішінде қорғасын, сынап және кадмий кең таралуымен, улылығымен, политропты әсерімен, сіңірілу қабілеттілігімен ерекшеленеді.

Республиканың көптеген аймақтары газ, сұйық және қатты күйдегі өндіріс қалдықтарымен, сульфаттармен және ауыр металдармен ластануда. Қоршаған ортаның зиянды заттармен ластану деңгейі жоғары болуына байланысты, олардың өсімдіктер мен жануарлар ағзасына түсуіне, тигізетін зияны мен биологиялық рөлін зерттеуге ерекше көңіл бөлінуде. Өндіріс ошақтары орналасқан аудандардың атмосферасына көп мөлшерде әр түрлі химиялық қосылыстар бөлініп, ауыр металдар түседі. Ауыр металдардың 80% микро-элементтердің қатарына жатады. Микроэлементтердің ауыз су мен тағам өнімдерінде жетіспеуі зат алмасудың бұзылуына, нәтижесінде эндемиялық аурулардың дамуына әкеліп соқтырды. Ал, ауыр металдардың өсімдіктер мен жануарларда артық мөлшерде жинақталуы олардың ағзасында

жүретін тіршілік үшін маңызды процестерге қауіп төндіреді. Бұл, ауыр металдардың суда, топырақта қалыпты мөлшерде болу қажеттілігін талап етеді. Себебі, трофикалық тізбек арқылы таралып, биотаға және адам ағзасына түседі де, оларға кері әсер етеді. Өндіріс қалдықтарының қоршаған орта нысандарына түсуін, жинақталуы мен миграциясы, заңдылықтарын зерттеу олардың әсерін дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Ауыр металдардың (Pb, Cu, Zn, Cd) топырақтағы мөлшері артқан сайын өсімдіктерде де соған сәйкес артады. Әдебиеттердегі деректеріне сүйенсек, жол жиегіндегі өсімдіктерде қорғасынның мөлшері, одан алыс өскен өсімдіктермен салыстырғанда 10-100 есе жоғары. Қорғасынның жоғары концентрациясы өсімдік тұқымының өнуін, тамырдың өсуін тежейді. Сонымен қатар, қорғасынның әсерінен фотосинтездің активтілігі төмендейді. Изоляцияланған хлоропласттардың жарықта оттегі бөлу қасиетіне ингибитор ретінде әсер етеді. Қорғасынның қоршаған ортада көп мөлшерде болуы өнім сапасының айтарлықтай төмендеуіне алып келеді. Өсімдік жапырақтарының жүйкелерінің арасы хлорозданады.

Мыс өсімдік ұлпаларында басқа элементтермен күрделі қарым-қатынаста болатыны анықталған. Мұндай жағдай әсіресе мыстың сіңірілуі мен тасымалдануы кезінде байқалады. Кейбір деректерде, табиғи жағдайда кең таралған өсімдік түрлерінің өркендерінде мыстың концентрациясы 20 мг/кг-нан (құрғақ салмаққа есептегенде) артпайтыны ескеріледі, сондықтан мұндай өлшем көп жағдайда мыстың артық мөлшеріне шекара ретінде қарастырылады. Алайда, табиғи жағдайда көп мөлшерде аккумуляциялана алады, әсіресе тамыр ұлпаларында /33;36/. Мыс өсімдік организміне қажетті микроэлемент бола тұра, оның артық мөлшері улы әсер етіп, көптеген зақымдану белгілерінің пайда болуына әкеледі. Мысалы, өсудің күрт баяулауы, жапырақ ұштарының ағаруы, тамыр түкшелерінің өсуінің тежелуі, т.б. Тамыр түйнектерінің түзілуі 36 есеге дейін төмендейді.

Зерттеу басынында мынадай қортынды жасалды:

1. Өртүрлі ауыр металдардың түрлері өсімдіктерге түрліше әсер етеді. Ауыр металдар өсімдіктерде жиналуына байланысты қоректік тізбек арқылы жануарлар мен адам организміне түсіп, қауіп тудырады.

2. Сынаптың тұздары өсімдіктерге өте улы әсер етеді. Өсімдіктердің тіршілігін жоюы өсімдіктерді суарған ерітіндінің концентрациясына тура пропорциональды.

3. Қорғасынның тұздары өсімдіктерге улы әсер еткенімен, өсімдіктер тіршілігін жоймайды, керісінше өсу жылдамдығы артты. Алайда мұндай

жағдайдың кері әсері де бар, егер астық тұқымдас дақылдар қорғасынмен ластанған топырақта өссе де сапалы өнім бере алады, бірақ қорғасынды жоғары мөлшерде сіңіруіне байланысты жануарлар мен адам денсаулығына қауіп тудырады.

Алынған нәтижелер астық тұқымдас дақылдар өндірістік аймақтарда жақсы өсетінін және ауыр металл тұздарының әсеріне тұрақтылығын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вредные химические вещества / под ред. В. Л. Фисова и др. - Л.: Химия, 1988.
2. Ершов, Ю. А. Механизмы токсикологического действия неорганических соединений / Ю. А. Ершов, Т. В. Плетнева. - М.: Медицина, 1989.
3. Проблемы загрязнения окружающей среды и токсикологии / ред. Дж. У эр. - М.: Мир, 1993.
4. Пурмаль, А:П. Антропогенная интоксикация планеты / А. П. Пур-маль // Соросовский образовательный журнал. - 1998. - № 9.
5. М.Федоров, Л. А. Диоксины как экологическая опасность: Ретроспективы и перспективы /Л. А. Федоров. - М.: Наука, 1993.
6. 12. Юфит, С. С. Диоксины / С. С. Юфит // Два мира. - 1996.

БАЙСЕИТОВА Н.М.,УСМАНОВА А., ФИТОТОКСИЧНОЕ ВЛИЯНИЕ СОЛЕЙ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ.

*В статье рассматривается проблемы загрязнения окружающей среды солями тяжелых металлов. Приведены содержания основных загрязняющих веществ металлургического производства. Представлены содержания солей тяжелых металлов в растениях и результаты исследования мутагенной активности комплексного воздействия солей тяжелых металлов на природные популяции *Hordeum bogorum*. Установлены в клетках растений увеличение частоты геномных мутации произрастающих в районе цветной металлургии г. Шымкент.*

Ключевые слова: Тяжелых металлы, биогенные элементы, микроэлементы, фитотоксичное влияние, развитие растений, мутагенді факторы, пищевая цепь, биоаккумуляция, толерантность на влияния факторов.

BAYSEITOVA N.M., USMANOVA A. MUTAGENE INFLUENCE OF HEAVY METALS TO PLANT IN ENVIRONMENT.

In the article it is considered a problem of environmental pollution caused by mining industry. The main polluters of thi mining and metallurgical complex are given by stages of regeneration cycle. Recommendations on refining the ecological condition. The pollution of Shymkent plumbum producing plant is influence on heavy metals accumulation processing of plants. The heavy metals will be changed of plants genome.

Keywords: Contamination with heavy metal ions, karyotype plants, aneuploid changes, the gene pool of plants.

УДК 541.18

ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИМЕРНЫХ АКРИЛСОДЕРЖАЩИХ РЕАГЕНТОВ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ПРОИЗВОДСТВЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

ДЖАКИПБЕКОВА Н.О., БЕКЖИГИТОВА К.А., САДЕНОВА А.А.

В этой статье рассматриваются обработка физико-химических и коллоидно-механических свойств ПАВ и их применение в производстве строительных материалов. ПАВ используется в производстве строительных материалов.

Ключевые слова: метод, элементный анализ, потенциометрия, гелеобразный полимер, раствор

Для решения поставленной задачи был привлечен комплекс физико-химических методов: потенциометрия, спектрофотометрия, кондуктометрия, вискозиметрия, ИК-спектроскопия, элементный анализ, термогравиметрия, измерение поверхностного натяжения по методу Вильгельма. Для изучения, образцы полученных полимеров очищали от слабосвязанных примесей методами диализа и переосаждения.

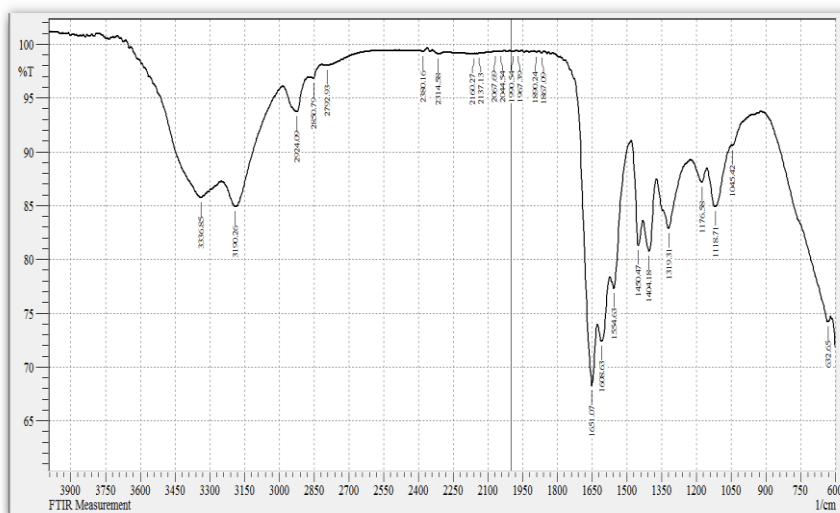
Для осаждения готовили 1-% раствор полимера и 0,15 % раствор соляной кислоты. При постоянном перемешивании к 1 % раствору полимера добавляли раствор соляной кислоты, в результате значение рН снижалось до 4 и выпадал гелеобразный полимер, который 3 раза промывали водой. Проводили осаждение диоксаном. При этом остатки исходных продуктов растворяли в диоксане, а полимер в виде геля выпадал в осадок. Осажденные, промытые образцы высушивали в вакуум-эксикаторе.

Диализ 1%-ного раствора полимера проводили в целлулоидном пакете, периодически меняя воду (в течение 1-2 суток). Далее, осажденные диализованные образцы сушили в вакуум-сушильном шкафу Т=40-450 °С в течение 8-10 часов. Для определения состава полимеров проводили термические.

ИК-спектроскопические и электронномикроскопические анализы. ИК-спектры полимеров расшифровывали по руководству [1]. Анализ осуществляли на спектрометре ИР-20 (в вазелиновом масле в области $700-4000 \text{ м}^{-1}$). Ниже представлены полученные результаты исследования.

Прибор: ИК-Фурье спектрометр Shimadzu IRPrestige-21 с приставкой нарушенного полного внутреннего отражения (НПВО) Miracle фирмы Pike Technologies.

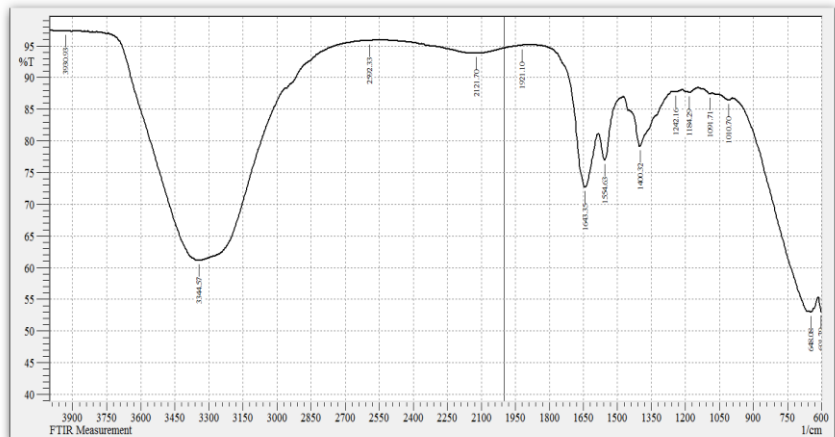
1 образец – Исходный полимер ПАА (Полиакриламид), порошок

No.	Peak	Intensity	Corr. Intensity	Base (H)	Base (L)	Area	Corr. Area
1	632.65	74.183	1.297	918.12	621.08	22.196	0.246
2	1045.42	90.603	0.123	1049.28	921.97	4.167	0.009
3	1118.71	84.906	4.264	1153.43	1049.28	6.068	1.085
4	1176.58	87.194	1.502	1222.87	1157.29	3.605	0.232
5	1319.31	82.899	5.154	1369.46	1226.73	9.205	1.527
6	1404.18	80.802	4.411	1427.32	1373.32	4.292	0.651
7	1450.47	81.298	5.208	1481.33	1431.18	3.602	0.579
8	1554.63	77.284	3.312	1570.06	1485.19	6.197	0.371
9	1608.63	72.370	2.803	1624.06	1573.91	6.372	0.457
10	1651.07	68.236	9.961	1762.94	1627.92	10.149	1.958
11	1867.09	99.142	0.180	1874.81	1855.52	0.063	0.006
12	1890.24	99.270	0.062	1897.95	1878.67	0.058	0.002
13	1967.39	99.299	0.075	1978.97	1955.82	0.066	0.003
14	1990.54	99.279	0.083	2002.11	1982.82	0.056	0.003
15	2044.54	99.323	0.027	2048.40	2032.97	0.044	0.001
16	2067.69	99.286	0.025	2071.55	2056.12	0.047	0.001
17	2137.13	99.123	0.036	2148.70	2071.55	0.269	0.008
18	2160.27	99.108	0.020	2218.14	2156.42	0.235	0.005
19	2314.58	99.102	0.261	2337.72	2279.86	0.201	0.034
20	2380.16	99.325	0.164	2391.73	2364.73	0.068	0.012
21	2792.93	98.027	0.160	2812.21	2580.76	1.207	0.039
22	2850.79	96.833	0.361	2862.36	2816.07	0.500	0.017
23	2924.09	93.759	2.771	2981.95	2881.65	2.213	0.653
24	3190.26	84.900	4.279	3248.13	2985.81	11.920	2.002
25	3336.85	85.753	4.188	3556.74	3251.98	14.786	3.613

Прибор: ИК-Фурье спектрометр ShimadzuIRPrestige-21 с приставкой нарушенного полного внутреннего отражения (НПВО) Miracle фирмы PikeTechnologies.

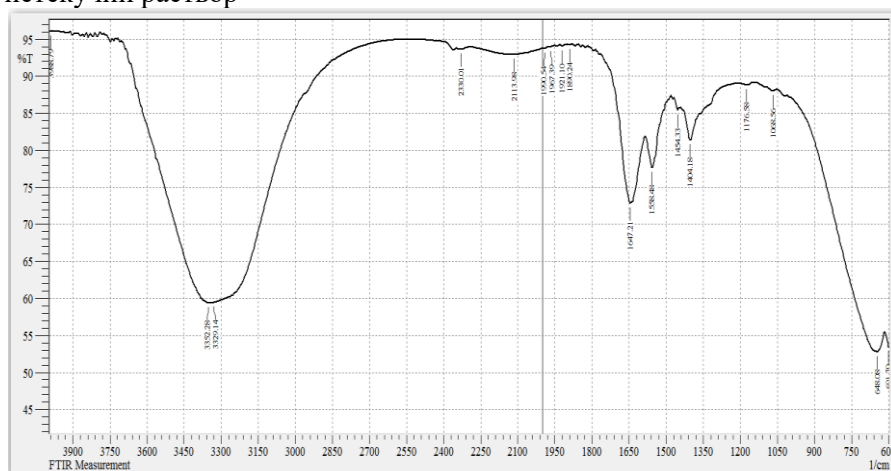
2 образец – МЭА-ПАА 1 (бюкс 4, 11.04.2015), бесцветный, вязкий, нетекучий раствор

No.	Peak	Intensity	Corr. Intensity	Base (H)	Base (L)	Area	Corr. Area
1	601.79	52.995	0.583	613.36	597.93	4.186	0.039
2	648.08	52.950	0.567	655.80	617.22	10.380	0.147
3	1010.70	86.409	0.473	1053.13	995.27	3.554	0.056
4	1091.71	87.389	0.285	1122.57	1083.99	2.190	0.020
5	1184.29	87.646	0.228	1192.01	1145.72	2.562	0.020
6	1242.16	87.742	0.147	1257.59	1215.15	2.382	0.013
7	1400.32	79.098	6.419	1446.61	1261.45	14.420	2.561
8	1554.63	76.917	5.692	1581.63	1477.47	8.689	0.960
9	1643.35	72.667	11.637	1840.09	1585.49	17.100	4.014
10	1921.10	95.075	0.025	1924.96	1905.67	0.419	0.000
11	2121.70	93.826	1.364	2360.87	1928.82	10.707	1.483
12	2592.33	95.873	0.011	2596.19	2565.33	0.562	0.001
13	3344.57	61.128	35.473	3741.90	2600.04	110.148	92.111
14	3930.93	97.308	0.053	3938.64	3915.50	0.272	0.003

Прибор: ИК-Фурье спектрометр ShimadzuIRPrestige-21 с приставкой нарушенного полного внутреннего отражения (НПВО) Miracle фирмы PikeTechnologies.

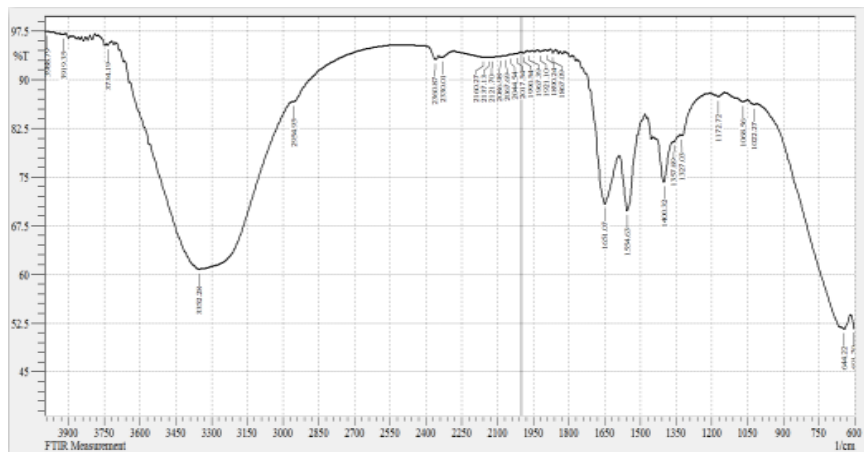
3 образец – МЭА-ПАА 2,5 (бюкс 24/10, 07.04.2015), желтоватого цвета, вязкий, нетекучий раствор

No.	Peak	Intensity	Corr. Intensity	Base (H)	Base (L)	Area	Corr. Area
1	601.7	53.359	0.428	617.22	597.93	5.136	0.014
2	648.0	52.773	4.816	1010.70	621.08	63.232	4.628
3	1068.	88.052	0.328	1145.72	1053.13	4.884	0.054
4	1176.	88.831	0.285	1203.58	1149.57	2.743	0.041
5	1404.	81.358	4.981	1442.75	1207.44	14.997	1.418
6	1454.	85.743	0.508	1465.90	1446.61	1.279	0.040
7	1558.	77.707	5.328	1581.63	1481.33	8.291	1.029
8	1647.	72.870	12.862	1762.94	1585.49	15.317	4.731
9	1890.	94.216	0.097	1897.95	1878.67	0.493	0.004
10	1921.	94.090	0.169	1928.82	1901.81	0.700	0.010
11	1967.	93.962	0.068	1971.25	1951.96	0.513	0.002
12	1990.	93.763	0.098	1998.25	1975.11	0.634	0.003
13	2113.	92.936	0.092	2125.56	2002.11	3.743	0.069
14	2330.	93.666	0.054	2333.87	2295.29	1.069	0.005
15	3329.	59.424	0.177	3332.99	2557.61	68.814	1.253
16	3352.	59.358	1.186	3703.33	3340.71	47.856	2.637
17	3988.	96.108	0.022	4000.36	3984.93	0.265	0.001

Прибор: ИК-Фурье спектрометр ShimadzuIRPrestige-21 с приставкой нарушенного полного внутреннего отражения (НПВО) Miracle фирмы PikeTechnologies.

4 образец – ПАА-Н₂O₂ (бюкс 8, 11.04.2015), бесцветный, вязкий, слабо текучий раствор

No.	Peak	Intensity	Corr. Intensity	Base (H)	Base (L)	Area	Corr. Area
1	648.08	52.165	0.967	659.66	621.08	10.644	0.243
2	1060.85	88.338	0.107	1130.29	1053.13	4.081	0.035
3	1176.58	88.582	0.224	1203.58	1149.57	2.812	0.031
4	1400.32	78.327	7.148	1446.61	1207.44	17.382	2.624
5	1558.48	77.466	5.460	1581.63	1481.33	8.491	1.124
6	1631.78	71.775	0.765	1635.64	1585.49	5.618	0.016
7	1867.09	93.871	0.462	1874.81	1855.52	0.506	0.017
8	1890.24	94.165	0.155	1897.95	1878.67	0.495	0.006
9	1921.10	94.022	0.256	1928.82	1901.81	0.704	0.016
10	1967.39	93.947	0.105	1971.25	1951.96	0.512	0.003
11	1990.54	93.723	0.161	1998.25	1975.11	0.634	0.005
12	2017.54	93.548	0.090	2025.26	2002.11	0.658	0.003
13	2113.98	92.906	0.058	2121.70	2025.26	2.970	0.042
14	2137.13	92.908	0.081	2279.86	2125.56	4.662	0.068
15	2341.58	91.890	0.381	2345.44	2283.72	1.983	0.065
16	2360.87	91.136	1.344	2526.75	2349.30	4.516	0.085
17	2839.22	92.473	0.267	2846.93	2557.61	7.479	0.024
18	2908.65	90.507	0.309	2916.37	2850.79	2.568	0.094
19	3332.99	58.421	0.598	3340.71	2916.37	62.493	5.256
20	3352.28	58.406	1.192	3664.75	3340.71	48.513	3.723
21	3988.79	95.811	0.032	4000.36	3984.93	0.286	0.002

Термогравиметрические исследования полимеров проводили на дериватографе в атмосфере воздуха при скорости повышения температуры до 4,50 °С в минуту, и навеске образца 150 мг.

Для количественного сопоставления термостабильности исследуемых полимеров рассчитывали энергии активации деструкции [2].

Вязкость растворов полиэлектролитов измеряли в вискозиметре типа Уббелоде, с висязчим уровнем. Для вискозиметрических исследований применялись переосажденные и тщательно высушенные полимеры.

Вискозиметр помещали в термостат, температура поддерживалась с точностью ±0,01 °С.

Концентрацию раствора после разбавления рассчитывали по формуле:

$$C = \frac{gVi - 100}{V(Vi + Vj)} Pi / P_2 = \frac{ciVi}{Vi + Vj},$$

где g – навеска полимера,г;

V – объем мерной колбы, мл;

V_i – объем раствора залитого в вискозиметры, мл;

V_j – объем добавленного растворителя, мл;

P_i/P_j – отношение плотностей растворителя.

Вычисление относительной η_{отн.}, удельной η_{уд.}, приведенной η_{прив.}, вязкостей проводилось по следующим формулам:

$$\eta_{\text{уд.}} = \eta_{\text{отн.}}^{-1};$$
$$\eta_{\text{отн.}} = \frac{\tau_i}{\tau_0};$$
$$\eta_{\text{прив.}} = \frac{\eta_{\text{уд.}}}{c}$$

Характеристическая вязкость (η) находилась из графической зависимости $\eta_{\text{прив.}} = t(C)$ экстраполяцией прямых к нулевой концентрации полимера[3].

Измерение поверхностного натяжения проводилось по методу Вильгельми.

При определении поверхностного натяжения растворов по методу Вильгельми непрерывно измерялась сила погружения пластин в жидкость. Величина этой силы зависит от смачивания жидкостью измерительной пластины.

В настоящей работе в качестве измерительной пластины применялась полированная стеклянная пластинка, а также изготовленная из пластины.

Расчет проводили следующим образом:

$$\sigma = \frac{p + shd}{2(1 + b)} \text{дин./см}$$

p -вес пластины, г;

s -площадь ее поперечного сечения, см;

l -ширина пластины, см;

b -толщина пластины (-), см;

h -глубина погружения, см;

d -плотность измеряемой жидкости, г/см;

g -ускорение силы тяжести.

Глубина погружения пластин h была практически одинаковой во всех случаях. Это достигалось поднятием сосуда с измеряемой жидкостью до момента соприкосновения ее поверхности с горизонтальным краем пластинки. Тут же, вслед за втягиванием пластинки она приходила в исходное положение и производился первый отсчет силы, удерживающей ее на границе раздела поверхности, пропорциональной весу Γ изучаемая жидкость разбавленный водный раствор с плотностью $L=1$. При этом, учитывая постоянство величин S , l , b , h , d , g и диаметра чашки, уравнение для определения исследуемого раствора приводили в следующий вид:

$$\sigma_x = \frac{\sigma_0 \times P_0}{P_x}$$

где σ_0 -поверхностное натяжение воды;

σ_x -поверхностное натяжение исследуемого раствора;

P_0 -сила, удерживающая пластинку в воде;

P_x -сила, уравнивающая пластинку в исследуемом растворе.

Измерения поверхностного натяжения проводились термостатируемой стеклянной ячейке с крышкой при температуре 25°C, постоянство температуры поддерживалось с помощью ультра термостата И-2 с точностью +/-0,02°C. Отсчет значений P_x производился с помощью торзионных весов типа ВТ-500 с точностью +/-1 мг.

pH растворов полимеров измеряли на потенциометре рН-340 с точностью +/-0,05 рН в термостатируемой ячейке, в которой температура поддерживалась с точностью 25+/-0,01°C. Далее по формуле определяли электропроводность (χ):

$$\chi = \frac{\alpha}{R\chi};$$

где $\alpha=0,000147\text{м}^{-1}\text{см}^{-1}$, при $T=250^\circ\text{C}$

Мутность определяли на калориметре типа ФЭК-56 при $\alpha=434\text{Нм}$. В качестве растворов сравнения использовались растворы соответствующих фракций полимеров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Наканиси К. «Инфракрасные спектры и строение органических соединений». Москва. Мир. 1965.
2. Роговина З.А., Зубова В.П. Новое в методах исследования полимеров. Москва. Мир. 1968. С.148.
3. Newman S., Krigbraum W., Jangier C., Flory R.J., PolSci, 14,451,1954.
4. Шур А.М. «Высокомолекулярные соединения». Москва. Высшая школа. 1971. С.71.
5. А.с. 675864. Способ получения реагента путем расчета для обработки глинистых растворов. – Оpubл. В. Б.И. 1980. N12. С.71.

ЖАҚЫПБЕКОВА Н.О., БЕКЖИГИТОВА К.А., САДЕНОВА А. А. ҚҰРАМЫНДА АКРИЛ БАР ПОЛИМЕРЛІ РЕАГЕНТТЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН ӨНДІРУДЕ ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ.

БАЗ физикалық-химиялық және коллоидты-механикалық қасиеттерін өңдеп және оларды құрылыс материалдары өндірісінде қолдану. БАЗ құрылыс материалдары өндірісінде қолданылады. Нәтижелерді алу келесідей: М-ПАА(МЭА) және М-ПАА(ПВ) шекті мәнді σ арнайы ерітіндіге қарағанда тез орналастыру; осы полимердің адсорбциясы негізінде макромолекулалар диффузиясын анықтау; полимердің концентрациясын жоғарылату тұтқырлығы мен электрөткізгіштігін және т.б. жақсартады; М-ПАА(МЭА) және М-ПАА(ПВ) полиэлектролиттегі полифункциональды топтарына байланысты өзгереді; М-ПАА(МЭА) және М-ПАА(ПВ) полимерлері термотұрақты.

Түйінді сөздер: Ауыр металдар, қоректік заттар, микроэлементтер, фитотоксикалық әсер, өсімдіктердің дамуы, мутагендік факторлар, азық-түлік тізбегі, биоаккумуляция, факторлардың әсеріне төзімділік.

ЖАҚЫПБЕКОВ Н.О., БЕКЖИГИТОВ К.А., САДЕНОВА А.А. PHYSICAL AND CHEMICAL METHODS OF RESEARCH OF POLYMER ACRYLIC-CONTAINING REAGENTS AND THEIR APPLICATION IN THE PRODUCTION OF BUILDING MATERIALS.

Physical and chemical and colloid-mechanical properties of FAS and their application are studied in the production of building materials. It is shown that FAS can be used in the production of building materials. In following next results: the limit value σ in the M-PAA(MEA) and M-PAA(PH) is quicker than for individual solutions; the adsorption of these polymers is mainly determined by the diffusion of the macromolecule; the polymers with increasing concentration increases the viscosity and the conductivity, i.e. M-PAA(MEA) and M-PAA(PH) belong to the polyfunctional polyelectrolytes; the polymers M-PAA(MEA) and M-PAA(PH) heat-stable.

Key words: Heavy metals, nutrients, trace elements, phytotoxic effect, plant development, mutagenic factors, food chain, bioaccumulation, tolerance to the influence of factors.

**САРЫҚАРЫН – ORHISAURUS APODUS PALLAS. 1775
КЕСІРТКЕСІН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТАРАЛУЫ,
БИОЛОГИЯСЫ**

САРТАЕВА Х.М., ЖАНЫСБЕК А.Ә.

Мақалада бауырымен жорғалаушылар класына жататын кесіртке сарықарының - Orhisaurus apodus Pallas, 1775 Шымкент қаласының төңірегінде таралуына, морфологиясына, мінез-құлқына және биологиясына зерттеулер жасалған.

Кілт сөздер: экология, морфология, экожүйе, белсенділік, таралуы, қоректенуі, экологиялық фактор

Шымкент қаласының төңірегінде тіршілік ететін құрлық омыртқалыларына, оның ішінде бауырымен жорғалаушыларына экологиялық-фауналық және экологиялық-геохимиялық зерттеулер тек жекеленген бөліктеріне ғана жүргізілген. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазақстанның негізгі жазық бедерлі, яғни шөлді-далалы, шығысы таулы ландшафтты территориясы. Экологиялық және зоологиялық әдебиеттерде климаттық және антропогендік факторлар есепке алына отырып, Оңтүстік Қазақстан өңірінің бауырымен жорғалаушыларының экологиясын талдап зерттеуге арналған жұмыстар аз екендігін айта кету қажет. Экожүйеге антропогенді әсерлердің күшеюінен бір түрлер санының азаюы және екінші түрлердің көбеюіне алып келген соңғы жылдардағы жорғалаушыларды зерттеу бағыты ерекше маңызға ие.

Бауырымен жорғалаушылардың экологиясын, олардың экологиялық-биологиялық ерекшеліктерін, әсіресе биотиптік таралуын, морфологиялық ерекшеліктерін, қоректенуін, экожүйедегі ролін зерттеу тақырыптың өзектілігін анықтайды.

Біз зерттеу жасаған сарықарын - Orhisaurus apodus Pallas, 1775 Шымкент қаласының төңірегінде кең таралған, Қазақстан Қызыл кітабына енген.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты Шымкент қаласының төңірегінде тіршілік бауырымен жорғалаушылардың популяциясының қазіргі таңдағы жағдайын талдау, олардың ішінде ерекше Қазақстан Қызыл Кітабына енген сарықарын - Orhisaurus apodus Pallas, 1775 түрін экологиялық-биологиялық ерекшеліктерін, әсіресе биотиптік таралуын, фенотиптік құрылымын және олардың биоценоздағы ролін зерттеу болып табылады

Сарықарын - *Ophisaurus apodus Pallas, 1775* морфологиялық ерекшелігі. Қазақстанда кездесетін бауырыменжорғалаушылардың аяқсыз жалғыз кесіртке, ұршықсаптылар тұқымдасының өкілі. Далалық зерттеулер барысында сарықарынның жалпы 180 экз. тіркелді, оның ішінде аталықтары – 125, аналықтары 55 экз. Яғни, сарықарын популяциясында аталықтар аналықтардан 2,3 есе көп. Тіркелген сарықарындар бойынша, аналықтарының дене ұзындығы – 53 см, құйрығының ұзындығы – 79 см, салмағы 553 г. Ал, аталықтарының дене ұзындығы – 51 см, құйрығы – 79 см, салмағы – 551 г. Жыныстық деморфизм байқалмайды. Жыландардан ерекшелігі – денесінің екі бүйірін бойлайтын тері қатпарлары және қозғалмалы қабығы болады. Олар көздерін ашып-жұмуға қабілетті. Бүйір тері қатпарлары құлақ саңылауынан бастап артқы аяқтардың рудиенті сәл-сәл байқалатын клоака тесігіне дейін созылады. Басы дұрыс пішінді ірі қалқанмен қапталған. Денесінің үстіңгі жағы қоңыр, лас-қоңыр, қызғылт түсті, астыңғы жағы ашықтау – сары-қоңыр немес ет түсті. Жастарының түсі ерекшелігінен ерекшеленеді – олар жер түсті, кеудесі және құйрығында зигзактәрізді қара-қоңыр түсті көлденең жолақтары және дақтары болады, олар жас қосқан сайын жойылып кетеді.

Таралуы. ОҚО Батыс Тянь-Шань тауында, өзен аңғарларында, тау етектерінде, сайларда, бақтар мен бақшаларда кездеседі (Брушко З.К., 1998 [2]). Біз қарастырған, Оңтүстік Қазақстан облысының таулы аудандары – Төлеби, Түлкібас, Сайрам және Шымкент қаласында кең таралған. Олардың орташа тығыздығы 5 экз/га. Біздің бақылаулар барысында, оларды қалың шөпті жоталарда, тау етегі аңғарларынан, шатқалдардан, сирек жапырақты ормандардан да кездестірдік. Биік тауларда теңіз деңгейінен 2000 м биік жерлерінен кездестірмеді.

Мекен ортасы. Өсімдігі қалың өскен, бұталы жерлерде көбірек кездеседі. Жерде жыланша ирелендеп жүреді. Қауіп төнген кезде суға қарай кетуге тырысады. Біздің бақылауымыз бойынша, баяу ағатын суда 20 м/мин жылдамдықпен жүзеді. Сонымен қатар, сары қарынды ағаш басында да байқауға болады, жиде, жыңғыл, жүзім, алма ағаштары, өрік және долана ағаштарына, т.б. өрмелеп шыға алады.

Олар ағаш діндерінде, тастардың арасында, індерде қыстайды. Сонымен қатар, негізгі тұрқтары қатарына жартастар арасындағы қуыстар мен тесіктер кіреді, кемірушілер індерін де пайдаланады. Жасырынатын орынынан, бақылауымыз бойынша, 150-300 м ұзаққа кетпейді.

Белсенділігі. Күндіз белсенді тіршілік етеді. Жылына 6-7 ай белсенді. Қысқы ұйқыдан наурыздың соңында, сәуір айының басында, біздің тіркеуіміз

бойынша 26 наурызда шыға бастады. Ал, қысы қатаң Түлкібас ауданы Машат шатқалында 5 сәуірден індерінен шықты. Жазғы ыстық, қапырық маусым-шілде айларында ағаштарға, әсіресе тікенекті ағаштардың астыңғы бұтақтарына шығып алады. Маусым айларында олар таңертең сағат 07.30 – 12.00 дейін белсенді, ал күн батқаннан кейін 20.00-22.30 аралығында белсенділігі байқалды. Кейбір даралары, мысалы Ақсу елді-мекені және Шымкент қаласы төңірегінде сары қарындардың жаздық ұйқыға кеткені (28.06.2018ж.) байқалды. Олардың жаздық ұйқысы қыстық ұйқымен жалғасты.

Жазда ең соңғы сарықарынды кездестіру маусымның соңында, оның ішінде ең соңғысы – 27 маусым 1983ж. (Андрушко А.М.) және 29 маусым 1989ж. (Голубев М.Е.) жаздық белсенділіктің соңы мезгілін Брушко З.К. анықтаған (23.08.1998ж. [1,3,2]. Күзде сарықарындарды Захидов Г.З. анақтауы бойынша Талдыбұлақ елді-мекенінде 1978ж. 14 қазанда кездестірген[4].

Біздің бақылауымыз бойынша сарықарынды ең соңғы рет Машат шатқалында 2018ж. 10 қазанда кездестірдік.

Мінез-қылық ерекшеліктері. Еріксіз террариумда ұстауға және адамға тез үйренеді. Оларды террариумда ұстап, тіршілігін бақылауда олардың жұмыртқалағандығын (15.06.2018ж.) және олардан жас сарықарындардың шыққанын анықталды (14.07.2018ж.). Террариумда ауа температурасы 20-23⁰С, ылғалдылық 80-83% құрады.

Сарықарындар зиянсыз жануарлар. Егер оларды үйге ұсап әкелсе, олар ол жерге тең бейімделеді де, үйдегі таракандар мен өрмекшілерді аулай бастайды. Оны ұстаған кезде оның жалғыз қарау бар. Ол - өте иісі жаман нәжісі. Оны қолыңа ұсатп тұрғанда, нәжісімен барлық жерді ластайды. Адамдарды тістегені туралы мәліметтер жоқ.

Ол тышқандарды аулау кезінде қызықты қылық көрсетеді. Тышқанды ұстап алғаннан кейін, тышқан шыр айнала бастайды. Сарықарын оның қашан басы айналап, құлап қалғанынша күтіп отырады. Сосын, сарықарын оны жей бастайды. Ол қорегін өте баяу жейді, себебі ол жыландар сияқты қорегін тұтастай жұтпайды, бөлшектеп жейді.

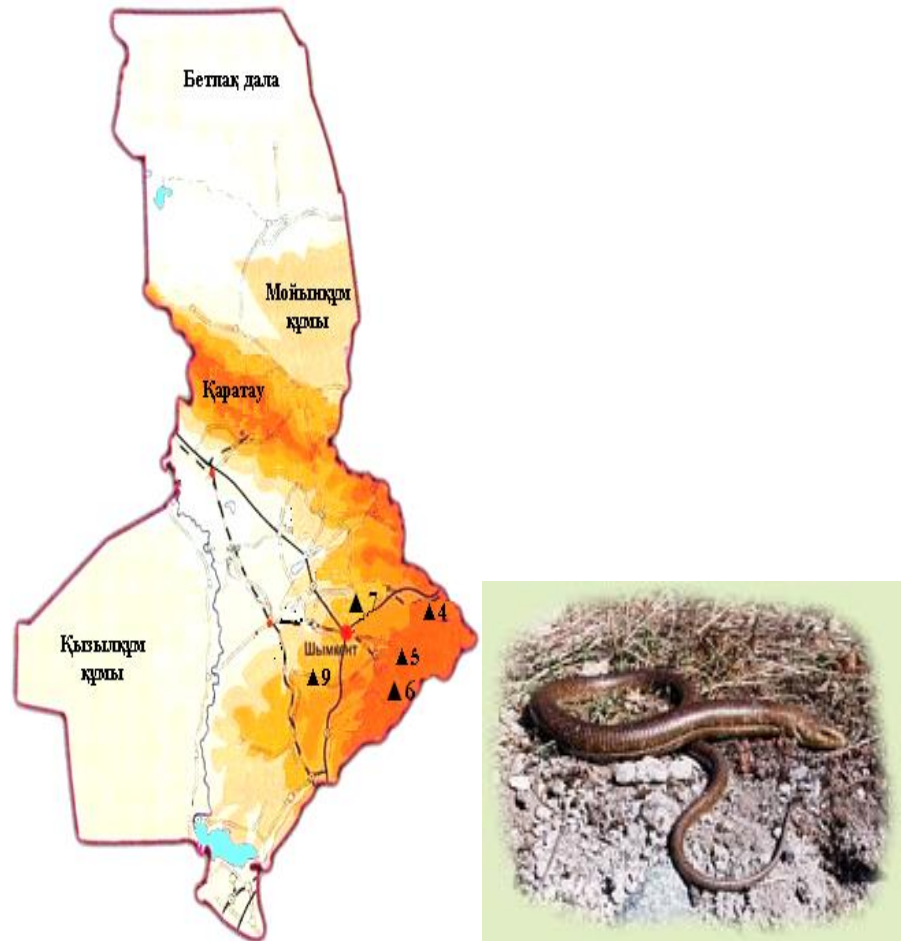
Қоректенуі. Қорегін күндіз, кейде ымыртта да қорегін аулағанын байқадық. Негізгі қорегі – насекомдар – қоңыздар, шегірткелер, таракандар, шыбын, инеліктер, санымен қатар өрмекшілер және қырықаяқтарымен де қоректенеді. Кейде кемірушілер мен кесірткелерді де азық етеді.

Сары қарын қорегінің рационына кіретін азықтарын анықтау үшін көктем және жазда асқазан жолына зерттеу жүргіздік. Анықтауларымыз бойынша, көктемгі азық құрамында – құрлық бауыраяқты моллюскалары,

шырыштар және жауын құрттары, қоңыздар табылды. Ал, жыздық азық құрамын насекомдар мен өрмекші тәрізділер, қырықаяқтар құрады. Сонымен қатар, сарықарын азығынан кесірткелер, оның ішінде түрлі-түті кесірткелерді, жыландарды, жас гадюкалар, жаңадан туылған және ұсақ кемірушілер (тышқандар), құс жұмыртқалары мен балапандары да табылды.

Сары қарынның тіршілігіне бақылау жасау барысында, олардың өрік ағашы жемісінің шірінділерімен, астық дақылдары дәндерімен, өсімдіктермен қоректенгенін байқадық.

Күндіз тіршілік ететіндер тобына – сарықарын, түрлі-түсті және өрнекті қара шұбар жыландарды және азиялық гологлазды жатқызамыз, ал түнгі бауырымен жорғалаушыларға – сцинти геккон және сұр гекконды жатқызамыз. Аталған бауырымен жорғалаушылардың барлығы құрлық жануарлары, олардың ішінде сарықарын, өрнекті қара шұбар жылан суда жүзуге бейімделген. ОҚО, орташа есеппен аталған бауырымен жорғалаушылар наурыз айында қысқы ұйқыдан тұрады, қысқы ұйқыға қазан-қараша айларында кетеді.

Карта 3 .Сарықарын - *Ophisaurus apodus Pallas, 1775*
ОҚО таралуы

Көбеюі. Маусым-шілде айларында жұмыртқа салады. Жұмыртқаларының ұзындығы – 4,6 см, ені 2,3 см жетеді. Бір салғанда 7-10 жұмыртқа табады. Жұмыртқадарынан жас сарықарындар тамыз айында шығады, яғни жұмыртқалардың инкубация ұзақтығы – 2 ай (60-65 күн).

Олардың ұзындығы қыстап шыққаннан кейін 25-30 см жетеді. Сары қарындарды өсіп дамуына қарай негізгі төрт топқа бөіп қарастыруға болады.

1. жұмыртқадан алғашқы шыққандар – дене ұзындығы – 10-11 см (жасырын тіршілік етеді, күзде оларды сирек байқаймыз).

2. қыстап шыққандары – 25-30 см (жаңадан туылғандарынан ерекшеленбейді).

3. жыныстық жағынан жетілген топ – 31-35 см (төртінші жылғы сарықарындар).

4. ересек топ – 35-131 см.

Сарықарын санының азаюына әсер ететін факторлар:

1. Олардың табиғи жаулары – жыланжегі, қара лашын, түлкі оларды аулайды. Біздің далалық жұмыстар барысында 2018ж. Машат шатқалында, лашын ұясының айналасынан 3 сарықарын қалдықтары табылды.

2. Антропогенді әсерлер – жерді мнңгеру, жырту, жол салу, ірі қараларды жаю. 2007ж. Бақылаулар барысында жол жиектерінде автокөліктің басып кеткен 5 сарықарын табылды.

Жалпы далалық жұмыстар барысында 11 жарақаттанған сарықарындар тіркелді. Олар, жалпы тіркелген жануарлардың 6 пайызын құрайды.

Қорек типтеріне байланысты оларды бірнеше топтарға бөлуге болады:

1. Өсімдік қоректі – дала тасбақасы;

2. Насеком қоректі – сұр және сцинкті геккондар, азиялық гологлаз;

3. Насеком және жануарлар қоректілер – сарықарын, түрлі-түсті және өрнекті қара шұбар жыландар.

Мекен ортасы немесе тұрақтарына байланысты ерекшеліктер:

1. Өздері ін қазатындар – тек жала тасбақасы;

2. Кемірушілер інін пайдаланатындар – сұр және сцинкті геккон;

3. Тас астындағы, жарстардағы қуыстарды пайдаланатындар – азиялық гологлаз, сарықарын, түрлі-түсті және өрнекті қара шұбар жыландар;

4. Ағаш діні қуыстарында, ағаш тамыры арасындағы қуыстары пйдаланушылар - сарықарын, түрлі-түсті және өрнекті қара шұбар жыландар.

Теңіз деңгейінен ең биік белдеулерде кездеседі: өрнекті қара шұбар жылан – 3565 м, азиялық гологлаз –2465 м, түрлі-түсті қара шұбар жылан – 2545 м, сарықарын – 2000 м төмен белдеулерде кездеседі.

Жұмыртқаларын салатын орындары да түрліше: дала тасбақасы, геккондар – құмға (топыраққа), жыландар – шіріген ағаш ұнтақтарына, қызған шөптер арасына салады.

Оңтүстік Қазақстан облысында жоғарыда аталған бауырымен жорғалаушылардың таралу тығыздығы: дала тасбақасы ең көп дегенде 1 га 45-50 дара, сарықарын 1 га 5 дара, сұр геккон 1 га 7 дара, сцинкті геккон – 1 га 0,7 га, түрлі-түсті қара шұбар жылан 1 га 10 дара, өрнекті қара шұбар жылан 1 га 15 дара, 1 га 3,2 дара таралған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Андрушко А.М. Эколого-фаунистический очерк пресмыкающихся Южного Казахстана. // Вестник ЛГУ, 1983, с.7.
2. Брушко З.К. Новые данные по распространению пресмыкающихся в Казахстане. // Изд.АН Каз ССР. Серия Биология, 1998, с.2.
3. Голубев М.Л. Новые находки амфибий и рептилий на территории Казахстана. // Вестник зоол., 1990, с.5.
4. Захидов Г.З. биология рептилий Южных Кызылкумов и хребта Нуратау. // Тр.САГУ, серия VIII-а, зоолония, вып.54, Ташкент, 1978.

САРТАЕВА Х.М., ЖАНЫСБЕК А.А. РАСПРОСТРАНЕНИЕ, БИОЛОГИЯ ЯЩЕРИЦЫ OPHISAURUS APODUS PALLAS. 1775 В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ.

В статье проводятся исследования в окрестностях города Шымкента распространению, местам обитания, морфологии, поведению и биологии представителя класса пресмыкающихся желтопузика - Ophisaurus apodus Pallas, 1775.

Ключевые слова: экология, морфология, экосистема, активность, распространение, питание, экологический фактор.

SARTAEVA H.M., ZHANYSBEK A.A. DISTRIBUTION, BIOLOGY OF THE Lizard OPHISAURUS APODUS PALLAS. 1775 In the SOUTH KAZAKHSTAN.

The article studies in the vicinity of the city of Shymkent the distribution, habitat, morphology, behavior and biology of the representative of the reptile yellow-bellied class - Ophisaurus apodus Pallas, 1775.

Keywords: ecology, morphology, ecosystem, activity, distribution, nutrition, environmental factor.

УДК 371.31

ПРИМЕНЕНИЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ (PROBLEM - BASED LEARNING) В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

**ЖАППАРБЕРГЕНОВА Э.Б., АЛПАМЫСОВА Г.Б.,
АБДУЛЛАЕВА Ф.М.**

Проблемное обучение (PBL) - современный подход в обучении учащихся, при котором новые знания приобретаются при решении сложных открытых задач. Проблемы в таких задачах являются подлинными, что наиболее актуально при подготовке специалистов в области биологии и экологии, где современных и неразрешенных проблем достаточно. Поиск путей их решения подразумевает также социальные и контекстные вопросы.

В данной статье представлены способы проблемного обучения в биологии, где учащиеся базируясь на своих текущих знаниях о проблеме, узнают информацию, необходимую для решения проблемы, а также стратегии, используемые для решения проблемы.

Ключевые слова: *методы проблемного обучения, эффективная стратегия обучения, традиционные методы, Problem- Based Learning.*

Актуальность темы. Экспериментальные исследования, проведенные современными учеными-педагогами, указывают на то что традиционные подходы в обучении формируют опеределенную пассивность среди студентов.

Данный феномен исследователи связывают с тем, что учащиеся находятся в позиции готовых потребителей знаний и производимое усилие связано лишь с воспроизведением знаний в контексте оценочных тестов.

Соответственно, традиционные подходы в обучении не имеют должного результата в процессе создания конечного продукта – конкурентно-способного специалиста в интенсивно развивающемся мире.

Практическая значимость. В связи с этим инновационно новый способ проблемного обучения (PBL) заявил себя как эффективный в работе с учащимися в процессе приобретения базовых навыков. Этот способ особо актуален при обучении в направлении естетсвенных наук, поскольку данный подход часто называют обучением на основе запросов.

Научная новизна. Problem- Based Learning метод включает в себя центральный вопрос (проблему), предложенный и объясненный педагогом, а затем разбираемый самостоятельно учащимися, которые совместно разбирают ситуацию и выбирают правильную стратегию для решения проблемы.

Следующим этапом обучения является поиск решений и методов их реализации. Кроме того вырабатываются общие модули, которые включают проблемную парадигму обучения.

В проблемно-ориентированном обучении сначала ставится проблема, после которой студенты работают в небольших группах, чтобы решить проблему.

Цель исследования. Цель исследования – создание экспериментального продукта - инструмента PBL, с последующим применением педагогами в образовательной системе для решения конкретных проблем в области современной биологии.

Основными задачи работы:

1. Создание экспериментальной группы
2. Определение проблемы
3. Поиск путей решения
4. Генерирование идей
5. Внедрение в процесс обучения
6. Синтез и применение в экспериментальных классах

Результаты исследований и их обсуждение.

Для применения способа проблемного обучения педагогами – биологами, в первую очередь определяется роль инструктора (педагога).

Инструктор определяет достаточно известную проблему в области биологии, которая преднамеренно является сложной, неясной, однако, достаточно интригующей.

Благодаря интригующей неопределенности учащиеся начинают разбирать ситуацию и проводить исследования по ней, приходят к различным разумным решениям и выводам.

Важной составляющей проблемной задачи должно быть то, что его содержание должно быть обязательно связана с содержанием курса. Кроме того, хотя проблема не должна быть знакома студентам, она должна иметь практическую ценность, чтобы в потенциальном будущем быть применена в профессиональной сфере.

При выборе проблемы, которая подходит для определенной специальности и соответствует содержанию курса, необходимо учитывать также дополнительные требования.

Во-первых, проблемная задача должна помочь обретению учащими новых профессиональных навыков, которые они смогут применить в решении практических задач.

Во-вторых, при составлении проблемной ситуации, необходимо изложить проблему в форме повествования, включающей подробности истории задания. Тем не менее, история не должна предоставлять слишком лишней информации, которую учащиеся смогли бы путем логических размышлений и анализа найти самостоятельно.

В третьих, необходимо сформировать учащихся в команды с различными уровнями базовых знаний, степени подготовки и практических навыков. При этом важно учитывать конечную цель и способы достижения, более успешную динамику, результаты команды.

Этап вовлечения учащихся в команды может быть достигнут за счет определения сильных и слабых сторон членами команды самостоятельно. Это поможет в дальнейшем при выполнении различных ролей в процессе решения проблем.

В четвертых, инструктору необходимо обеспечить учебную поддержку для ускоренного восприятия нового содержания курса, а также процесса решения проблемы.

При определении роли учащихся в проблемном обучении важными являются нижеследующие пункты: формирование учащихся в небольшие команды для изучения представленной проблемной ситуации, выявление учащимися самостоятельно пробелов в собственных знаниях и навыках, определение вида информации, необходимой для разрешения или управления проблемной ситуацией [1]. На следующем этапе вырабатывается определенный метод, суммирующий шаги, предпринимаемые учащимися для решения проблемной ситуации [2].

Выводы.

Таким образом, в процессе проблемного обучения (Problem- Based Learning) учащихся, поддержка педагога должна быть на протяжении всего процесса, начиная с момента представления проблемы и до тех пор, пока команда не представит свое решение.

Ключевым моментом на данном этапе обучения является поддержка инструктора в качестве помощника, тренера, наставника, направляющего учащихся к более глубокому пониманию нового материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Савин-Баден, М. и Хауэлл Мейджор, С. (2004). Основы проблемного обучения. Биркшир, Англия: Общество исследований высшего образования и открытых изданий университета.

2. Бюллетень Стэнфордского университета (2001). Кстати, об обучении. Проблемное обучение. Веб-сайт Центра преподавания и обучения: http://www.stanford.edu/dept/CTL/Newsletter/problem_based_learning.PDF

ZHAPPARBERGENOVA E.B., ALPAMYSOVA G.B., ABDULLAYEVA F.M. "APPLICATION of PROBLEM - BASED LEARNING IN the MODERN EDUCATIONAL SYSTEM».

Problem learning (PBL) is a modern approach to teaching students, in which new knowledge is acquired when solving complex open problems. The problems in such tasks are genuine, which is most relevant when training specialists in the field of biology and ecology, where there are enough modern and unresolved problems. Search of ways of their solution also involves social and contextual issues.

This article presents methods of problem learning in biology, where students based on their current knowledge of the problem, learn the information necessary to solve the problem, as well as strategies used to solve the problem.

Keywords: *problem-based learning methods, effective learning strategy, traditional methods, Problem-Based Learning.*

ЖАППАРБЕРГЕНОВА Э.Б., АЛПАМЫСОВА Г.Б., АБДУЛЛАЕВА Ф.М. «ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МӘСЕЛЕЛІК ОҚЫТУДЫ (PROBLEM - BASED LEARNING) ПАЙДАЛАНУ».

Проблемалық оқыту (PBL) - күрделі ашық міндеттерді шешу кезінде жаңа білім алатын оқушыларды оқытудағы заманауи тәсіл. Мұндай міндеттердегі мәселелер шынайы болып табылады, бұл қазіргі және шешілмеген мәселелер жеткілікті биология және экология саласында мамандарды дайындау кезінде ең өзекті болып табылады. Оларды шешу жолдарын іздеу Әлеуметтік және контекстік мәселелерді білдіреді.

Бұл мақалада биологиядағы проблемалық оқыту тәсілдері берілген, онда оқушылар мәселе туралы өздерінің ағымдағы білімдеріне сүйене отырып, проблеманы шешу үшін қажетті ақпаратты, сондай-ақ проблеманы шешу үшін қолданылатын стратегияларды біледі.

Түйінді сөздер: *проблемалық оқыту әдістері, Оқытудың тиімді стратегиясы, дәстүрлі әдістер, Problem-Based Learning.*

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР.
ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА**

УДК: 342.2

**КОНСТИТУЦИОННАЯ СТРУКТУРА ОБЪЕКТОВ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ**

**ИСАБЕКОВ А.К., БИТУРСЫН Г.Ш., МУСАБЕКОВА А.К.,
ЕСКЕРОВА А.С.**

Тема исследуемой работы содержит конституционные принципы и конституционные требования к практическому эффективному распределению компетентных областей управления государством, субъектов и пунктов власти. В ходе исследования анализируется политическое влияние президентской системы управления на стратегическое развитие государства. Кроме того, обсуждаются конституционные требования и роль государственной власти в обеспечении общественного порядка и политической стабильности в направлении внутренних и внешних связей.

Ключевые слова: государство, власть, конституция, законодательные нормы, политическая стабильность, общественный порядок, стратегическое развитие, конституционный контроль, конституционный закон, закон.

Наша главная цель – к 2050 году достичь уровня 30 самых развитых государств мира. Ибо Стратегия «Казахстан – 2050» - это продолжение гармоничного развития Стратегии «Казахстан – 2030» по новому политическому курсу. Как было отмечено «Мировой кризис подтвердил, что мы состоялись как государство и общество. Наши границы, политическая система, экономическая модель больше не является предметом серьезных разногласий и дискуссии ни внутри страны, ни за ее пределами. Для достижения главной цели, Казахстанская модель развития должны быть основой нового политического курса.

Для понимания взаимодействия национальных и интернациональных интересов в нашей правовой государственности большое значение имеет правильное определение этих категорий. Рассмотрим сущность социального интереса в условиях развития правовой государственности в современный период.

Национальное возникло и существует как отражение процессов формирования и развития наций: этническое (язык, культура, обычаи, обряды, традиции), медленно подвергающееся изменению, является внеклассовой или консервативной стороной национального, меняющейся одновременно с трансформацией условий жизни народа. Национальные интересы всегда формируются на уровне классовых интересов. Поэтому классовые интересы пролетариата совпадают с интернациональными интересами народов, т.е. положение рабочего класса в обществе не национально, а интернационально.

Таким образом, национальные интересы состоят из национально-специфического, возникшего в особых условиях (географическая среда и т.п.) и общенационального (интернационального), одинаково относящегося ко всем нациям и народностям. Общность интересов способствует объединению наций для достижения единой цели.

Наша Республика развивается по конкретной формуле: «сначала – экономика, потом – политика» политические реформы, проводимые в нашей стране увязывается с уровнем экономики, последовательно движемся по пути политической либерализации, приближаемся к высоким стандартам демократизации и прав человека. В Конституции закреплены фундаментальные права и свободы граждан, имеющие равные права и возможности. Н.А. Назарбаев отметил, что «Мир и согласие, диалог культур и религий в нашей многонациональной стране справедливо признаны мировым эталоном. Ассамблея народа Казахстана стала уникальной евразийской моделью диалога культур. Казахстан превратился в центр глобального межконфессионального диалога» [1, 13с.]

В новом политическом курсе отмечены важность и роль государственного языка и намечены конкретные задачи в этом направлении.

Утверждена концепция местного самоуправления, который позволяет повысить качества управления на аульном, сельском уровне, который расширит участие граждан в решении вопросов местного значения. Предусмотрено создать Национальную комиссию по кадровой политике, принципиально новый класс профессиональных управленцев – корпус А, который ответственен за реализацию конкретных направлений государственной политики. При этом уточняется что «отныне государственный служащий должен продвигаться по карьерной лестнице поэтапно, переходя от одной ступени в иерархии власти к другой, совершенствуя свои навыки и повышая свой профессиональный уровень.

В послании указывается, что «особая ответственность за реализацию нового

стратегического курса «Казахстан-2050» лежит прежде всего на казахах. Мы не должны забывать, что адекватный ответ вызовам времени мы сможем дать только при условии сохранения нашего культурного кода: языка, духовности, традиций, ценностей».

Стратегия «Казахстан – 2050» является как новый политический курс для дальнейшего совершенствования национальной государственности в Казахстане. Стоящая перед нами новая задача требует усилить вектор дальнейшего развития нашего национального государства на долгосрочный период.

На наш взгляд, на основе «Стратегия Казахстан – 2050» возникает необходимость углубления, объективная разработка, перспектив развития межнациональных отношений и определить важную роль национальной государственности в нашей стране приобретает особое значение. Национально-государственное строительство как процесс и составная часть механизма любого государства связано с адекватным отражением в теоретических представлениях таких понятий, как «классовое», «национальное» и «этническое», «интернациональное», «национальное сознание» и «психология». Четкость представлений способствует определению закономерностей развития этого противоречивого процесса. На конкретном этапе, очень большое значение приобретает концептуальное отражение той конкретной меры государственно-правового воздействия на развитие национальных (межнациональных) отношений, которая могла бы служить действительным стимулом социального прогресса всех наций и народностей. Вместе с тем необходимо уяснить тот факт, что процесс развертывания духовных потенции каждой наций есть процесс самодвижения. Его развитие обеспечивается национально-государственными формами. Очень важно всегда учитывать того, что эти формы никогда не смогут полностью охватить движение всех внутренних связей.

Основные принципы национально-государственного строительства в Казахстане закреплены в Конституции Республики Казахстан 1995 года. Учет их в практике национально-государственного развития – необходимое условие согласования интернациональных (общегосударственных) и национально-государственных интересов, разрешения противоречий, складывающихся между современной национально-государственной формой организации общественной жизни.

В развитии национальной государственности в Казахстане с первых же дней независимости учитывались взаимодействие национальных и

интернациональных интересов, но вопрос этот специально не исследован, хотя опубликовано немало работ, посвященных единству национального и интернационального в функциях национальной государственности и научная значимость такой разработки в современных условиях становится необходимостью.

Ученые с различных позиций приходят к определению интереса. Некоторые, отрицая объективный характер интересов, признают их субъективность, отмечая, что интерес – это не «повествовательные мотивы в образе мышления людей», а «двигательные импульсы их поведения». Г.П. Ковалевский определял интерес как «акт сознания, относящийся к области волевых отношений»[5, стр.157-158]

На наш взгляд, нельзя отрицать объективный характер интересов, а также исследовать объективное и субъективное в единстве. Мы согласны с С.Сабикиновым, считающим, что интересы – это выражение объективного отношения людей, коллектива, класса и т.д. к явлениям и предметам окружающей их действительности, способствующее существованию и развитию их как членов общества [2, 18с.]

Возникновение национального интереса в условиях различных форм государственного строительства – закономерный процесс развития объективных тенденций, которые проявлялись в соответствии с уровнем развития материальной жизни общества, материальных отношений, создававших возможность формирования тех или иных необходимых интересов. Кроме того, образование различных форм национальной государственности на основе самоопределения наций есть проявление их сознательного интереса, который выступает побудительным мотивом сознательного и целенаправленного развития.

Имеющиеся в юридической литературе определения национального во многом носят дискуссионный характер. Г.М.Гак к национальному интересу относят «территориальную независимость и неприкосновенности наций, ее свободу от притеснений и угнетения со стороны другой наций, свободу развивать свою экономику, язык, культуру» [3, 67с.]

Основной же ее недостаток данной формы контроля заключается в том, что она дает возможность органам конституционного контроля, в случае признания закона несоответствующим Конституции, косвенно «вторгаться» в компетенцию законодательного органа власти, прерывать парламентское управление, ставить под сомнение профессионализм депутатского корпуса, принявшего неконституционный акт[4, 15с.]. Общие интересы, которые создают условия для

межнационального взаимодействия, являются соединяющими интересами. Вместе с тем эти интересы как результат объективного отношения народов, наций классов подразделяются рядом авторов на экономические, социальные и политические (Сабикенов С). Несомненно также, что при проведении конституционного контроля нужно учитывать и политическую составляющую предварительной формы охраны Конституции, поскольку инициирование вопроса о рассмотрении закона на конституционность, при многопартийных режимах, есть в какой-то мере, одна из форм политической борьбы, которые, обращаясь в высшую конституционную инстанцию, надеются восстановить «справедливость» и добиться своих желанных целей. Возможно, что учет этих обстоятельств в современных политических условиях не столь важен, однако не исключено, что в будущем при изменении политического климата Конституционному Совету необходимо будет учитывать и эти факторы (Караев А). Со временем, все большее значение в праве начинает приобретать законодательство, позволяющее сочетать начала динамики и стабильности, унификацию правил поведения и правил их применения на больших территориях (селения, города, районы, области, национальные государства, федеративные государства, союзы государств и т.д.). Законодательство позволяет не только упорядочить логически, по форме и содержанию выработанные сознанием и отшлифованные на практике правила поведения, но и применить достаточно унифицированно мощный государственный аппарат для поддержания, обновления и реализации в жизни норм законодательства.

Однако организация и унификация сложной правовой системы, включающей сотни тысяч нормативных правовых актов разных государственных органов невозможна без иерархии нормативных правовых актов и специальных принципов, на которых строится правовая системы. Необходимы основные начала, определяющие цели и границы развития законодательства, а это все невозможно без основных нормативных правовых актов, в которых определяется как бы генетический код или алгоритм развития законодательства. Эти основные нормативные правовые акты, основные законы получили название конституций. При этом конституции являются наиболее обобщенными, системными, синтетическими и «осевыми» нормативными правовыми актами. Основные правовые акты, организующие те или иные аспекты юридических лиц, подсистем права, субъектов федераций и т.д. могут быть разнообразными. Имеются, например, основные акты юридического лица (компаний, фирм, учреждений, организаций и т.д.) – их

уставы, организующие деятельность и подчиняющие себе все иные акты. При этом они должны соответствовать действующему законодательству. В теории их не принято считать нормативными правовыми актами в силу того, что они принимаются самими юридическими лицами, а не государственными органами. Но, видимо, правильнее их было бы относить к санкционируемым государством нормативным правовым актам саморегулирования юридических лиц.

Однако конституции государств, как бы связывающие в единое целое систему их нормативных правовых актов, в то же время составляют фундамент для построения всей системы законодательства, занимают в ней особое место. Они в определенной мере задают общий тон, ритм, направление правовому развитию [6, 17 с.].

Однако сложнее определить юридическую природу акта Конституционного Совета, в порядке предварительного контроля, признающего несоответствующим закон, принятый Парламентом, но не вступивший в законную силу. Носит ли такое «признание о соответствии или несоответствии Конституции» нормативный характер. Очевидно, что да, поскольку своим решением Конституционный Совет создает общеобязательное правило. Во-первых, в случае признания такого закона не соответствующим Конституции он не может быть подписан; во-вторых, решение Совета устраняет неопределенность относительно конституционности закона; в-третьих, решается вопрос о нормотворческой компетенции законодательного органа, и, в-четвертых, обеспечивается режим конституционной законности в деятельности Парламента и его Палат.

Устанавливая соответствие законодательных актов Конституции, Конституционный Совет решает и некоторые позитивные функции. Принимая участие в законодательном процессе, но и выступает в роли созаконодателя, правовые позиции которого оказывают стимулирующее воздействие на процесс совершенствования действующего законодательства, повышая, таким образом, конституционную культуру и правосознание участников законотворческого процесса. Важно также отметить, что, признавая несоответствующими Конституции законы, Совет не только обеспечивает режим конституционной законности, но и ставит под сомнение профессионализм депутатского корпуса, подрывая его авторитет и презумпцию добросовестности законодателя, актуализируя одновременно проблему конституционной ответственности высших органов государственной власти как составной части механизма охраны Конституции.

Вместе с тем, являясь одним из ключевых полномочий Конституционного Совета, данная форма контроля вызывает ряд вопросов, имеющих научно-практическую значимость. На наш взгляд, прежде всего Конституционный Совет должен для себя уяснить значение словосочетания «соответствие Конституции». Что при оценке законов должно выступать в качестве критериев его определения, что должно быть мерилom – норма Конституции или ее идеи и принципы, нужно ли учитывать факторы, влияющие на принятие закона, интересы участников законотворческого процесса, исторические условия, социальные ожидания и многое другое. Не менее важными представляются пределы внутренней мотивации, личные убеждения и взгляды участников конституционного производства, политическая целесообразность и многое другое. Не исключены ситуации, когда закон может быть признан соответствующим Конституции, но при этом противоречить Праву, которое по своему содержанию намного богаче воображения законодателя, сложнее и многограннее, чем определено пунктом 1 статьи 4 Конституции, и наряду с нормативными правовыми актами включает в себя и естественное право. Без ясного понимания и выработки четких правовых подходов представляется проблематичным эффективно разрешать проблемы «соответствия Конституции» актов Парламента.

Так, рассматривая проблему понятия и классификации законов, необходимо отметить, что в разных странах решается она по-разному. Например, в странах с англосаксонской правовой системой и странах испытавших ее влияние, термин «закон» понимается не только в узком смысле как акт Парламента, регулирующий определенную сферу общественных отношений, но и в широком. Таковыми признается любая норма позитивного права, подлежащая судебной защите. Закон, таким образом, утрачивает признаки нормативного правового акта и растворяется в системе законодательства. В силу устоявшейся традиции в этой группе стран до сих пор нет деления законов на конституционные и иные. Поэтому в конституциях этих стран нет перечня нормативных актов, которые могут быть объектом конституционного контроля.

Основными результатами нашей исследуемой работы является ранжирование своего суверенитета, сформированного на мировой арене, самобытным и самообслуживаемым за небольшой год независимым государством, выведшим из состава Советского Правительства свой суверенитет. В исследовательской работе отражаются результаты дипломатического взаимодействия и влияния государственной власти в налаживании взаимоотношений с государствами Центральной Азии, а также со странами ближнего и дальнего зарубежья.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Агдарбеков Т.А., Битурсын Г.Ш. Перспективы конституционного развития национальной государственности в Казахстане. Вестник КазНПУ им. Абая, Серия Юриспруденции №2 (32) 2013 – с.13
2. Сабикиенов С. Право и социальные интересы. – Алматы, 1986 – с.18
3. Гак Г.М. Учение об общественном сознании в свете еуории познания – Москва,1960 – с.67
4. Караев А.А., Касымбек А.О. Конституционный контроль законов как объекты предварительного конституционного контроля: опыт Казахстана и зарубежных стран. Вестник КазНПУ им. Абая, Серия Юриспруденции №1 (43) 2016 – с.15
5. Ковалевский Г.Т. Основное производственное отношение и основной экономический закон социализма// Методологические проблемы экономической науки. – Москва,1967 – стр.157-158
6. Ударцев С.Ф. Конституция в контексте исторического развития. Вестник КазНПУ им. Абая, Серия Юриспруденции №2 (32) 2013 – с.17

ИСАБЕКОВ А.Қ., БИТҰРСЫН Ғ.Ш., МУСАБЕКОВА А.К., ЕСКЕРОВА А.С.
МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІК НЫСАНДАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ.

Зерттеліп отырған жұмысымыздың тақырыбы мемлекетті басқарудың күзіреттілік салаларын, билік субъектілері мен тармақтарын іс жүзінде тиімді бөлуге қатысты конституциялық ұстанымдар мен конституциялық талаптарды қамтиды. Зерттеу барысында президенттік басқару жүйесінің мемлекеттің стратегиялық дамуына саяси ықпалы сараланады. Сонымен қатар, мемлекеттік биліктің ішкі және сыртқы байланыстар бағытында қоғамдық тәртіп пен саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудегі рөлі мен конституциялық талаптар талқыға түседі.

Кілт сөздер: мемлекет, билік, конституция, заң нормалары, саяси тұрақтылық, қоғамдық тәртіп, стратегиялық даму, конституциялық бақылау, конституциялық заң, заң.

ISABEKOV A.K., BITURSYN G.SH., MUSABEKOVA A.K., YESKEROVA A.S.
CONSTITUTIONAL STRUCTURE OF OBJECTS OF STATE POWER.

The theme of the study contains the constitutional principles and constitutional requirements for the practical effective distribution of competent areas of government, subjects and points of power. The study analyzes the political influence of the presidential system of governance on the strategic development of the state. In addition, the constitutional requirements and the role of state power in ensuring public order and political stability in the direction of internal and external relations are discussed.

Key words: state, power, constitutional, humanization of laws, legal policy, human rights system, legislative norms, strategic development, the constitutional control, constitutional law, law.

ОӘЖ 351. 853

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИСТІК РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

ТАЖЕКОВА А.Д., ВАЛИЕВА Г.А.

Бұл мақалада қазіргі таңдағы Түркістан қаласы мен Отырар ауданының халықаралық туристік-рекреациялық әлеуеті туралы қарастырылған. Аймақ әсіресе, діни және тауеп ету орындарына өте бай. Атап айтсақ, бүкіл түркі әлемінің мақтанышы Қожа Ахмет Иасауи кесенесі, оның ұстазы болып саналған Арыстан баб кесенесі, Гаухар ана, Укаш ата т.б. Біздердің алдымызға қойылған үлкен мәселе – Түркістан облысының орталығы болған Түркістан қаласы мен оның маңында туризмді облыс экономикасына оң әсерін тигізетіндей етіп дамыту мен қалыптастыру. Сонымен бірге этнотуризм және экотуризм мәселесін дереу шешудің мүмкіндіктерін айқындау.

Түркістан облысы туризмнің қазіргі кезде әлемдік екі базалық компоненті: Жібек жолындағы мәдени туризм (дәстүрлі және сыйынушылық) және сонымен тығыз байланысқан экооқиғалы туризм (сафари, рафтинг, орниталогия, альпинизм, аң аулау, балық аулау) сынды салаларды дамытуға толық мүмкіндігі бар аймақ. Оның дәлелі Отырар ауданындағы ауқатты араб саятшыларының дуадақ фермасын ашуы. Туризмнің сан алуан түрлерін дамыту мақсатында Төлеби, Бәйдібек, Отырар ауданының керемет орындары шетелдік компанияларға жалға берілді. Ал осынымыз дұрыс па? деген заңды сұрақ туындайды. Ең маңыздысы, біздің ұрпағымыз тарихымызды терең түсініп, қасиетті жеріміздің қадірін білсе дейміз.

Кілттік сөздер: Түркістан облысы, халықаралық туристік нысандар, туристік-рекреациялық әлеуеті, киелі жерлер, тарихи-мәдени ескерткіштер.

Түркістан облысының туристік-рекреациялық әлеуеті жоғары. Тек қана осынау керемет дүниелерді халықаралық туристік өнім ретінде жарнамалау, оны ұсыну және қызмет көрсету саласында ақсап тұрмыз. Халықаралық туризмді Кеңес дәуірінен сақтап келе жатқан көрші Өзбекстан және Қырғызстан Республикасынан да үйренуімізге болады. Мысалы, Өзбекстан

Республикасы көне қалаларына саяхат (Самарханд, Бұхара, Хиуа т.б.), ал қырғыздар Ыстықкөлмен ақ туризмді жандандырып отыр. Біздің облысымызда да осы сала бойынша туризмді дамытуға болары хақ.

2018 жылы облыс орталығы болған Түркістан терең тарихымен ерекшеленеді. Ол - Қазақстан Республикасындағы тарихи қала (1928 ж.), Сырдарияның оң жағалауында, Қаратау жотасының етегінде орналасқан. Қаланың іргетасы б.з.б 1-мың жылдықтың орта шенінде қаланған. Түркістан облысының айналасындағы аймақта тас дәуірінің ескерткіштері – Шоқтас, Қосқорған бұл өңірде ертедегі адамдардың кем дегенде 550 мың жыл бұрын мекен еткенін көрсетеді. Б.з.б. 2-мың жылдықтан бастап, Түркістан қаласы төңірегінде Қазақстанның басқа да өңіріндегідей андрон мәдениетін жасаушылар өмір сүрген.

Түркістанның ежелгі аты – Иасы. Түркістан Есім ханнан бастап, Қазақ хандығының орталығы болды. Сол кезден Иасы қаласы Түркістан деп атала бастады. XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылығы қаланы құлдыратып жіберді. XV ғасырда Орта Азияның билеушісі Әмір-Темір Түркістанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жанынан 1396-98 жылдары мешіт салдырды. Діни орталық – Хазірет деп аталды. Орта ғасырларда Түркістан қала-бекініс сауда орнына айналды. 1819-64 жж. Түркістан Қоқан хандығының қол астына қарады. Сол кезеңде Түркістан қаласының аумағы 70 га жуық болды. Ол балшықтан соғылған қамалмен қоршалды. Қабырғада 12 мұнара мен 4 қақпа болған. XIX ғасырдың 60-жылдары Түркістанда 20-ға жуық мешіт, 2 медресе, базар, 22 су диірмені, 5 мыңдай тұрғыны болды. 1864 жылы 11-маусымда Түркістанды Ресей әскерлері жаулап алды. 1872 жылдан уездік қала аталды. XX ғасырдың басында Түркістан 1400 га-дай жерді алып жатты. 1903 жылы Түркістанда темір жылы вокзалы салынды. 1908 ж. 3616 үй, 41 мешіт, 2 сыныптық қалалық училище, қыздар училищесі, 1 медресе, 23 мектеп, 2 шіркеу болған. Қала халқы 1910 ж. 15236 адамға жетті. Өнеркәсіп және сауда орындарынан 1912 жылы 4 мақта тазалайтын, 10 май шайқайтын, 8 сабын қайнататын, 5 кірпіш зауыттары, 15 су диірмені жұмыс істеді [1].

1918 ж. 6-9 қаңтар аралығында Түркістанда Сырдария облысы қазақтарының съезі өтті. Съезде Сырдария облысының Алаш автономиясына қосылу мәселесі қаралды. Онда Сырдария қазақтары Алаш автономиясына қосылған жағдайда Түркістан қаласы Алаш астанасы болады деген шешім қабылданды. Түркістан қаласы 1928 жылдан Түркістан облысының әкімшілік орталығы болды. Қалада жөндеу-механика, мақта тазалау, жем, кірпіш

зауыттары, темір-бетон бұйымдарын шығаратын, тұрмыс қажетін өтейтін комбинаттар, т.б. кәсіпорындар жұмыс істейді.

Қазақ хандығы (1470-1847жж) құрамына Түркістан аймағы, яғни Сырдарияның орта сағасы XVI ғ. соңында түпкілікті қарады. Бұл өңір әдетте ұлы дала аумағында үстемдік құрған түркі мемлекеттеріне қараған. Түркістан қаласын алғаш астана еткен қазақ хандарының бірі Есім хан (1598–1614жж; 1627-1628 жж) болды. Хиуа хандығының ханы, айтулы тарихшы Әбілғазы өзі хан болмай тұрып, Есім ханның Түркістан қаласындағы ордасын үш ай бойы паналағанын жазып кеткен.

XVIII ғасырда да Қожа Ахмет Яссауи кесенесі қазақ билеушілерін жерлейтін орын болып қала берді. Түркістанда Тәуке (1680-1715 жж), Жолбарыс (1720-1740 жж), Әбілмәмбет (1739-1771 жж) басқа да хандар жерленді. Есім хан (1598-1614 жж) үшін Қожа Ахмет Яссауи кесенесі қасынан жеке кесене салынды. Кесене ішінен тек атақты Абылай хан (1771-1781 жж) қабірі ғана жан-жақты зерттелді. Жетпіс жасында қайтыс болған Абылай хан Қожа Ахмет Яссауи жатқан қабырхананың шығысындағы дәлізде, қабырханаға кіретін шығыс есігі алдына қойылған. Бұл дәліз ескі деректерде осы жерде жерленген ханның атымен «Абылайхана» деп аталған. Бірнеше тәуелсіз деректер оның қабіріне «айналас» атты құлпытас қойылғанын көрсетеді. Осы тас астындағы қабірді археологиялық тұрғыдан тазалау және табылған қаңқаны антропологиялық тұрғыдан зерттеу барысында алынған нәтижелерді Абылай хан жөніндегі мәліметтермен салыстыру бұл жерде атақты хан жерленгенін айғақтады. Қазақ тарихының ең көрікті тұлғалары Қазыбек би Келдібекұлы, Бөгенбай батыр, Жәнібек батыр Түркістанда жерленген. Кейінгі ортағасырлар дәуірінде де Қожа Ахмет Яссауи кесенесі күллі Орта Азия халықтарының киелі, қастерлі орындарының бірі болып қала берді.

Кенестік дәуірде кесене көп жағдайда ортағасырлық сәулет ескерткіші ретінде ғана қаралды. Оның қазақ халқының ең атақты тұлғалары жерленген пантеоны екені, онда қазақ даласы үшін маңызды оқиғалар өткен тарихи ескерткіш екені ескерілмеді.

Жөндеу және реставрациялық жұмыстар барысында құлпытастардың басым бөлігі өз орындарынан жылжытылды, олардың астындағы қабірлер зерттелмеді және жермен жексен болды. Осы кезде кесене кітапханасында болған байырғы қолжазбалар, 1959 жылы қабырхана есігіндегі ортағасырлық өнердің тамаша туындысы болып табылатын қола қоңыраушалар ізім-ғайым жоқ болды.

1991 жылы «Әзірет Сұлтан қорық-мұражайы» ашылды. ЮНЕСКО шешімімен қаланың 1500 жылдық мерейтойы әлемдік деңгейде аталып өтілді (2000 ж).

Тәуелсіздік алғалы бері Қазақстан ұлттық мәдени мұраны сақтауда үлкен жұмыстар атқаруда. Егемен ел ретінде Қазақстан Республикасы 1994 жылы әлемдік мәдени және табиғи мұраны қорғау конвенциясына қосылды. Қазақстанның Түркиямен жасаған келісімі бойынша 1993-1995 жылдары түрік мамандары Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің іргесін бекіту жұмыстарын атқарды.

Қазақстан Республикасы тарапынан әлемдік мұраның әуелгі тізіміне алғаш ұсынған ескерткіш – Қожа Ахмет Яссауи кесенесі болды. Әлемдік мұра комитеті өзінің Парижде 2003 жылдың 30 маусым-5 шілде аралығында болған 27-сессиясында Қожа Ахмет Яссауи кесенесін «әлемдік мұра тізіміне» қосты. Қазақстан реставраторлары ескерткіштің жағдайын зерттеу үстінде, онда соңғы реставрация барысында пайда болған мәселелерді сипаттап келеді, кесененің температуралық-ылғалдық жағдайын тұрақтандыру жөнінде ұсыныстарын дайындауда [2].

Осындай игі шаралардан кейін, Түркістан қаласының облыс орталығына айналуы тарихи оқиға болды десек артық айтпаймыз. Түркістан тек облыс орталығы ғана емес бүкіл түркі жұртының рухани астанасына айналуы да бек мүмкін. Қазіргі таңда облыс орталығын көркейту жұмыстары қызу қолға алынған. Болашақта қалада түрлі нысандар, әсем ғимараттар салынып, туризмді дамытудың әлеуетті арттары сөзсіз.

Түркістан аймағының тарихи-мәдени ескерткіштері. Түркістан облысы (бұл жерде Түркістан облысы мен Кентау қаласының аймағы сөз болып отыр) ежелден-ақ шартарапқа кетіп жатқан керуен жолдарының тоғысқан жері болған. Шығысында Ұлы Жібек жолынан басталған керуен жолы (Сыр жолы) Сырдарияны жағалап отырып Арал теңізіне, онан әрі Батыс Қазақстан арқылы Шығыс Еуропаға жеткен, ал Сырдарияның бойындағы ежелгі қалалардан шыққан Қарқаралы мен Жетіқоңыр керуен жолдары Қаратаудан асып, Сарыарқа арқылы Ертіске өткен. Бұл аймақ тарихымыздың әр түрлі кезеңдерінен сақталған тарихи-мәдени ескерткіштерге бай өлке. Ескерткіштер Сырдарияның жағасынан бастап, Қаратаудың қойнауына дейінгі аралықта кездеседі. 2006-жылға дейін ғылымға белгілі болған археологиялық ескерткіштердің жалпы саны 350, олардың қатарында тас ғасырының тұрақтары, қола, ерте темір ғасыры мен орта ғасырлық обалар мен оба

қорымдары, ежелгі және орта ғасырлық елді мекендер, қалалар мен бекіністер, қарауыл төбелер, тасқа салынған сурет орындары, кәріздер бар.

Тас ғасырының тұрақтары Қаратау шатқалында, тау алды беткейінде кездеседі. Тастан, тас аралас топырақтан үйілген әр түрлі тарихи кезеңдердің обалары тау шатқалдарында, тау үсті және тау алды жазықтарында орналасқан. Кіші обалардың аумағы 4-5м, биіктігі 0,2-0,3м, ал үлкен обалардың аумағы 40-50м-ге дейін жетеді, биіктігі 5-6м. Қаратаудың оңтүстік-батыс беткейіндегі тау алды жазығы мен шатқалдарда «мұратты» обалар кездеседі.

Түркістан облысында 100-ге жуық ежелгі, орта ғасырлық бекіністер, елді мекендер, қарауыл төбелер, қалашықтар мен қалалар бар, олардың көпшілігі Сырдария мен Қаратаудың аралығындағы жазықта, керуен жолдарының бойында жатыр, үлкен қалалар бір-біріне 10-20 шм жерде орналасқан. Мысалы, Иқан, Түркістан, Қарашық, Сидақата, Сауран қалалары. Елді мекендер мен қалашықтардың бір қатары Қаратаудың шатқалдарында, тау алды жазығында кездеседі. Қазақ хандықтары кезіндегі тастан салынған бекіністер мен қалашықтар Біресек, Үшөзен, Қызылата шатқалдарында және Өгізтауда сақталған. Орта ғасырлық қарауыл төбелер мен қарауыл мұнаралары Қаратаудың теріскейге өтетін шатқалдарының бойында, асуларда, тау алды жазығында және елді мекендер мен қалалардың арасындағы биік жерде орналасқан [3].

Қола, ерте темір және орта ғасырлық тасқа салынған суреттер Қаратаудың оңтүстік-батыс беткейіндегі Қоржайлау, Жыңғылшық, Қарадегез, Қиынжүрек, Шүкірсаз, Төсбұлақ, Қызылшың, Кеңөзен, Қарақұдық, Майдантал өзендері мен шатқалдарында, Бессаз шыңы төңірегінде сақталған. Тасқа салынған суреттерде тау ешкісі, арқар, жылқы, түйе, қабан, адамдар бейнеленген.

Орта ғасырлық қалалардың төңірегінде каналдар, арықтар, егістік алқаптары сақталынған, кәріздердің тізбектеле қазылған құдықтары Қаратаудың тау алды беткейінде орналасқан Майдантал, Абай, Бабайқорған, Қарашық ауылдары төңірегінде кездеседі.

Түркістан облысы мен оның аймағында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштер баға жетпес жәдігерлер тарихымыздың куәгерлері болып табылады, оларды әр түрлі туристік бағыттарға енгізуге болады [4].

ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» анықталып, оған «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасы аясында 100 нысанының тізімі ұсынылды. Оған Қазақстанның табиғи

ландшафт объектілері, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше ардақ тұтатын діни нысандар және тарихи тұлғалардың және саяси оқиғалармен байланысты киелі орындары енген. Олар түрлі санаттар бойынша жүйеленген. Осы санаттың қатарына Түркістан өңірінен де бірнеше нысандар кірген. Мысалы, «Ірі орта ғасырлық қалалық орталықтар және Қазақ хандығының астаналары» санатына Сауран (XIII-XVIII ғғ.) және Отырар қалашықтары (I-XVIII ғғ.) еңсе, «Діни және ғибадат орындарына» Қ.А.Яссауи кесене-кешені (Рабия Сұлтан Бегім кесенесі XV ғ., Үлкен Қылует XII ғ., Құлтөбе (Ясы) қалашығы, Гауһар ана кесенесі), Арыстан баб кесенесі (XII ғ.), Үкаш ата мазары (IX-X ғғ.) кіргізілген [5]. Осынау нысандарды басшылыққа алып, өңірде туризмді дамытудың бағытын айқындауға болады.

Арыстан баб кесенесі ғасырлар бойы түрлі өндеулер мен жөндеуді басынан кешірген құрылыс. Кейде Арыстан бабтың XI-XII ғасырларда өмір сүргенін тілге тиек ете отырып, оның кесенесі Арыстанбаб дүние салған соң іле-шала тұрғызылған деген жорамал айтылады. Алайда бізге жеткен қазіргі кесенедің XII ғасырдың белгілері жоқ. Бұл арада біз ислам дінінің алғашқы кезде қабыр үстіне төбесі жабық құрылыс тұрғызуға тыйым салғанын есте ұстағанымыз жөн. Осы тұрғыдан қарағанда, XII ғасырда Арыстанбаб ғимаратының болмауы да мүмкін. А.Черкасовтың жазбаларында Арыстанбаб кесенесі әулие және шәкірттері жатқан екі бөлмеден, сондай-ақ алдындағы бастырмадан тұрғызылғаны туралы айтылады. Бұлардың жобасы XIV ғасырдың құрылысына сай келеді. Осымен қатар бастырмадағы ұстындар да XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында жасалған деген тұжырымды мамандар айтқан болатын. Яғни қазіргі Арыстанбаб құрылыс кешеніндегі қабырғалар бөлігі ең көнесі, әуелгісі болып табылады. Бұған қоса халық арасында кең тараған мынадай аңыз бар: «Қожа Ахмет кесенесінің қабырғалары қаланып болған түні алып жасыл өгіз көтерілген дуалдарды мүйізімен соғып, құлатады. Ғимарат қабырғалары қайта тұрғызылып, күмбездері қалана бастағанда бұл оқиға тағы да қайталанып, бәрі үйілген төбеге айналады. Бұл жайт Әмір Темірді көп ойландырады. Түсінде бір шал келіп, аян береді, ол Қожа Ахметтің ең алғашқы ұстазы, Арыстанбаб моласының үстіне мазар көтеруге әмір ететінін жеткізеді. Бұл талап орындалған соң ғана Әмір Темір Түркістандағы құрылысын ойдағыдай аяқтайды». Арыстанбаб қабірханасы -ның едені басқа бөлмелермен салыстырғанда едәуір биік. Тігінен көтерілген қабырғалары бір биіктікте сәулет өнерінде «желкен» деп аталатын өріммен иіліп барып күмбеге ұласады. Күмбез ауқымы кең, һәм биік етіп тұрғызылған. Қабірхананың есігі

күнбатысқа, дәлірек айтсақ, Меккеге бағышталған. Бұл қасиетті қабірлерге тағзым етудің мұсылман -дық ережелерінен туындайды: зиярат етушінің беті сағанаға, арқасы құбылаға қарауға тиіс болған. Оның ұзындығы 3метр 90см., ені 1метр 30см., биіктігі 1метр 20см. Қабаттас, көлемі 5,4м x 5,4м. Бөлмеде үш қабір бар. Ол да биік күмбезбен жабылған. Алайда күмбездің іші алебастрмен сыланып, геометриялық үлгідегі өрнектермен нақышталған. Әулиеге кірер есіктің екі жағында екі қабір орналасқан. Шырақшылар бұларды Лашынбаб пен Қарғабаб дейді. Олар әулие қабірімен салыстырғанда аса шағын болып келген. Лашын баб қабырының көлемі 1,63м x 0,92м., Қарғабабтікі 1,70м x 0,90м. Осы қабырханаларға оңтүстік-батыс жақтан бірнеше бөлмелер қосылған. Екі қанаттағы бөлмелерді біріктіріп, байланыстырып тұрған дәліз-бастырма бар. Ол әдеттегі бастырма-айвандардан өзгеше, тұтасымен қыштан өріліп, төбесі иіліп жабылған. Оның көлемі 7,60м x 4,35м. Қабырханалар, дәліз қышпен қаланып күмбезделсе, мешіт бөлігі негізінен қам кесектен тұрғызылып, төбесін жабуда ағаш кең пайдаланылған. Мешіттің ортасында В.В.Констан -тинова жасаған жоба бойынша алты ағаш тіреу болған. Олардың үстіне қары қойылып, ағаштан қырлы күмбез қиыстырылған. Мешіт қабырғасында Мекке бағытын көрсететін ойық-михраб бар [6].

Қазір бұл кешен заман талабына сай қонақ үй, дүкендер, демалыс орындары және зиярат етушілердің құрбандық шалуына мүмкіндік беретін асханамен толықтырылған. Жол жаңартылып, көгалдандыру жұмыстары жүргізілген.

Бұл бағыттың мақсаты - Түркістанға зиярат етуге келген сыртқы және ішкі туристер мен жергілікті тұрғындарға Түркістан облысы мен оның аймағында орналасқан киелі орындарды көрсетіп, оларға зиярат еткізу. Бұл бағыт бойынша зиярат етуге келген туристер мен жергілікті тұрғындар келесі киелі орындарға зиярат етуіне болады:

- Укаша ата бейіті мен құдығы;
- Жылаған ата бұлағы.

Укаша ата. Түркістан қаласынан 60 шақырымдай жерде жергілікті халық әулиелі мекен санайтын Укаша ата сахабаның зияраты және қасиетті құдығы бар. Келушілер Укаша сахабаның ұзындығы 20-25 метрдей ұзын қабірінің басына дұға жасаған соң, осы арадан 700-800 метрдей қашықтықта, тау басындағы құдыққа барып, тереңдігі 30 метрге дейін жететін құдыққа қауға тастайды. Ырым бойынша, әулиенің құдіретіне күмән келтірген немесе ой-пікірі теріс адамға құдық бір тамшы су бермейді. Ал ниеті таза, ықыласы күшті адамның шелегі құр қалмайды.

Келешекте бұл екі ғалымның ғибадатханасы тұрғызылып біткенде Нисамиддин бабаның ұрпақтары бабалары жатқан ғибадатханаға тәу ететін болады. Олар екі баба жатқан сағана (гөрхана) мен қаланың шығыстан кіретін қақпасының көрінісі.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) қалада жүргізіп жатқан ғылыми жұмыстарының материалдары қаланың экономикалық жағынан дамуы XIV ғасырдың екінші жартысында айтарлықтай дамығандығын дәлелдеп отыр. Оның басты дәлелі - екі мешіт пен сағананың ашылуы [7].

XV ғасырдың басындағы жазба деректерде Сығанақ қаласының аты жиі-жиі кездесіп отырады. Бұл кезде қала Әмір Темірдің немересі Ұлықбектің қол астында біраз жылдар болғандығы айтылады. Бірақ, Барақ хан Ұлықбекке жіберілген елшілерінде, оған жазған белгілі хатында «Менің атам Ұрыс хан Сығанақта тұрып, сонда әртүрлі ғимараттар салғызып, қаланы өзіне астана еткен. Сондықтан оның жайылымдықтары заң бойынша да, әдеттік құқық бойынша да маған тиесілі» - дейді.

Бұған қарсы болған Ұлықбек Бараққа қарсы соғысып, жеңіліс табады. Барақ Сыр бойындағы қалаларға ие болады. Оңтүстік Дешті Қыпшақты және Ақ Орданың астанасы Сығанақты біржолата өзінің қарамағына алады. Алайда, Барақ ханның аяқ астынан белгісіз жағдайда қаза болуы Сығанақ қаласы уақытша Шайбани ұрпағы Әбілқайыр (1428-1468 ж.ж.) ханның қол астына өтуге мәжбүр болады. Хан Сығанақтың әкімі етіп Мане оғланды тағайындаған. Енді осы кезден бастап Ұрыс ханның ұрпақтары мен Әбілқайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани (1500-1510 ж.ж.) ханның арасында Ақ Орданың билігі үшін де, Сығанақ үшін де талас-тартыс басталады. Қала бірнеше рет қолдан-қолға өтіп, экономикалық жағынан нашарлай бастайды.

Қала үшін тартыстың бір сәті жазба деректерде сақталған. Мәселен, Қазақ ханы Бұрындық Сығанақты алуға келгенде қаланың әкімі Қазы Садыр әл Ислам, тағы да басқа көрнекті адамдар ақылдасып, бұл қала бұрыннан Бұрындық ханның ата-бабаларының қолында болған, сондықтан қаланы оған берсек тыныштық болады деп, қақпасын ашып, кілтін Бұрындық ханға береді. Міне, осы кезден бастап Сығанақ қаласы қайтадан Қазақ хандығының астанасына біржолата айналады [8].

XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбихан «Сығанақ қаласы қыпшақтардың астанасы болған. Сығанақ базарына базар күндерінде 500 түйе сойылып, кәуап жасалып кешке дейін бір түйір қалмай сатылып кететін

саудасы дамыған үлкен қала» деп жазады. Ал басқа ірі қара мен ұсақ малдың қанша болғандығының есебі болмаған. Бұл соңғы орта ғасырдағы қазақ хандығының дәуірлей бастаған кезіндегі қаланың аты шыққан кезі. Ал Сығанақтың XI-XII ғасырлардағы Қыпшақ хандығының астанасы болғаннан бері есептейтін болсақ, қыпшақ тайпасы қазақ халқының негізгі этникалық құрамының бірі. Олай болса, Сығанақ қаласы халқымыздың халық болып қалыптасуына да, мемлекет болып құрылуына да алғашқы басты бір астанасы болғандығында ешбір дау болуы мүмкін емес. Фазлаллах ибн Рузбиханның Сығанақ қаласына беретін сипаттамасында қала Дешті қыпшақтықтардың солтүстік жағында орналасқан өте жайлы, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала еді дейді. Қала орналасқан аймақтың өзі табиғи жағынан да адам баласының тіршілікке қажетті барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, егін шаруашылығына да, мал өсіруге де қолайлылығын жазады. «Қаланың суландыру жүйесін Сейхун (Сырдария) өзенінен Тұман тайпасының адамдары Тұман арығынан оман (канал) тартылып, қала аймағының көкорай бау-бақшаға оралып жатқанын көрсеңіз, бұл жалғандағы бір бейіште жүргендей сезінесіз. Ал қаланың аймағындағы орман-тоғайы халқын отын суынан таршылық көрсетпейді. Оның ішінде жайылып жүрген аң-құстардың молдығы молшылықтың белгісіндей. Сығанақтықтар ет керек болса, мойындарына садақтарын асынып, бір ақбөкенді атып келіп қажеттіліктерін тындырады. Керек болса, қысқы еттерін аңның етінен дайындап сүрлеп алады. Олар үшін аң еті өте арзан».

Ақбөкен дегенде, қалаға қазба жүргізіліп жатқан жерден ақбөкеннің бас сүйектері, асықтары өте көп кездеседі. Әсіресе, мүйіздерін аралап, сыртқы қабығын алып тастап ішіндегі өзегінен дәрі жасағандары да байқалады. Оны «мускус» деп атаған. Мұндай тәсілдер Қаратаудың солтүстігіндегі қалаларды қазғанда да байқалады. Қалаға Дешті Қыпшақтан Ходжа-Тархан жақтан көптеген бұйымдар, мал әкелінеді, әсіресе семіз қой, жылқы, түйелер, құндыздан жасалған ішіктер, керемет сәнді, мықты ақ қайыңнан жасалған садақтар, жібек маталар, т.б. қымбат заттар әкелінді. Түркістан, Мавереннахр дан, шығыстан Қашқар саудагерлері де қалаға қымбат бағалы заттарын әкеліп, қыпшақтармен айырбас сауданы да қызу түрде жүргізген. Сауда кезінде талас-тартыс болмаған. Қала тұрғындары онша көп емес, олардың арасында садақтарын мойындарына асынып алған әскери адамдар, олар тыныштықты сақтап жүргендер. Көпшілігі қазақтар. Жалпы, қалаға жан-жақтан әртүрлі елдерден саудаға байланысты адамдардың көптеп келуіне қарамастан, тыныштық сақталып, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала болған.

Рузбиханның деректері бойынша қалада қазақтар туралы алғаш рет баяндалады. Бұдан Жәнібек пен Керейдің Жетісу аймағынан оралып, Ақ Орда билігін өз қолдарына алып, Сығанақта билік жүргізгендерін көреміз. Сондықтан да екі ханның ұрпақтары мен Әбілхайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани ханның арасында шайқастар XVI ғасырдың соңына дейін болып, Сыр бойындағы қалалар қолдан-қолға өтіп, ақыр соңында қазақтардың қолына біржола қарап, Мұхамед Шайбани ұрпақтары Орта Азияға біржола ауып тынады. Бұл кез XVI ғасырдың басы, яғни 1510 жылы Мұхамед Шайбани хан өзін қолдайтын түркі тілдес ру тайпаларымен Самарқанды басып алып, сонда түпкілікті орналасып, Өзбек хандығын құрады. Ал Ақ Орданың ата билігін Барақтың ұрпақтары қазақ хандары Керей мен Жәнібек жалғастырып әкетеді [9].

Қазақ хандығының әлемге әйгілі бола бастағандығын Сығанақ қаласынан шыққан теңгелердің археологиялық зерттеу кезінде дүние жүзінің төрт бұрышынан табылғанын көреміз. Теңгетану ғылымының маманы Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері Р.Бурнашеваның зерттеуіне қарағанда, XIV ғасырдың соңғы кезіндегі Сығанақтан шығарылған күміс және мыс теңгелер Сырдария мен Еділ бойындағы қалалардан табылған. Отырар қаласына жүргізіліп жатқан қазба зерттеу жұмысы кезінде Сығанақтың теңгеханасынан 1371-1372 жылдары шыққан 12 дана теңге табылған. Мұндай теңгелер Еділдің орта ағысындағы және Кама бойындағы қалалардан 1380-1400 жылдары да табылған. Ал Қазан уезі Сосновка ауылының жанындағы №197 қоймадан Сығанақта 1375-1376 жылдары жасалған күміс теңгелер табылған. Алтын Орданың астанасы Сарай қаласына 1996-2000 жылдары жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кезінде табылған теңгелердің ішінде Сығанақта шығарылған күміс теңгелер шыққан. Бірақ, жазуын оқу мүмкін болмаған.

Мұндай дәлелдерді көптеп келтіруге болады. Теңгелердің әр жердегі қалалардан табылуы Сығанақ қаласының дүниенің төрт бұрышымен сауда қарым-қатынасын үзбей жүргізіп отырғанын байқатады. Сондықтан да Фазлаллах ибн Рузбихан Сығанақ қаласы Дешті қыпшақтардың астанасы болды деп бекер айтпаған. Соңғы кездегі Отырар мен Құйрықтөбе қалаларынан табылған мыс теңгелердің XV ғасырдың соңында XVI ғасырдың басында Сығанақта шығарылғанын көрсетеді. Жазуын оқуға мүмкіндік болмағанымен, жасалу жағы мен формасының ұқсастығы ақшаның Сығанақта шығарылғандығына ешбір күмән тұғызбайтындығын Р.Бурнашева дәлелдер

келтіре отырып жазған. Ал бұл мезгіл Сығанақтың Қазақ хандығының астанасы болған кезі [10].

Қорытындылай келе, біз Түркістан өңірінің туристік-рекреациялық әлеуетін дамытуына мұрындық болатын бірнеше нысандарға шолу жасап, туризмнің даму бағытын қарастырдық. Облыс орталығына айналған Түркістан қаласының туристік-рекреациялық әлеуеті жыл сайын артатыны хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Машанов А. Әл-Фараби. - А., 1970.
2. Абай. Энциклопедия. - А., «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2015.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - А., «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
4. Акишев К.А., Байпаков К.М. Ежелгі Отрар. - А., 1997.
5. <http://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-kieli-100-nysany-zhariyalandy>
6. Бдырысов Е. Қазақстандық дипломатияның 2020 жылға дейінгі пішімі // Егемен Қазақстан. - 2014. - 31 қаңтар (№ 21).
7. Түркістан қаласы бойынша қысқаша негізгі мәлімет. - Оңтүстік Қазақстан облысы Әкімдігінің ресми сайты, 22 тамыз 2015.
8. Аққошқаров Е. Қазақ тарихынан. – А., 2007.
9. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы.
10. Қазақстан Республикасының туризмнің даму концепциясы. – Астана, 2015.

ТАЖЕКОВА А.Д., ВАЛИЕВА Г.А. МЕЖДУНАРОДНАЯ ТУРИСТИЧЕСКО-РЕКРУТИВНАЯ СРЕДА ТУРКИСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.

В данной статье рассматривается международный туристско-рекреационный потенциал города Туркестана и Отырарского района. Регион особенно богат религиозными и религиозными объектами. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, мавзолей Арыстан-Баба, мавзолей Гаухара, Укаш-Ата и др. - гордость всего тюркского мира. Большой проблемой, стоящей перед нами, является развитие и формирование туризма в Туркестане и его окрестностях, которые являются центром Туркестанского региона, что окажет положительное влияние на экономику региона. В то же время выявляются возможности для немедленного решения проблем этнотуризма и экотуризма.

Туркестанский регион сегодня имеет две основные составляющие туризма: культурный потенциал Шелкового пути (традиционно и религиозно), а также экосистемный туризм (сафари, рафтинг, орнитология, альпинизм, охота, рыболовство). Доказательством этого является открытие хорошей плавучей фермы в Османском районе. Чтобы развить широкий спектр туризма, Толеби, Байдибек и

Отырарский район были сданы в аренду иностранным компаниям. Это правильно? возникает правовой вопрос. Самое главное, мы хотим, чтобы наши дети понимали нашу историю и знали ценность нашего священного места.

Ключевые слова: Туркестанская губерния, объекты международного туризма, туристско-рекреационный потенциал, священные места, памятники истории и культуры.

TAZHEKOVA A. D., VALIEVA, G.A. INTERNATIONAL TOURIST-RECRUITMENT ENVIRONMENT OF THE TURKISTAN REGION.

This article discusses the international tourist and recreational potential of the city of Turkestan and the Otyrar region. The region is particularly rich in religious and religious sites. The mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi, the mausoleum of Arystan-Bab, the mausoleum of Gaukhar, Ukash-Ata and others is the pride of the whole Turkic world. A big problem facing us is the development and formation of tourism in Turkestan and its surroundings, which are the center of the Turkestan region, which will have a positive impact on the region's economy. At the same time, opportunities are revealed for the immediate solution of the problems of ethno-tourism and ecotourism.

The Turkestan region today has two main components of tourism: the cultural potential of the Silk Road (traditionally and religiously), as well as ecosystem tourism (safaris, rafting, ornithology, mountaineering, hunting, fishing). Proof of this is the discovery of a good floating farm in the Ottoman region. To develop a wide range of tourism, Tolebi, Baydibek and Otyrar region were leased to foreign companies. It is right? a legal question arises. Most importantly, we want our children to understand our history and to know the value of our sacred place.

Key words: Turkestan province, objects of international tourism, tourist and recreational potential, sacred sites, historical and cultural monuments.

ӘОК (371.035.3)

**ЖҮННЕН ЖАСАЛАТЫН ҰЛТТЫҚ БҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАСАЛУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҰЛГІДЕ
БЕЗЕНДІРУДІҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІ**

БАЛТАБЕКОВА А.Б., ТАПИЛДИЕВ Ә.Т.

Бұл мақалада біздің халқымыздың этномәдени дамуын, ұлттық өнерді дамыту жолдарын насихаттау, ата-бабалардан мұра қалған киіз өнерінің қарапайым

тәсілдері және киіз маталарын, киіз және жүн жасаудың ыңғайлы тәсілдерін іздеу қарастырылады.

Кілт сөздер: дәстүр, Еуропа, ұлттық қолөнер, Голландия, салт-дәстүр, киіз үй, шебер, ою-өрнек.

Өнерсіз халық жоқ. Ол тарихи негізде қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Өнер өзінің негізі мен қалыптасуы, өмір сүруі жағынан барынша ұлттық сипатта болады, әрбір халық жалпы адамзат мәдениетіне сонысымен үлес қосады. Бізге ата-бабаларымыз өздерінің бірнеше мыңдаған жылдар бойы сақтаған салт-дәстүрін, қол өнер мәдениетін, ғажайып өркениетін мұраға қалдырып кетті. Осы ата-бабаларымыздың өткен тарихы, олар жасап кеткен дүниелер күні бүгінге дейін маңызын жоймай, біздің қызығушылықтарымызды тудырып отыр. Қазақ халқының қол өнері басқа ұлттардан өзгеше қасиетке толы. Мұның басты себебі: қазақ халқының табиғат төсінде өсіп, еркін ғұмыр кешуімен байланысты.

Ұлттық қол өнерімізді қастерлеу әрі құрмет тұту елдің есейгенін, оның өскелең өмірін танытады. Оның қазақтану ісінде де, халқымыздың мәдени – тарихи өмірінде де елеулі орын алатыны даусыз. Өйткені ұлттық қол өнеріміз – кешегі ұрпақтан – ұрпаққа алмасып келе жатқан, елдің ғасырлар бойы қалыптасқан сезімталдық талғамын, сәндікке, үйлесім бірлігіне, көркемдікке ұмтылған жасампаздығы мен шығармашылығының жетістіктерін бойына сіңірген құбылыс. Қазақ халқының ұлттық қол өнері оның тарихымен сонау өткен заманнан бірге жасасып келеді. Сондықтан қазақ халқының ұлттық қолөнері туралы сөз еткенде, оны Қазақстан тарихымен байланыстыра сөз еткен дұрыс. Ұлттық қол өнердің бір саласы болып саналатын киіз басу өнерін, заман ағымына қарай ұлттық нақышта жасалған әр түрлі әшекей бұйымдар мен тұрмыстық заттар жасауда қолдану дағдысы қалыптасты. Киіз басу өнері көне заманнан бүгінге дейін жетіп отыр. Киіз басу да киіз үйдің тұрмысқа пайдалануға келуімен тұтас. Тіпті одан бұрынырақ келген деуге де болады. Оған дәлел киіз үй біздің заманымыздан бұрынғы 3000 жылдықта пайда болды деген деректер бар. Ал, Шыңжаң өңірінде киіздің қай замандардан бастап пайдаланғанын мөлшерлеуге болатын тарихи қазба деректер де табылған екен. Шыңжаң өлкесінің шығысындағы бұрынғы үйсіндердің мекені – Құмыл өңіріндегі қара төбе қабірыстанына зерттеу жүргізілгенде бұдан 3000 – 3600 жыл бұрын астына киіз төселіп, тері киімдермен оралып көмілген әйелдің мүрдесі табылған. Тіпті таңғаларлығы сол қабірлерден қазір де әжелеріміз істейтін ызылған құрлар, жіптер, ақ, қара, жолақты ұсақ шақпақты жүн кездеме, шұғалар табылған. Міне осы деректерге

қарап халқымыздың жүнді пайдаланып киіз басу, арқан, жіп есу, құр ызу сияқты қолөнерінің тарихының әріден басталғанын көреміз. Демек, киіз басу өнері Орта Азияны қоныстанған көшпенді ұлттардың шаруашылығының тұрмыс мәдениетінің туындысы. Киізді халқымыз көшпенді тұрмысының барлық қажетіне жаратты. Мәселен, баспанасына жабынды, басына сая, еденіне төсеніш, әр-түрлі аяқ қаптар, үстіне киім, өлісін арулайтын, тірісіне сән – салтанат бағыштайтын аса қажетті тұтыну материалы болды. Халқымыз тарихтағы хандарын да ақ киізге көтеріп тағына отырғызған[1,45 б.].

Азияның төл туындысы киіз бұйымдары қазір Еуропада да кеңінен танымал. Мәселен, Германияда Халықаралық киіз академиясы бар. Бұның бір филиалы мал шаруашылығымен айналысатын Голландияда көрінеді. Академия Түркия, Қырғызстан және басқа да киіз басу дәстүрін жетік меңгерген елдерге танымдық мақсатта семинарлар ұйымдастырып, оқытумен айналысады. Біздің қазақ халқының ұлттық технологиясын өзгелер үйреніп, қазір әлем нарығында киіз басуға арналған машиналар да шығып жатыр. Қорқыныштысы сол, жаһандану процесі қазақтың дәстүрлі технологиясын жалмап кету қаупі бар. Ал қолөнерге қызығушылықты арттыру - мәдени мұрамызды сақтап, қайта түлету мүмкіндігі. Ендеше бұл саланы дамыту үшін қолөнер шеберлерінің тыныс-тіршілігіне назар аударып, қолдауымыз қажет. Қоғамның дамуы адамдардың ой-санасының, мінез-құлқының өзгеруімен қоса сыртқы сымбат, келбетінің де жаңаруына ықпал етуде. Қазір ұлттық бұйымдарда ою-өрнектерді шығармашылықпен қолдану заман талаптарынан туындап отырған мәселелердің бірі деуге болады. Жүннен жасалатын ұлттық бұйымдардың жасалу технологиясын зерттеу, ескіні қайта жаңғырту, жүннен жасалатын бұйымдардың дайындалу әдістері мен олардың ерекшеліктері қарастыру, заманауи сән үлгісіне сәйкес бұйымды безендірудің жаңа әдісін анықтау өзекті мәселе болып табылады. *Киіз десе, көз алдымызға киіз үй мен киіз төсеніш елестейді, жалпы киіз ұғымы архаизм боп бара жатқан еді. Ал қазір жүннен түрлі бұйым басу шеберлігі қайта жаңғырып отыр. Қазіргі қолөнер шеберлері киіз басып, түрлі сәнді киімдер пиджак, жейде, шәлі, шарф, бас киім жасайды. Сондай-ақ сөмке, шаш қыстырғыш, әшекей бұйымдарын, аяққа іліп алар сүйретпелер жасау да сәнге айналды. Музыкалық аспаптар қабын да жасауға болады.* Көктемде қырқылған жүн күздегіден гөрі ұзындау әрі жұмсақ, ал күзгі қырықтықтың жүні қаттылау әрі қысқа болады. Сондықтан киіз басу өндірісінде негізінен күзде қырқылған жүн қолданылады. Жүннен жасалған бұйымдарды жуу да үлкен мәселе. Тек қолмен

ғана жуамыз. Суға көп салып қоюға болмайды, сықпаймыз. Іліп емес, тегіс жерге жайып қойып кептірген дұрыс. Мынадай қызықты дерек бар: жануарлар терімен бірге ланолин шайырын бөледі. Ал ланолин - бағалы өнім, ол түрлі майлар мен кремдердің негізі ретінде қолданылады. Ланолин 35-37 градус температурада ериді, әрі теріге тез сіңеді. Бұлшық етке, тамырларға, омыртқаға, тыныс алу жүйесіне оң әсер етіп, қан айналысын жақсартады. Қолдан жасалған бұйымдардың барлығында күшті энергия болады, -

Өйткені, киіз тек қолмен жасалады, ал қолдан энергия беріледі. Мұндай бұйымды кесең, көңіл-күйің жақсарып, аурудың беті қайтады. Басың ауырса, киізден жасалған бас киімді ки деген ежелден бар. Киізге оранып жататын болған, осылай емделеді екен. Халық емшілері жалаң аяққа киізден жасалған шәркейлер киіп жүруге, әлсін әлі текеметтің үстінде жүруге кеңес береді, өйткені, жүн жүйкені тыныштандырып, тамырларды кеңейтеді. Киізден жасалған киім-кешек пен аяқ-киім жылууды керемет сақтайды, қан айналысын жақсартады. Жүннің емдік қасиеті бар. Мәселен, ит жүнінен тоқылған киімді ревматизммен ауырған науқастар кесе, пайдалы. Тіпті, ертеде адамдар бастарын шарқатпен таңып, сол арқылы тіс немесе бас ауруларынан айыққан деседі[2,486.].

Жүннен жасалған бұйымдар, әсіресе, ревматизм, остеохондроз және радикулитпен ауыратын науқастарға ұсынылатын болған. Жүннің мынадай артықшылықтары бар: ылғалды сіңіреді, бойды термен бірге бөлініп шыққан улы заттардан арылтады, денені таза, құрғақ әрі жылы етеді. Барлық қасиеттерінің ішінде ең жақсысы - температураны бірқалыпты сақтау қасиеті. Жүннен иірілген жіп өсімдіктен алынған жіптен гөрі ерекше жылы әрі ылғалды өте баяу сіңіреді. Олай болса атадан балаға мирас болып қалған киіз басу өнерін үйренудің қарапайым жолдарын қарастыру, киізден, жүннен жасалатын күнделікті тұрмысқа қажетті бұйымдар жасаудың ыңғайлы жолдарын іздестіру. Қазақтың қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізаттың бірі және ең бастысы - жүн болды. Материалды терең зерттеп, оның бар сырын, бар мүмкіндіктерін аша білу өте маңызды. Күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай келген сондай дәстүрлі қолөнер үлгілерінің бірі – киіз басу өнері. Киіз басу үшін желсіз ашық күн таңдалады, мол күзем жүн қажет, 4-6 қанатқа дейін ақ ши дайындалады. Дегенмен қазіргі кезде бұл материал жаңа ғұмырды бастан кешуде. Киізден жасалған экологиялық таза, жылы да әдемі заттар барған сайын көпшілік көңілінен шығуда. Киізден жасалған бұйымдарды дымқыл және құрғақ түрде жасау техникасы мен технологиясы қазіргі таңда кеңінен қолданылуда. Киіз басуда қой жүнін пайдаланып мәселен,

киізден басылған домбыра қабына инемен тығыздау арқылы жіпсіз біріктіруге, желімсіз жапсыруға болады[3,48 б.].

Киіз отбасына бақыт қана емес, сонымен қатар әулетке құт-береке сыйлайды деп есептеледі, сондықтан үйлену тойы күні қалыңдыққа киізден жасалған кілем немесе басқа да бұйымдар сыйланады. Киіз бұйымдар сондай-ақ отбасы ошағының тұмары ретінде қызмет етеді. Осы жерде жүн мен жібек қолданылған заманауи үлгілер де бар. Қазір еліміз саяси тәуелсіздік алып, ұлттық сана, салт - дәстүріміз қайта жаңғыртып жатқан шақта ұлттық қолөнер кәсібін дамыту, оны жаңа жағдайға үндестіру, халқымыздың дәстүрлі қолөнерінің көркем туындылары импортқа, экспортқа шығару бағытында қандай жұмыстар атқарылып жатыр деген сұрақ туады. Өкінішке орай, оған сындарлы жауап табу оңай болмай отыр. Әрине, адамзат қоғамы алға жылжыған сайын қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінің бірқатары жаңа түрге ие болып, кейбірі күнделікті тұрмысқа қажет болмай қалғаны да ақиқат. Халқымыз ғасырлар бойы тұтынып келген, көптеген мүліктердің түрлері мен сапасы да үсті-үстіне жаңартылған. Бірақ, қазақ қолөнері мұнымен халық тұрмысында өзінің ежелгі маңызын жоғалтып отырған жоқ. Олай болса, қазақ халқы қолөнердің бай мұраларына қазіргі заманға сай жаңаша сипат бере отырып, оларды жетілдірудің техникалық жүйесін қалыптастыру қажет-ақ. Сонымен қатар, қол өнері мәңгі өзгермейтін нәрселер емес, елдің экономикасының, мәдениетінің өркендеуімен бірге, олардың озықтары одан әрі дамып, жаңғыра түседі, тозықтары қолданыстан қалып, ұмыт бола береді.

Қазіргі уақытта экономика мен индустрияның дамуына сәйкес өндірістік жүйелерді жетілдіру жағдайында халықтың өзіндік болмысы мен мәдениетіне баса назар аударылуы жастардың ұлттық мәдени мұралар негізінде патриоттық, адамгершілік қасиеттері мен өнімді еңбек ету дағдыларын, шеберліктерін шыңдау қажеттілігін арттырып отыр. Бұл бір жағынан студент-жастардың еңбекке жағымды қатынасы мен белсенділігін арттыруды көздесе, екінші жағынан олардың ұлттық мұраларды сақтау мен дамытуға оң көзқарасының қалыптасуына мүмкіндік береді. Осы талапқа қол өнер үлгілерінің мазмұны мен технологиясын меңгерту процесі толық жауап береді. Өйткені қол өнер – халықтың дүниетанымынан, эстетикалық талғамынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен жан-жақты хабардар ететін тарихи-мәдени және материалдық мұра. Ал, оны әзірлеу ұзақ та тыңғылықты, табанды еңбекті қажет ететін, сан қилы әдіс-тәсілдер негізінде күрделі еңбек әрекеттері арқылы жүзеге асырылатын көп қырлы еңбек процесі[3,256.].

Студенттерге қол өнер бұйымдарының мазмұндық, композициялық, техникалық, конструкциялық, технологиялық ерекшеліктерін терең меңгерту олардың танымдық түсініктерінің кеңеюіне, қол өнер және оны әзірлеуге ынталарының артуына, ұлттық мәдени мұраға, еңбекке оң қатынасын дамытып, патриоттық сезімдерінің қалыптасуына ықпал етеді. Ал бұл болса, студенттерге қол өнер үлгісін әзірлеу арқылы еңбекке де қызығушылығын қалыптастырудың маңыздылығын арттырады.

Қорыта айтқанда, қазақы ұлттық қол өнер бұйымдарын қастерлеу әрі құрмет тұту елдің есейгенін, оның өскелең өмірін танытады. Оның қазақтану ісінде де, халқымыздың мәдени-тарихи өмірінде де елеулі орын алатыны даусыз. Өйткені қазақ ұлттық қол өнер бұйымдары кешегі ұрпақтан ұрпаққа алмасып келе жатқан, елдің ғасырлар бойы қалыптасқан сезімталдық талғамын, сәндікке, үйлесім бірлігіне, көркемдікке ұмтылған жасампаздығы мен шығармашылығының жетістіктерін бойына сіңірген құбылыс. Оның қай-қайсымыздың болса да ұлттық мақтаныш сезімізді оятатыны хақ.

Қол өнер бұйымдарының ерекшелігі мен әсемдігі, эмоционалдық-эстетикалық әсерлілігі оған әуестікті оятуға ықпал етсе, оның бай тарихы мен онда бейнеленген халықтың дүниетанымы, түйсік-талғамы, салт-дәстүрі, адамгершілік қағидалары білуге құмарлықты арттырады, ал ойлану, іздену, табу сынды шығармашылық қабілеттер, құрастыру, кестелеу, сырып тігу сияқты ұзақ уақыт пен шыдамдылықты қажет ететін еңбек операциялары студенттің пәнге, ұлттық қол өнер бұйымдарын әзірлеу процесіне, кәсібіне қызығушылығын дамытады. Нәтижесінде алынған еңбек өнімінің сапалы орындалуы, оның еңбегіне халықтың сұраныстарының болуы, өнімінің халыққа, қоғамға рухани, материалдық пайдасын сезінуі тұлғаның еңбекке тұрақты қызығушылығын қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жиентаева Б.Ж. Халықтық дәстүрлі қолданбалы өнер - ұлттық тәрбие құралы. Жезқазған, ЖезУ, 2000. -45б.
2. Энциклопедия «Қазақтың ою өрнектері» Алматы кітап, 2005 жыл,48б.
3. Зылиха Төлегенова. «Өнердегі алтын көпір» - Екібастұз, 2011 жыл. 25б.

БАЛТАБЕКОВА А.Б., ТАПИЛДИЕВ А.Т. ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ШЕРСТИ И НОВЫЕ МЕТОДЫ СОВРЕМЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ.

В этой статье рассматривается развитие этнокультурны нашего народа, пропаганда путей развития национального искусства, простые способы искусства

войлока, которые унаследованы от предков, и поиск удобных способов изготовления войлочных тканей, войлока и шерсти.

Ключевые слова: *традиции, Европа, национальные ремесла, Голландия, традиции, юрта, мастер, орнамент.*

BALTABEKOVA A.B., TABYLDIEV A.T. RESEARCH OF TECHNOLOGY OF PRODUCTION OF NATIONAL PRODUCTS FROM WOOL AND NEW METHODS OF MODERN REGISTRATION.

This article examines the development of ethnocultural our people, promotes the development of national art, simple ways of felt art that are inherited from ancestors, and the search for convenient ways of making felt fabrics, felt and wool.

Key words: *traditions, Europe, national crafts, Holland, traditions, yurt, master, ornament.*

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

УДК 81-11

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В ИСТОРИИ РУСИСТИКИ: ПЕТР I В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА Н.И. ГАЙНУЛЛИНОЙ

ШАЙМЕРДЕНОВА Н.Ж., АМАНЖОЛОВА Д.Б., БУРИБАЕВА М.А.

В статье представлен анализ трудов профессора Н.И.Гайнуллиной, посвященных исследованию языковой личности Петра I; говорится о вкладе ученого в развитие казахстанской русистики. Труды Н.И. Гайнуллиной поднимают глобальную тему языковой личности, на примере эпистолярного наследия Петра I; вопросы языка и стиля, включенности заимствованных слов, кодификации языка, вариативности.

Ключевые слова и словосочетания: русистика, языковая личность, нормы, вариативность, заимствования, МАПРЯЛ, филология, научно-просветительский проект «Эпоха и личность».

Прошедший в Нур-Султане XIV Конгресс МАПРЯЛ «Русское слово в многоязычном мире» (апрель, 2019 г.) стал свидетельством активного участия лингвистов всего мира в работе Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы, а также вкладом ученых Казахстана и Казахстанской общественной организации, возглавляемой профессором Э.Д.Сулейменовой, в мировую русистику.

В опубликованной в журнале «Гуманитарно-педагогические исследования» статье профессор С.Г. Шулежкова (Россия) отмечает: «Хозяева Конгресса сделали все возможное, чтобы обеспечить делегатам благоприятные условия для проживания, эффективной работы, научного общения, знакомства с достопримечательностями города Нур-Султан...» [1]. Это прекрасный отзыв о работе конгресса и оценка всем русистам Казахстана, которые принимали активное участие в организации форума.

Проведенный на высоком уровне конгресс дал импульс развитию международного сотрудничества учителей, преподавателей, ученых из разных стран, координации работы русистов мира, осмыслению накопленного опыта. Участники конгресса не только выступали с докладами, дискутировали на

актуальные лингвистические темы, но и вспоминали ученых, чьи имена неразрывно связаны с изучением русского языка, сохранением его в литературно-обработанной, кодифицированной форме как в самой России, так и за ее пределами.

Многие из этих ученых были участниками прошедших конгрессов, а потому проведение такого форума – это еще и память всем, кто внес свой вклад развитие языков мира. На различных площадках конгресса, освещая теоретико-методологические вопросы, ученые вспоминали работы казахстанских ученых: М.М. Копыленко, А.Е.Карлинского, Р.Б. Нуртазиной, Л.А. Шеляховской, Н.И. Гайнуллиной, Р.С. Зуевой и многих других.

В Казахстане командой филологов в 2014 году был инициирован рамочный симпозиум «Эпоха и личность» с целью сохранения и актуализации исследовательских работ в области социально-гуманитарных наук. Примечательно, что на конгрессе работа этой команды была высоко оценена, поскольку формат рамочного симпозиума за пять лет расширился и перерос в масштабный международный научно-просветительский проект (именуется с 2018 года). Данный проект посвящен осмыслению вклада ученых Казахстана и зарубежных стран, которые в той или иной степени имели связь с казахстанской наукой и культурой. В рамках данного проекта проводятся мероприятия, посвященные конкретной личности. Все они проходят на разных площадках – в детских садах, школах, вузах, образовательных центрах, библиотеках и др. В период, начиная с 2014 по 2019 гг., команда проекта знакомила с историей казахстанской лингвистики через открытые лекции, научно-практические семинары, конференции, издание (или восстановление) неопубликованных трудов ученых.

В декабре 2019 года заседания проекта «Эпоха и личность» были посвящены исследователю, без которого история казахстанской русистики была бы неполной. Речь идет о профессоре Надежде Ивановне Гайнуллиной, до последних дней влюбленной в русистику. На встрече с ней можно было услышать, что самой лучшей наукой в мире является филология, а также что с каждым годом потребность в филологах будет расти. Она считала филологию интереснейшей областью науки и человеческого познания. Через всю жизнь пронесла благодарность своим учителям, которых никогда не забывала (в частности профессора Х.Х. Махмудова, долгие годы возглавлявшего кафедру русской филологии КазНУ им. аль-Фараби).

Экскурс в историю мероприятий, посвященных лингвистам в целом, и Н.И. Гайнуллиной в частности, показывает, что одним из знаменательных и

запоминающихся научных событий в столице Казахстана стало проведение научного семинара 8 декабря 2017 года в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан (г. Астана) на тему «Эпоха в зеркале языка: лингвистическое наследие Н.И. Гайнуллиной». Тогда, обращаясь к организаторам мероприятия, Надежда Ивановна в своем письменном приветствии отметила имена тех, кто привел ее в науку, помог встать на научный путь: «Вы делаете огромное, благородное и нужное дело по пропаганде истории становления и современному состоянию науки в Республике Казахстан, в частности, истории становления и развития филологической науки начала XX в. – первых десятилетий XXI в.! Молодое поколение филологов нашей страны должно знать имена многих очень интересных, талантливых людей, которые стояли у истоков зарождения русского языкознания в Казахстане! Именно они были моими **Учителями** и **Учителями**, перед которыми я преклоняюсь и глубоко признательна за участие в моей личной судьбе! Сегодня я с глубочайшей благодарностью и почтением называю эти имена известных представителей старшего поколения 30-70-х годов прошлого века, таких, как Х.Х. Махмудов, Х.М. Сайкиев, А.Х. Мищенко, В.М. Никитевич, Л.П. Ефремов, В.С. Михайлова, Р.С. Зуева, В.П. Барчунов, Б.М. Джилкибаев, М.К. Кокобаев, Е.А. Нелисов и мн. др., стоявших у истоков нашей благородной, гуманной, человечной, антропологичной по своей сути науки – ФИЛОЛОГИИ! Именно они и их коллеги по цеху, работавшие на других кафедрах КазГУ им. С.М.Кирова – А.С. Аманжолов – теоретик общего и тюркского языкознания, М.В. Мадзигон, Ф.И. Стеклова, Л.Л. Жовтис, Н.К. Савченко, С.М. Сагалович и др. – передали эстафету нам, а затем через нас и нашим ученикам, молодым ученым, достойно несущим ее уже следующему поколению начала XXI века!» [2].

Профессионализм и научная дальновидность Н.И. Гайнуллиной проявились также в том, что она предпочла свою домашнюю библиотеку преподнести в дар Национальной академической библиотеке Республики Казахстан, поскольку считала, что новая столица и молодежь, обучающаяся там в вузах, непременно должна иметь в своем фонде редкие исторические словари русского языка (XI-XVII вв. и XVIII вв.), а также редкие книги, журналы, статьи, в которых имеются публикации казахстанских русистов 60–90 годов XX в. Ее подарок библиотеке был передан в торжественной обстановке. Она передала в фонд этой библиотеки более 200 наименований книг, многие из которых можно отнести к редким изданиям.

Приведем цитату Президента КазПРЯЛ, доктора филологических наук,

профессора Э.Д. Сулейменова, которая дает характеристику трудов казахстанских ученых и отмечает, что «большим достижением казахстанской русистики явились фундаментальные исследования в области лингвистической герменевтики, источниковедения и истории русского языка: описание эволюции структуры и грамматических категорий простых предложений (Е.А. Седельников), лексики, лексической семантики, фразеологии раннего древнеславянского и разных периодов истории русского литературного языка (М.М. Копыленко, Н.Ж. Шаймерденова, Л.Т. Килевая, З.К. Сабитова и др.), изучение эпистолярного наследия Петра Великого (Н.И. Гайнуллина), комплексное исследование способов и средств экспликации семантики слова (от глосс до классических лексикографических дефиниций) в памятниках русской письменности (Н.Ж. Шаймерденова), изучение картины мира древних славян через становление категории наклонения (Л.Т. Килевая), описание динамики средств выражения синтаксических отношений (Т.И. Благочиннова), системное сравнительно-историческое описание категории определенности/неопределенности предложения в памятниках древнерусской письменности различных жанров (З.К. Сабитова и др.), характеристика эгоцентрических языковых средств в летописном жанре (А.Р. Бейсембаев), лингвостилистический, семантико-функциональный и прагматический анализ старорусских текстов (О.А. Анищенко, А.И. Ахметжанова, Д.Р. Ахтаева, Г.П. Байгарина, Ж.К. Кыынова, Г.П. Мельников, Н.В. Медведенко, Л.Ю. Мирзоева, О.А. Радутная, О.Л. Сохацкая, Е.А. Торпакова, Е.В. Тюкачева, Г.К. Шаикова, Т.В. Шевякова и др.), лексическая вариативность тюркизмов в памятниках русской письменности XI-XVII вв. (М.А. Бурибаева), анализ темпоральной семантики, лексико-семантических преобразований заимствованных слов в древнерусском языке (И.В. Марченко, М.К. Шарипова), и мн. др.» [3].

Казахстанская русистика связана с именами многих выдающихся лингвистов, среди которых особое место занимает научная и педагогическая деятельность доктора филологических наук, профессора, почетного заведующего кафедрой Казахского национального университета имени аль-Фараби Н.И. Гайнуллиной. Она стала знаковой фигурой в эпоху становления школы русистов Казахстана, продолжателем «Махмудовской» школы и хранителем знаний историко-культурного развития русского языка. Ее имя навсегда остается среди плеяды ученых, изучающих проблемы исторической лексикологии и семантики. Она внесла значительный вклад в изучение заимствованной лексики в русском языке, являлась знатоком истории

русского литературного языка, автором учебных пособий по исторической лексикологии, а в Казахстане – единственным исследователем деловых бумаг и эпистолярного наследия Петра Великого. Её внимание было обращено к проблемам языковой личности и языковому развитию на основе общественно-исторических и геополитических трансформаций петровского периода (исследования в данном направлении затем продолжили ее ученики), что является важным вкладом в мировую лингвистическую науку.

В 1973 году Н.И. Гайнуллина защитила кандидатскую диссертацию на тему «Заимствованная лексика в «Письмах и бумагах императора Петра Великого» (к проблеме освоения слов иноязычного происхождения в Петровскую эпоху)» [4], в 1996 году – докторскую диссертацию на тему «Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка» [4]. Данные исследования и публикации в открытой печати, посвященные эпистолярному наследию Петра I, еще при жизни Н.И. Гайнуллиной получили международное признание. В своих работах Н.И. Гайнуллина поднимает глобальную тему языковой личности, внесшей огромный вклад в развитие русского языка. Описывая личность Петра I с точки зрения теории языковой личности, Н.И. Гайнуллина опирается на труды российских ученых и, в первую очередь, В.В. Виноградова. Позже, знакомясь с публикациями Ю.Н. Караулова, Г.И. Богина и мн. др., она расширяет свою теоретико-методологическую базу и предлагает своим ученикам идеи, позволяющие развивать теорию языковой личности и далее реализовать ее идеи в рамках кандидатских и докторских диссертаций.

В своих трудах Н.И. Гайнуллина привлекает большой аутентичный материал и описывает факты варьирования фонеморфологического характера новых для русского языка заимствований и особенности их ввода в русскую языковую среду. Так, в работе «Заимствованная лексика в Петровскую эпоху: процессы адаптации» [7] она указывает на варьирование, которое, «как правило, наблюдается в сфере заимствований именно Петровской эпохи» [3, с.12]. Хотя самовариативность языковых единиц хронологически возникла гораздо раньше, что обнаружено многими учеными-славистами, и ярко представлена в тюркских заимствованиях памятников русской письменности XI-XVII вв., однако в Письмах и бумагах Петра I она имела широкое распространение.

Под «вариантом» Н.И. Гайнуллина понимает «семантически взаимомотивированную фонетическую и морфологическую модификацию одного и того же слова» [4, с. 48]. При описании способов освоения

заимствованных слов в русском языке ею представлена подробная классификация фонетических и морфологических вариантов. Так, рассматривая первый тип варьирования, она отмечает, что «в результате различного рода субституций (подстановок, замен) иноязычные слова при адаптации проходят стадию фонетического варьирования, в результате которого постепенно вырабатывается нормированный вариант звучания и слово окончательно адаптируется к русской лексической системе»[5].

Исследователь выделяет несколько причин фонетического варьирования, возникших под влиянием источника заимствования: заимствования одного и того же слова из разных языков, под влиянием контаминации, под влиянием некоторых орфоэпических особенностей языка-прототипа и мн. др. Все эти варианты Н.И. Гайнуллина рассматривает на примере «Писем и бумаг Петра Великого» и подтверждает большим хронологически точно обозначенным материалом. Анализ, проведенный профессором, можно экстраполировать на другие эпохи и они представляют особый интерес, поскольку являются показателями вхождения иноязычных слов в русский язык. Также Н.И. Гайнуллина анализирует процессы морфологического освоения заимствованных слов, выделяя при этом две группы (морфологические варианты, вызванные влиянием языка-источника и морфологические варианты) заимствованных слов, вызванные грамматической аналогией с русским эквивалентом.

Крайне важно, что Н.И. Гайнуллина обратила внимание и собрала солидный фактический корпус для изучения процесса варьирования лексических единиц в русском языке древне- и среднерусского периодов. До настоящего времени данный аспект в лингвистике остается до конца не исследованным, а проблемы адаптации заимствованных слов и причины их варьирования в памятниках письменности – не решенными. Она в своей монографии отмечает: «Действительно, специальных работ по проблеме варьирования заимствованных слов конца XVII – начала XVIII вв. в науке до последнего времени не было. Известные диссертационные работы и статьи середины 50-х – начала 70-х гг. XX в. <...>, в большей или меньшей степени касающиеся иноязычной по происхождению лексики исследуемого нами периода, как правило, констатируют наличие тех или иных вариантов, не углубляясь в объяснение причин такого варьирования» [6, с. 57].

Хотелось бы отметить, что Н.И. Гайнуллина обратила внимание на глоссы к иноязычным словам в «Письмах и бумагах Петра Великого» и выделила их в особую группу, оставляя идею на перспективу, которая была

реализована ее учениками и коллегами, в частности, в кандидатской диссертации и монографии Н.Ж. Шаймерденовой «Глоссы как феномен текста» [7].

Отдельные разделы посвящены орфографической норме, и в этом случае Н.И. Гайнуллина применительно к Петровской эпохе вводит понятие «норма переходного периода», подробно описывая особенности языкового развития петровского времени. Примечательно, что ее исследования актуальны сегодня в эпоху глобализации, когда размываются нормы, наблюдается огромное количество иноязычной лексики, вариативность лексических единиц и снижение культуры речи в отдельных субкультурах. Все это характеризует языковую ситуацию петровского периода и демонстрирует языковое развитие в условиях смены парадигм и тесных языковых контактов, поэтому данные вопросы заслуживают внимания современных исследователей. Кроме того, это время формирования научного языка и создания образцовых научных текстов, что также актуально сегодня. В этой связи стоит также обратить внимание и на язык научных работ профессора Н.И. Гайнуллиной. Молодое поколение исследователей могло бы взять ее монографии и диссертации в качестве образцового академического языка и при этом в перспективе изучать её труды в качестве текстов и использовать их в преподавании профессионального русского языка.

Изучая языковую ситуацию конца XVII – первой четверти XVIII века, Н.И. Гайнуллина отмечает, что «в последние три десятилетия наблюдается определенный сдвиг в решении данной проблемы, что выражается в четко установленных критериях различного понимания нормы применительно к донациональному и национальному периодам истории русского литературного языка. Так, одним из существенных отличий в этой области является введение понятия «скрытой кодификации» (Филин, 1981, с. 189) в языке донационального периода. Суть ее ученые видят в том, что в этот период функции нормы выполняют образцовые, авторитетные произведения, в которых и была реализована современная им литературная норма» [4, с. 33].

Н.И. Гайнуллина в своих трудах рассматривает языковую личность Петра I, отводит ей огромную роль в развитии мировой культуры в целом и русской истории в частности. Она считала, что личность Петра уникальна, неповторима и еще многие годы будет привлекать внимание ученых гуманитарных отраслей наук. Следует в этой связи отметить, что до трудов Н.И. Гайнуллиной отсутствовали комплексные лингвистические труды, посвященные языковой личности Петра I, практически нет работ о его

активной деятельности по языковому развитию и языковой ситуации того периода. Именно Н.И.Гайнуллина внесла весомый вклад в детальное филологическое изучение личности Петра I, его эпистолярного наследия, в исследование заимствованной лексики [6; 7; 8; 9].

Актуальность и значимость обращения к знаковым памятникам прошлого Н.И. Гайнуллина определила следующим образом: «... способность через язык раскрыть роль отдельной личности в его истории, ее вклад в эволюционные внутриязыковые процессы и ее влияние на судьбы русского языка, которые в наши дни приобретают все большее значение в новых культурно-исторических условиях как для национальной самоидентификации, так и для уяснения роли языка в истории народа. Именно в таком ракурсе интересна роль не просто отдельной личности, а личности значимой, колоритной, крупной и потому оставившей свой неизгладимый и неповторимый след не только в памяти народа, но и в его языке» [6, с. 4].

В заключении обзора трудов профессора Н.И.Гайнуллиной, следует отметить, что в её работах сфокусированы многие проблемы русистики, и они неисчерпаемы. Причем одной из важных является тема языковой личности и языковой ситуации. В казахстанской русистике данные аспекты были представлены в работах Н.И.Гайнуллина, которая воссоздала творческую личность Петра I, и, изучив тщательно его письма и бумаги, показала все метаморфозы языковых единиц в истории русского языка. Важнейшим при этом является анализ процессов заимствований в русском языке, которые (как и в любом другом языке) представляют собой естественное явление, сопровождаемое и органично связанное с развитием цивилизации, с разнообразными экстралингвистическими и интралингвистическими факторами.

В трудах профессора Н.И.Гайнуллиной уделяется внимание всем этапам освоения иноязычных слов, начиная с их вхождения в лексическую систему русского языка и до полного освоения. Многие аспекты, представленные в трудах ученого, актуальны сегодня и требуют дальнейшего изучения. Осмыслению вклада ученого, популяризации исследований профессора Н.И. Гайнуллиной во многом помогла деятельность научно-просветительского проекта «Эпоха и Личность», основная задача которого заключается в создании историографии казахстанской русистики и гуманитарных отраслей науки в целом. В рамках этого проекта воссоздается образ *Учителей* через их труды, фотографии, воспоминания учеников; проводится критико-аналитическая работа по лингвистическим источникам, изучается языковая

личность современных исследователей. Ведь они должны остаться как культурно-лингвистическое наследие страны и быть переданы следующему поколению молодых ученых.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шулежкова С.Г. МАПРЯЛ жив и будет жить! (XIV конгресс прошел в Нур-Султане)// Гуманитарно-педагогические исследования. Вып. 3. – №3.–Магнитогорск, 2019. – С. 71.
2. Гайнуллина Н.И. Приветствие к участникам научного семинара: архивное письмо. – Алматы, 8 декабря 2017 г.
3. Сулейменова Э.Д. Основные научные парадигмы в Казахстанской науке о русском языке. // [Электронный ресурс] Режим доступа: [www.http://inlang.linguanet.ru/upload/iblock/d](http://www.inlang.linguanet.ru/upload/iblock/d). (дата обращения 19.05.2018).
4. Гайнуллина Н.И. Заимствованная лексика в «Письмах и бумагах императора Петра Великого» (к проблеме освоения слов иноязычного происхождения в Петровскую эпоху): дис. ... к. филол. н. – Алма-Ата, 1973.
5. Гайнуллина Н.И. Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка: дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 1996.
6. Гайнуллина Н.И. Лексикология русского языка: Уч. пос. для студ. филолог. фак-в унив. 2-изд., перераб. и доп. – Алматы: Казак университеті, 2003.
7. Гайнуллина Н.И. Заимствованная лексика в Петровскую эпоху: процессы адаптации. – Алматы: Казак университеті, 2008.
8. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста. – Алматы: Борки, 2008.
9. Гайнуллина Н.И. Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка XVIII в. (историко-лингвистический аспект). – Алматы, 1995.
10. Языковая личность Петра Великого (опыт диахронического описания). – Алматы, 2003.

ШАЙМЕРДЕНОВА Н.Ж., АМАНЖОЛОВА Д.Б., БӨРІБАЕВА М.Ә.

ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ ТАРИХЫНДАҒЫ ТІЛДІК ТҮЛҒА: ПЕТР І ПРОФЕССОР Н.И. ГАЙНУЛЛИНАНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Мақала авторлары профессор Н.И. Гайнуллинаның зерттеулерінің қазақстандық орыс тіл білімінің дамуына қосқан үлесін талдайды, сонымен қатар профессор І Петрдің тілдік тұлғасына қатысты ғылыми зерттеулеріне назар аударады. Оның еңбектері тіл мен стиль тұрғысынан қызығушылық тудыра отырып, талдауға түскен сөздердің тілдің кодификацияға сай келуі, өзгергіштігі нағыз оның лингвистикалық тұлға екенінің дәлелі.

Тірек сөздер: орыс тіл білімі, тілдік тұлға, тілдік норма, орыс филологиясы, дәуір және тұлға.

SHAIMERDENOVA N.ZH., AMANZHOLOVA D.B., BURIBAEVA M.A.
LANGUAGE PERSONALITY IN THE HISTORY OF RUSSIAN: FROM PETER I TO THE
WORKS OF PROFESSOR N.I. GAYNULLINA

The authors analyze the contribution of Professor N.I. Gainullina to the development of Kazakhstani Russian studies and pay attention to the professor's scientific research regarding the linguistic personality of Peter I. His works are of interest from the standpoint of language and style, the inclusion of borrowed words, codification of language, variability, which evidence of a vibrant linguistic identity

Key words: Russian studies, linguistic personality, norms. variability, borrowing, MAPRYAL, philology, era and personality

УДК 81-11

ОТ ДРЕВНИХ ГЛОСС К ПОЛИФОННИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА

СУЛЕЙМЕНОВА Э.Д.

Автор статьи представляет одну из страниц казахстанской лингвистики, в частности, анализирует вклад в развитие науки доктора филологических наук профессора Н.Ж.Шаймерденовой, которой 16 декабря 2018 года исполнилось 60 лет. Указываются ее блестящие и неоспоримые заслуги и достижения в науке и образовании, широкая международная известность, четкая гражданская позиция, преданное служение стране и верность выбранным идеалам; ученого, воплощающего самые лучшие черты гражданина Казахстана и являющегося образцом интеллектуального аристократа, развивающего самые высокие духовные традиции.

Ключевые слова: казахстанская русистика, лингвистика, глоссы, глоссарии, лексиконы, текст, тюрки, славяне, языковые контакты.

В далекие 70-е годы на лекциях по языкознанию в светлой аудитории 312 нового корпуса КазНУ заметно выделялась девочка-первокурсница, с восторгом впитывающая основы лингвистики.

Такой же она остается по сей день – красивой, подкупающе искренней, вдохновленной новыми идеями и с

блеском их осуществляющей – наша дорогая Нурсулу Жамалбековна Шаймерденова, выдающийся лингвист с оригинальным и независимым творческим мышлением, замечательный организатор и неутомимый популяризатор науки, почетный работник образования, видный общественный деятель и настоящий патриот.

... вот уже больше сорока лет мы с Нурсулу Шаймерденовой находимся в зоне притяжения друг к другу, обсуждая темы научных работ и споря об их практической целесообразности, вникая в новую очевидную и неочевидную научную проблематику, вдохновляясь технологическим прогрессом, историческими событиями и насущными интересами своей страны.

И все это время, как бы ни 'кружила' наука и жизнь, Нурсулу Жамалбековна глубоко и искренне предана своей главной теме – изучению *глосс*. Таким красивым греческим словом обозначается способ сделать текст понятным, давая пояснения к словам, которые автор, переводчик или переписчик считал трудными для читателя. Глоссы писались на полях, между строк или просто внутри текста древнейших рукописей и старопечатных книг, и в ряды глосс попадали заимствованные, новейшие или устаревшие слова. Глоссы в древнерусских текстах восходили к византийскому гуманистическому стремлению создавать удобные для восприятия тексты. Но есть ли практический смысл в изучении глосс? Убедиться в этом просто.

Именно глоссы становились своеобразным проводником в смысл текста, помогая современнику понять текст, а исследователю сегодняшнего дня проникнуть в историю слов и определить, когда и как заимствованное слово проникло в язык, когда оно стало архаизмом, когда, напротив, вошло в активный словарь.

Именно глоссы вместе со *схолиями* стали уникальным источником для понимания текстов Гомера, Эсхила, Софокла, Еврипида, Аристотеля и других древних философов, иногда оказываясь единственным письменным свидетельством исчезнувших языков, как это произошло с языком этрусков, хеттов, древних македонцев...

Именно глоссы могут многое рассказать о языковой ситуации и языковых контактах, об интеллектуальной и культурной жизни периода создания манускриптов.

Именно глоссы стали теми кирпичиками, из которых уже в 5 веке до новой эры стали собирать *глоссарии* и *лексиконы* – первые ласточки современных словарей и справочников.

В работах Нурсулу Шаймерденовой тщательному анализу подвергнут внушительный корпус данных из древнейших глоссированных памятников. Вот один из языковых фактов: вкусное слово *изюм* многими сегодня воспринимается как исконно русское. Однако чуткое ухо ‘слышит’ его тюркское происхождение. Интересно, когда и как это тюркское слово пришло в русский язык? Можно ли получить хотя бы приблизительный ответ на этот вопрос?

Оказывается, еще в сочинениях Максима Грека, а также в Азбуковнике (а это XVI век) слово *изюм* встречается не раз: «Лозия же винограда есть, из него ягоды виноточны, глаголемы по татарски изюмы, а по писанию гроздие» или «Гроздие, ягоды винные, по татарски глаголють изюм». Внимательно анализируя дискурс письменных памятников и появление в нем глосс к слову *изюм*, Нурсулу Шаймерденова как истинный лингвист-этимолог делает несколько предположений: во-первых, слово *изюм* во время написания древних трактатов было еще непонятным носителю русского языка и требовало обязательных объяснений; во-вторых, оно заимствовалось и стало заменять более употребительное индоевропейское **гроздие*; в-третьих, слово *изюм* пришло из татарского (тюркского), и его происхождение было для авторов вполне очевидным.

С помощью изучения глосс только к одному слову *изюм* оказалось возможным заглянуть в отдаленную перспективу тюркских и славянских языковых контактов. Сотни и сотни тюркских слов, начиная с домонгольского периода и затем времен Золотой Орды, вошли в русский и другие славянские языки: *боярин, сарафан, чемодан, чердак, тесьма, карандаш, ватага, богатырь, телега, жемчуг, болван, деньги, баклажан, сан* (отсюда и *сановник*, и *осанка*), *караул, ярлык, кандалы, таможня, штаны, тулуп, кафтан, аркан, табун, нефть*... Список тюркизмов велик и включает слова, обозначающие не только бытовые предметы (в основном, домашнюю утварь и одежду), но и, что особенно важно, государственное устройство, экономику, военное дело, торговлю.

По мере изучения глосс и привлечения все большего объема языкового материала – от письменных памятников XI века до художественных и публицистических текстов X века – менялись как видение сугубо человеческого феномена понимания, так и масштаб и горизонты исследований Нурсулу Шаймерденовой. Если ее кандидатская диссертация была посвящена изучению глосс в памятниках русской письменности, то в докторской диссертации был реализован герменевтический подход к экспликации

семантики языковых единиц, ментальному истолкованию смысла текста. Данной проблеме посвящены монографии, вышедшие в разные годы в Казахстане, России, Великобритании, статьи, доклады на международных конгрессах тюркологов и славистов в разных странах [1–5].

Важное направление настойчивой научной заинтересованности Нурсулу Шаймерденовой – тюркско-славянские языковые контакты. Сплотился творческий коллектив ученых Казахстана, России, Дагестана, Азербайджана, Узбекистана, и ученые, увлеченные научным энтузиазмом Н.Ж. Шаймерденовой, провели панорамные исследования в пограничных и трансграничных с Казахстаном государствах, экспедиции и анкетирование, изучили процессы языкового взаимодействия. Результаты научных изысканий обобщены в содержательных монографиях коллектива (Turco-Slavica: язык, этнос, культура в едином пространстве, 2011; Тюркские языки в евразийском пространстве: современное состояние, тенденции и перспективы, 2012); Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы, 2015; История всемирной тюркологии, 2016) и статьях на разных языках, введены в научный оборот массивы любопытнейшего этимологического и этнолингвистического материала, свидетельствующие о глубоких древних и современных активных контактах и взаимных заимствованиях тюркских и славянских языков [6].

Органичной частью этих исследований стали результаты выполненного еще в 1996-1998 годах международного проекта ИНТАС (The International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the New Independent States of the Former Soviet Union) «The Lexicographical Description of Loanwords in Kazakh», в котором участвовали крупнейшие тюркологи Х. Бушотен, Л. Йохансон, Е. Чато. Впервые применительно к казахскому языку получили научное описание маркеры иноязычности заимствованных слов и осуществлено их лексикографическое описание. И через двадцать лет изучение заимствований и вхождения иноязычной лексики в языки не прекращалось, напротив, проблема получила социоллингвистическое обоснование в ряде международных и республиканских научных исследований. Чтобы понять масштаб этих работ, достаточно просто перечислить проекты, выполненные под руководством и с участием Н.Ж. Шаймерденовой: ИНТАС Newlanguageidentityintransformingsocieties: Kazakhstan, Kyrgyzstan, TajikistanandUzbekistan 2005-2007; Государственный язык как один из главных факторов единения казахстанского общества, 2007-2009; Языковая политика и этнокультурное образование в полилингвальном обществе, 2010; Язык, этнос,

культура в контексте тюркско-славянского взаимодействия, 2011; Выбор языка: от многоязычных ситуаций до межличностных контактов, 2015-2017; Қазақстанның қоғамдық және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары, 2013-2014 и мн. др. В этом же ряду находятся пионерские работы по лексикографированию терминов социолингвистики (Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов, 2002-2007; Языки Казахстана, 2007), выполненные совместно с Э.Д. Сулейменовой, Ж.С. Смагуловой, Д.Х. Акановой.

Н.Ж. Шаймерденова как активный член Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана проводит системные исследования в области национальной политики и участвует в создании востребованных коллективных концептуально-терминологических работ (Қазақстан Республикасы мемлекеттік этносаясатының императивтер, 2012; Этносаяси сөздік. Қазақстанның қоғамдық және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары, 2014 и др.).

Одна из замечательных идей Нурсулу Шаймерденовой – это научно-просветительский проект «Эпоха и личность», который реализуется с 2014 года и ‘взбудоражил’ научную общественность не только нашей страны. Проект «Эпоха и личность» последние четыре года проводится под эгидой Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана и направлен на популяризацию наследия выдающихся ученых-гуманитариев. Проект ‘не привязан’ к юбилейным датам (как это обычно бывает), а посвящен жизни и научной деятельности тех людей, кто оставил яркий след в науке, педагогике, культуре. Среди них А.С. Аманжолов, Р.Б. Нуртазина, О.С. Султаньяев, К.Ш. Хусаинов, З. Шашкин, Н.И. Гайнуллина, Е.Д. Турсунов, Д.М. Насилов и многие другие. От того, как будут услышаны их голоса в науке и творчестве, как будут восприняты их идеи и достижения, во многом зависит состояние сегодняшней научной, культурной, духовно-нравственной жизни нашей страны. Глубокое понимание этого ведет Нурсулу Шаймерденову и ее молодую команду в аудитории и залы университетов Казахстана, России, США, Австрии и делает проект «Эпоха и личность» все более успешным.

Нурсулу Шаймерденова нашла содержательные и интересные для слушателей (среди них не только взрослые, а что особенно важно, и дети) формы укрепления и развития культурных кодов казахстанцев. В рамках культурно-просветительского проекта АНК РК «Қазақтану» Нурсулу Шаймерденова с молодой командой учеников – М. Бурибаевой, Д.

Аманжоловой, Ж. Маликовой, Ж. Ибраевой, Ж. Нуржановой, З. Мукановой, Ж. Уматовой – провела в вузах, библиотеках, школах, вузах Астаны, Алматы, Караганды, Павлодара, Кокшетау, Вены, а также посольстве Казахстана в Российской Федерации для детей и родителей цикл творческих лабораторий «Читаем, рисуем и мечтаем вместе», рассказывая об авторских сказках «Delfi и Солнышко», «Принцесса цветов», «Прекрасные птицы Фламинго», «Первое путешествие Глоссика».

Казалось, зачем профессору писать и рассказывать детские сказки?! Очень просто! Ведь это сказки о современном Казахстане! С любовью и восхищением к родной земле в сказках рассказывается о розовых фламинго, гнездящихся в нашем Коргалжыно, о приносящей душевное тепло и нежность Принцессе цветов Қызгалдақ – нашем тюльпане-эндемике... Розовые фламинго – птицы необычайной красоты, на лето прилетающие к нам, чтобы обзавестись потомством. Фламинго становятся розовыми именно на Тенгизе, питаются особыми красными рачками. Принцесса цветов Қызгалдақ – символ нашей страны, ведь именно она стала прародительницей всех тюльпанов мира. Нурсулу Шаймерденова чутко отзывается на запросы времени, и вот в ее сказках появляется полюбившийся всем Ерке-Глосс – милый и удивительно любознательный мальчишка, который любит читать и не оставляет непонятым ни одно слово. Он учит детей внимательно относиться к слову и находить в книгах ответы о культуре, истории, языке казахского народа [7].

Нурсулу Шаймерденова не просто пишет сказки. Она убеждена, что дети, погружаясь в сказочный мир своей страны, полюбят ее. И вот профессор Н.Ж. Шаймерденова, вдохновленная проектом «Детская литература как основа духовно-нравственного развития личности», с единомышленниками создает монографию «Детская литература в Казахстане: от дискуссий к решениям» (2015 г.), которой заинтересовались и издали также в Москве (2018 г.). Сказки Нурсулу Шаймерденовой Национальной академией образования им. И. Алтынсарина включены в список художественной литературы, рекомендованной для самостоятельного чтения (Казахстанская карта детского чтения в аспекте формирования функциональной грамотности школьников, 2013).

Будучи человеком дела, Нурсулу Шаймерденова не оставила героев своих сказок на страницах книг, кстати, вышедших на казахском, русском, английском, немецком языках в разных странах мира. Взявшись за руки, дети вместе с Ерке-Глоссом, Қызгалдақ, Тунжаном и другими отправляются в замечательное путешествие по страницам книг, незнакомым языкам, по

красивейшим уголком нашей страны, любясь ее удивительной природой и замечательными людьми. Герои сказок, одетые в казахские национальные костюмы, участвуют и побеждают в международных конкурсах, рассказывают о себе в инсценировках и сценах на площадках многих городов на разных языках, популяризируя наше культурное достояние и требуя серьезного осмысления собственного мироощущения

Именно о сохранении культурных ценностей говорил Н.А. Назарбаев в статье «Семь граней Великой степи», отмечая высокую степень ответственности каждого казахстанца за сохранение культурных ценностей. Только глубоко зная свою страну и культуру народа, можно формировать истинную культурную ментальность, высокую духовность и модернизировать общественное сознание.

Сегодня Нурсулу Шаймерденова находится на пике зрелой научной активности и творческой молодости. Ее научное наследие обширно и весьма многообразно. Его обязательно нужно соотносить с личностью Н.Ж. Шаймерденовой, соединившей в себе глубокую образованность, глубину, целостность и свежесть исследовательского мышления, чувство коллегиальности, мощный общественный темперамент, принципиальность, честность и порядочность ученого и неутомимого организатора науки, креативность создателя многих идей, которые нашли обязательное творческое и красивое воплощение.

Когда говорят о признании заслуг, то обычно перечисляют награды. Среди многочисленных наград зарубежных государств и нашей страны назову лишь три. Они наглядно показывают диапазон и характер деятельности Нурсулу Шаймерденовой.

Н.Ж. Шаймерденова награждена Нагрудным знаком «Почетный работник образования Республики Казахстан» (2013) «за заслуги в подготовке и повышении педагогической и научной квалификации преподавательских кадров» (помимо университетской аудитории, успешная работа ученым секретарем, а затем председателем диссертационного совета, научное руководство девятью докторскими, двадцати шестью кандидатскими и многими магистерскими диссертациями, на ее счету десятки поколений выпускников и бесчисленные ряды жаждающих острого и критичного научного отзыва о диссертациях, учебниках, монографиях, статьях), «за успехи в разработке учебников» для средней школы (среди них рекомендованные МОН РК и выдержавшие много изданий) и вузов (Введение в славянскую

филологию, Старославянский язык, Основы теории перевода, Классическая филология и др.).

Указом Президента Российской Федерации Н.Ж. Шаймерденовой вручена Государственная награда Российской Федерации «Медаль Пушкина» (2007) за большой вклад в изучение русского языка, сближение и взаимообогащение культур.

Третья награда получена Н.Ж. Шаймерденовой совсем недавно в Москве – это медаль «За заслуги» (2018) и весомый вклад в развитие образовательной и научной деятельности и пропаганду казахского языка и культуры.

Блестящие и неоспоримые заслуги и достижения в науке и образовании, широкая международная известность, четкая гражданская позиция, преданное служение стране и верность выбранным идеалам делают Нурсулу Жамалбековну воплощением самых лучших черт ученого, гражданина и интеллектуального аристократа, развивающего самые высокие духовные традиции [8]. Она искренне предана своей большой дружной семье, вдохновляя детей и всех членов семьи на успехи в учебе и творчестве. С огромной любовью дети относятся ко всем начинаниям Нурсулу Шаймерденовой: посвящают ей стихи, иллюстрируют сказки, создают удивительные по замыслу и воплощению видеосюжеты и слайды.

Счастье ученого в возможности гордиться своими учениками, и я горжусь Нурсулу Шаймерденовой, обладающей огромной творческой энергией, влюбленной в науку, щедро и деликатно дарящей всем не только научные идеи, но и сердечность, доброжелательность и теплоту. Желаю дорогой Нурсулу Жамалбековне вдохновения, успехов во всех начинаниях, а также долгих лет плодотворной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы в письменных памятниках XI – нач. XVIII вв. как источник для русской исторической лексикологии: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1989. – 16 с.
2. Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование ориентализмов в среднерусский и новорусский периоды / “Актуальные проблемы современной тюркологии и ее задачи на перспективу”: материалы I международного тюркологического конгресса, 9–12 окт. 2002 г. – Туркестан, 2003. – С. 170–177.
3. Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование топонимов в памятниках русской письменности / Язык и культура: функционирование и взаимодействие: материалы международной научной конференции. – Шымкент, 2003. – С. 272–276.

4. Shaimerdrnova N . Glosses a in Russian Manuscripts From the 11 to 18th centuries ISBN 978-0-9568098-8-9 Published by the Aitmatov Academy. – London, 2012.– 125p

5. Шаймерденова НЖ. Глоссы как источник изучения тюркско-славянских контактов: от научного феномена к сказке // «Байтанаев оқулары – 4: Қазақстанда заманауи білім беру болашағы: реформалар және даму» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / Материалы научно-практической конференции «Байтанаевские чтения – 4: Перспективы современного образования в Казахстане: реформы и развитие». – Шымкент, 2016. – 315–318 б..

6. Шаймерденова НЖ. Глоссы в истории слов: от Гомера к современным текстам/ Білім –Образование, Ғылыми-педагогикалық журнал научно-педагогический журнал №1 (88) 2019. Нұр-Сұлтан, 2019 Nur-Sultan, 2019.– С.94–103

7. Шаймерденова НЖ. Ерке-Глосстың алғашқы саяхаты: Боялма ертегі. – Астана, 2018. – 36 б. / Суретші А. Шаймерденова.

8. Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна: Биобиблиографический указатель / Отв. ред. Т.Г. Котлярова, Г.И. Власова / сост.: М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова. Изд. 2-е, дополн. – Астана: типография "Prof Design Studio", 2018. – 150 с.

СУЛЕЙМЕНОВА Э.Д. ЕЖЕЛГІ ЖЫЛТЫРАҚТАРДАН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КРЕАТИВТІ ПОЛИФОНИЯҒА ДЕЙІН.

Мақала авторы қазақстанғы тіл білімінің бір парағын ұсынады, атап айтқанда 2018 жылдың 16 желтоқсанында 60 жасқа толған филология ғылымдарының докторы, профессор Н.Ж.Шаймерденованың ғылымның дамуына қосқан үлесін талдайды. Оның ғылым мен білімдегі жарқын даусыз еңбектері мен жетістіктері, кең халықаралық атақ, айқын азаматтық ұстаным, елге адал қызмет ету және таңдалған мұраттарға адалдығы көрсетілген; Қазақстан азаматының ең жақсы қасиеттерін бойына сіңірген және жоғары рухани дәстүрлерді дамытатын интеллектуалды ақсүйектер үлгісіндегі ғалым.

Түйінді сөздер: қазақстандық орыстану, тіл білімі, глоссис, глоссарий, сөздік, мәтін, түрік, славян, тілдік байланыстар.

SULEIMENOVA E.D. FROM ANCIENT GLOSSES TO LINGUISTIC CREATIVE POLYPHONY.

The author of the article presents one of the pages of Kazakh linguistics, in particular, analyzes the contribution to the development of science of the doctor of philological sciences professor N.Zh. Shaimerdenova, who turned 60 on December 16, 2018. Its brilliant and indisputable merits and achievements in science and education, wide international fame, a clear civic stand, devoted service to the country and loyalty to the chosen ideals are indicated; a scientist who embodies the best features of a citizen of Kazakhstan and is an example of an intellectual aristocrat who develops the highest spiritual traditions.

Key words: *Russian studies as a science in Kazakhstan, linguistics, glosses, glossaries, vocabulary, text, Türks, Slavs, language contacts.*

УДК 373.1.02

**УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЗООНИМНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ЧЕЛОВЕКА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА РУССКИХ, КАЗАХОВ И
АНГЛИЧАН**

ЗАКИРХАДЖАЕВА А., ТУЛЕНОВА Н.

В статье рассматриваются фразеологические единицы с компонентом зоонимом, полностью или частично совпадающие в русском, казахском и английском языках. Проведен анализ фразеологических единиц, объединенных макрополем «Человек». Проблемы межкультурной коммуникации, связанные с взаимоотношением языка и общества, приобретают большое значение в настоящее время, так как в основе современной цивилизации лежит многообразие культур, которые находятся в постоянной взаимосвязи и взаимодействии. Каждая культура имеет свою языковую систему, с помощью которой ее носители общаются не только в рамках своей, родной культуры, но и за ее пределами. В связи с этим в работе рассматривается национально-культурная специфика речевого общения представителей разных этносов через их паремнологический фонд, являющийся богатейшим источником интерпретации менталитета народа, специфики его духовной культуры, показателем морально-этических устоев народа. Используемый в статье сопоставительный анализ паремий русского, казахского и английского этносов показывает, что в пословицах и поговорках отражены богатый исторический опыт народа, представления, связанные с хозяйственной и трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Наряду с использованием общепризнанных понятий и моральных ценностей разных культур, пословицы и фразеологизмы отражают и чисто национальную специфику, присущую только тому или другому этносу, показывают только его культурную самобытность, только его философское осмысление окружающего мира.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, универсальный, картина мира, лингвокультурная общность, зооним.*

Фразеологические единицы любого языка (в рамках данной статьи – русского, казахского и английского) представляют собой продукты языкового народного сознания как материализации опыта поколений и отдельных представителей данного народа соответственно. Во фразеологических

единицах языка фиксируется социальный и культурный опыт лингвокультурной общности, находящий свое отражение и в универсальной, общей для всего человечества картине мира, в этнических аксиологических (оценочных) характеристиках и представлениях.

В современных исследованиях проблема национально-культурной специфики образных средств отражения мира в языковом сознании ставится как фиксация универсального или уникального (идиоэтнического) как в плане выражения, так и в плане содержания. Решается эта проблема в виде комментирования, а также «путем моделирования этих образных средств с учетом экстралингвистической информации как содержательного компонента анализируемых конструкций» [1, 34].

Универсальное, общечеловеческое во фразеологических единицах, являющееся отражением общности, существующей в языковых сознаниях различных этносов, находит свое отражение в наличии сходных, коррелирующих, возможно, калькированных выражений в исследуемых языках. По мнению И.Е. Тимошенко, «сходство и тождество мысли или понятий не удивительно, так как основные понятия человечности, нравственности, идеи добра и зла, предписания здравого смысла и выводы эмпирических наблюдений природы и навыков животных более или менее одинаковы у всех народов» [2,17].

В рамках данной статьи нами проанализированы универсальные фразеологические единицы (далее ФЕ) с компонентом зоонимом, существующие в русском, казахском и английском языках.

Так, олицетворением хитрости в трех изучаемых культурах является лиса (ср. в русском: *хитрый, как лиса*; в английском: *ascunningasafox* «хитрый, как лиса»; в казахском: *Қырқылжың түлкідей* «как лиса, хитрая, ловкая».

Прототипической сценой большинства русских, казахских и английских фразеологических единиц с зоонимом *рыба* является естественное поведение животного в природе. В народных представлениях находят отражение такие характерные признаки, присущие рыбам в целом, как немота и связь с водной стихией. Например, детям, пока они не научатся говорить, не дают есть ни рыбы, ни ухи, иначе они долго будут немы, как рыбы (ср. в русском: *нем, как рыба*; в английском: *asdumbasafish* «нем, как рыба»; в русском языке: *биться, как рыба об лед*; в казахском языке: *сең соққан балықтай, сеңдей соғылу* досл.: «как рыба, которую ударило об лед» в знач.: уставший от безысходности бродяга; в русском: *плоский, как камбала*; в английском: *asflatasafloUNDER* (*плоский, как камбала*).

Интересным представляется совпадение в русском, казахском и английском языках фразеологизма *отдать собакам* (в английском: *givetothedogs*; в казахском: *Ит жеміге тастау. Ит жемі қылу*).

При этом похожий по значению фразеологизм *отдать на съедение волкам* совпадает только в русском и английском языках (в русском: *бросить кого-либо на съедение волкам*; в английском: *throwsmbtothewolves*).

Отсутствие фразеологизма с таким значением в казахском языке связано с философским миропониманием, с национальной картиной мира: русское и английское языковое сознание частично отождествляет *волка* и *собаку*, в то время как в казахском языковом сознании сохранилось уважительное отношение к *волку* как к тотему древних тюрков: *айтулы көкжал* букв.: «прославленная синяя холка», матерый волк, человек первой руки. Однако для всех трех культур волк прожорлив (в русском: *голодный, как волк* [3]; в английском: *hungryasawolf* «голодный, как волк» [4]; в казахском: *аш қасқырдай* «голодный как волк», *қасқырдай анталады* «накинулся, как голодный волк» [5]).

В русском и английском языковом сознании коварный человек, прикидывающийся другом, прикрывающийся маской доброты и искренности, ассоциируется с *волком* (ср. в русском: *волк в овечьей шкуре*; в английском: *awolf insheep'sclothing*), так же, как и невинный человек среди недоброжелателей сопоставляется с *овечкой* (ср. в русском языке: *овечка среди волков*; в английском: *asheepamongwolves*).

Символ алчности, жадности, злобы и жестокости отражается в следующих оборотах русского и английского языка:

- *Волк не укусит волка (Lupus non mordet lupum)*;
- *Волк меняет шерсть, а не натуру (Lupuspilummutat, nonmentem)*.

Наибольшее количество совпадений выявлено в трех культурах в отношении к концептам *собака* и *кошка*. Причиной этому может служить тот факт, что *собака* является первым прирученным человеком животным, верным спутником. *Кошки* также являются животным-спутником человека. Тот факт, что *кошка* и *собака* плохо уживаются друг с другом, нашел свое отражение в трех культурах (ср. в русском: *как кошка с собакой*; в английском: *cat-and-dogexistence* – в казахском: *ит пен мысықтай*). В русском и казахском языках сильный холод характеризуется как «собачий» (в русском: *собачий холод*; в казахском: *ит байласа тұрғысыз* «собаку на привязи трудно удержать»). В русском и казахском сознании отражено, что *собака* – животное злое (ср. в русском: *злиться как собака*; в казахском: *ит жыны келу*, и в случае

отсутствия информации ссылаются на собаку (ср. в русском: *пес его знает*; в казахском: *ит біле ме*).

Повадки кошки и собаки, условия обитания этих животных легли в основу ФЕ, совпадающих в русской и английской картине мира:

- *устать как собака* (*as tired as a dog*);
- *разбудить спящую собаку* (*wake as sleeping dog*);
- *с видом побитой собаки* (*hang-dog air*);
- *собачья жизнь* (*dog's life*);
- *живуч, как кошка* (*as a cat has nine lives*);
- *как угорелая кошка* (*like a scalded cat*);
- *кот в мешке* (*in a pig in a poke*);
- *играть с кем-либо, как кошка с мышкой* (*play cat and mouse with smb.*);
- *безкота мыша мраздолье* (*when the cat's away the mice will play*) [4].

У трех изучаемых народов заяц – олицетворение трусости (ср. в русском: *трусливый как заяц*; в английском: *as timid as a hare*; в казахском: *қоян жүрек* – «заячье сердце»). Традиционный мотив трусливого зайца в русской картине мира воспринят и в современной городской культуре. Этим, в частности, объясняется и появление значения 'безбилетный пассажир' или 'дезертир' у слова *заяц*, а также современные частушки, анекдоты, мультфильмы с участием трусливого и дрожащего зайца («Заяц-хваста», «Сказка о трусливом зайце», «Трусливый заяц», «Заяц и Лиса» и др.).

Наблюдение за поведением животных в природе легло в основу многих зооморфных фразеологических единиц, совпадающих в русской и английской картинах мира:

- *кроткий, как голубь* – *as mild as a dove* (кроткий, как голубь);
- *важный, как павлин* – *as proud as a peacock* (гордый, как павлин);
- *глупый, как гусь* – *as silly as a goose* (глупый, как гусь); *гусь лапчатый* – *a silly goose* (глупый гусь);
- *как гуся вода* – *like water off a duck's back* (стекать, как вода со спинки утки);
- *трудолюбивый как пчела* – *be as busy as a bee*;
- *здоров, как бык (конь)* – *as strong as a horse* (сильный, как конь);
- *темная лошадка* – *a dark horse*;
- *крокодилы слезы* – *shed crocodile tears*;
- *как белка в колесе* – *to run around like a squirrel in a cage* (крутиться, как белка в клетке);
- *тихий, как мышка* – *quiet as a mouse* (тихий, как мышка);

- беден, как церковная мышь – *poor as a church mouse* [3; 4].

Анализируя фразеологические единицы с ключевым словом, обозначающим птиц, мы приходим к выводу, что большинство из них обладает положительной коннотацией. Это связано преимущественно с отношением к птицам в религии, так как птицы – существа небесные и поэтому ближе к Богу: «Господь учит нас смотреть на птиц, как на образ спокойной беззаботности при отеческом промыслении Божьем о нас: “Взгляните на птиц небесных, они не сеют, не жнут, не собирают в житницу; и Отец ваш Небесный питает их”, – говорит Господь» [Мф. VI, 26] .

Еще одной причиной положительного отношения к птицам является мечта человека о полетах. Птицы олицетворяли свободу (в русском: *свободный, как птица*; в английском: *free as a bird* «свободный, как птица»). Зоркое зрение орла отразилось в русском фразеологизме *глаз как у орла* и в английском: *the eagle eye*, черный лебедь как символ редкости вошел в русский и английский языки (ср. в русском: *черный лебедь* – в английском: *abblackswan*). Прощальная песня лебедя, как гимн уходящей жизни и любви, нашла отражение во фразеологических единицах: в русском – *лебединая песня* и в английском – *swansong*.

В русском и английском языках совпадают некоторые устойчивые сравнения, обозначающие физические характеристики или черты характера человека:

- внешний вид: *красный, как рак* – *red as a lobster* (красный, как рак); *плоский, как камбала* – *as flat as a flounder*; *худой как спичка* – *thin as a rake* (досл. «худой как грабли»); *гадкий утенок* – *an ugly duckling*; *бранная кошка* – *look like a starred cat*;

- манера поведения: *трещать как сорока* – *chatter like a magpie*; *визжать как свинья недорезанная* – *squeal like a stuck pig*; *валять дурака* – *to act (play) the ass* (букв. «играть дурака»); *витать в облаках* – *head in the clouds* (досл. «голова в облаках»); *выйти из себя* – *to fly off the handle* (досл. «сорваться с ручки»);

- красноречие, владение словом: *как соловей поет* – *sing like a bird*; *соловьем заливаются* – *trill away like an nightingale*;

- прирожденная робость и доброта характера: *робкий как ягненок* – *meek as a lamb*; *он и мухи не обидит* – *one wouldn't hurt a fly*;

- усидчивость и трудолюбие: *трудиться, как пчелка* – *to be as busy as a bee* (быть занятым, как пчелка); *как белка в колесе* – *to run around like a squirrel in a cage* (крутиться, как белка в клетке);

- изворотливость, приспособленчество: *скользкий как угорь* – *asslippyasaneel*; *крепкий орешек* – *a hard nut to crack* (досл. «крепкий орех для того, чтобы его расколоть»); *стреляный воробей* – *a knowing old bird* (досл. «знающая старая птица»).

- трудные жизненные ситуации: *пройти сквозь огонь и воду* – *to go through fire and water* [3; 4].

Одинаковые ассоциативные представления обнаруживаются в русской и английской картине мира при характеристике *крайней нищеты* (в русском языке: *беден, как церковная мышь*; в английском языке: *poorasachurchmouse* (беден, как церковная мышь); *неблагодарности* (в русском: *смотреть в зубы дареному коню*; в английском: *lookagifthorse inthemouth*); *проигрыша, ошибки* (в русском: *поставить не на ту лошадь*; в английском: *backthewronghorse*); *безропотного повиновения судьбе* (в русском: *как вол на убой* (безропотно); в английском: *asanoxgoestothelaughter*); *неразумных бесполезных действий* (в русском: *менять коней на переправе*; в английском: *changehorses inthemidstream*).

Сходства в восприятии окружающей действительности у русского и английского языковых коллективов отразились при характеристике человека и его жизнедеятельности. О человеке, мотивы поведения которого неизвестны, и русские и англичане говорят: *темная лошадка* (в английском: *darkhorse*), о человеке, которого используют как объект обогащения, отзываются в русском: *дойная корова* – в английском: *amilkingcow*; люди, толпящиеся в тесном помещении, сравниваются с селёдками в русском языке: *как сельдь в бочке*; в английском языке: *packedlikesardines* «уложенные, как сельдь в бочке». Мотив преждевременного празднования успеха нашел отражение в следующих ФЕ в русском: *делить шкуру неубитого медведя, не продавай шкуру неубитого медведя*; в английском: *catchthebearbeforeyou sellhisskin* «поймай медведя до того, как продашь его шкуру» [3; 4].

Анализ рассмотренного материала показывает, что элементы совпадения языковых картин мира изучаемых нами этносов (русского, казахского и английского) в большинстве своем относятся к различным характеристикам человека. Так, универсальные характеристики качеств, свойственных животным, легли в основу определений-характеристик человека. Зачастую такие характеристики становятся метафорами, образно переосмысленными эпитетами, сравнениями, устойчивыми выражениями, пополняющими фразеологический фонд языка.

Нами была предпринята попытка классифицировать данные характеристики применительно к человеку как живому и общественному существу. Результаты исследования общности языковых картин мира, фиксируемых в сознании русских, казахов и англичан, отражены в следующей таблице, где за основу были взяты ФЕ в трех исследуемых языках, относящиеся к макрополю «Человек» (см. Таблица 1).

Таблица 1. Элементы общности языковых картин мира в зоонимных характеристиках человека

<i>Русские ФЕ</i>		<i>Казахские ФЕ</i>	<i>Английские ФЕ</i>
Человек как живое существо			
Физическое состояние	здоров, как бык (конь)		<i>as strong as a horse</i>
	как сельдь в бочке		<i>packed like sardines</i>
	живуч, как кошка		<i>a cat has nine lives</i>
Внешний облик	плоский, как камбала		<i>as flat as a flounder</i>
	как побитая собака		<i>hang-dog air</i>
	красный, как рак		<i>red as a lobster</i>
Внутреннее состояние	голодный, как волк	<i>аш қасқырдай</i> (голодный как волк) <i>қасқырдай анталады</i> (накинулся как волк)	<i>hungry as a wolf</i>
Ощущения и восприятие	свободный, как птица		<i>free as a bird</i>
	глаз как у орла		<i>the eagle eye;</i>
Человек как разумное существо			
Волевые действия	нем, как рыба		<i>as dumb as a fish</i>
	визжать как свинья недорезанная		<i>squeal like a stuck pig;</i>
	трещать как сорока		<i>chatter like magpie</i>

	<i>биться, как рыба об лед</i>	<i>сең соққан балықтай. сеңдей соғылу (досл.: как рыба, которую ударило об лед; в знач.: уставший от безысходности)</i>	
	<i>злиться как собака</i>	<i>ит жыны келу</i>	
Душевный склад	<i>хитрый, как лиса</i>	<i>қырқылжың түлкідей</i>	<i>as cunning as a fox</i>
	<i>кроткий, как голубь</i>		<i>as mild as a dove</i>
	<i>важный, как павлин</i>		<i>as proud as a peacock</i>
	<i>глупый, как гусь</i>		<i>as silly as a goose</i>
	<i>робкий, как ягненок</i>		<i>meek as a lamb</i>
	<i>тихий, как мышка</i>		<i>quiet as a mouse</i>
	<i>скользкий, как угорь</i>		<i>as slippery as an eel;</i>
	<i>трусливый, как заяц</i>	<i>қоян жүрек (заячье сердце)</i>	<i>as timid as hare</i>
	<i>он и мухи не обидит</i>		<i>one wouldn't hurt a fly</i>
Человек как общественное существо			
Отношение к человеку	<i>темная лошадка</i>		<i>dark horse;</i>
	<i>дойная корова</i>		<i>a milking cow</i>
	<i>черный лебедь</i>		<i>a black swan</i>
Отношения между людьми	<i>менять коней на переправе</i>		<i>change horses in the midstream</i>
	<i>овечка среди волков</i>		<i>a sheep among wolves</i>
	<i>как кошка с собакой</i>	<i>ит пен мысықтай</i>	<i>cat-and-dog existence</i>
	<i>играть с кем-либо, как кошка с мышкой</i>		<i>play cat and mouse with smb.</i>
	<i>бросить на съедение волкам</i>		<i>throw smb/ to the wolves</i>
	<i>отдать собакам</i>	<i>ит жеміге тастау, ит жемі қылу;</i>	<i>give to the dogs</i>

Деятельность, поведение, поступки	<i>как гуся вода</i>		<i>like water off a duck's back (стекать, как вода со спинки утки)</i>
	<i>смотреть в зубы дареному коню</i>		<i>look a gift horse in the mouth;</i>
	<i>поставить не на ту лошадь</i>		<i>back the wrong horse</i>
	<i>волк в овечьей шкуре</i>		<i>a wolf in sheep's clothing</i>
	<i>беден, как церковная мышь</i>		<i>poor as a church mouse</i>
	<i>занятой, как пчела</i>		<i>to be as busy as a bee</i>
	<i>как белка в колесе</i>		<i>to run around like a squirrel in a cage (крутиться, как белка в клетке);</i>

Данная таблица наглядно иллюстрирует, что коррелирующих, соотносительно совпадающих идиоматических выражений, а, следовательно, и общих фрагментов в языковых картинах мира у представителей русского и английского этносов выявлено достаточно большое количество.

Интересной для описания языковой картины мира изучаемых этносов представляется и характеристика мастерства человека в чем-либо. У русских высшая степень мастерства ассоциируется с Левшой, подковавшим блоху (*подковать блоху*). В казахском языковом сознании характеристика степени мастерства имеет отношение к зоониму *вошь (бит)* и связана с фреймом «сделать из ничего что-то»: *бит қабығынан биялай тоқыған*, что буквально означает «умеющий сплести лапти из шкурок блох» (искусный в чем-либо, умелец). В английской языковой картине мира высшая степень мастерства связана с фреймом обмана: *drive a coach and horse through* «протащить и лошадь и повозку», то есть, проявить мастерство и смекалку, чтобы обойти закон.

На фоне этих совпадающих элементов еще отчетливее проявляется уникальность, национально-культурная специфика языкового сознания представителей разных этносов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Еримбетова А.М. Сходство и различие: языковые формы выражения компаративных отношений: Дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук / Науч. конс. Э. Д. Сулейменова. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2002. – 208 с.
2. Тимошенко И.Е. Литературные источники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок. – Киев: Ленанд, 2016. – 176 с.
3. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 543с.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 2001 – 945 с.
5. Кенесбаев И. Фразеологический словарь казахского языка. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 б.

ЗАКИРХАДЖАЕВА А., ТУЛЕНОВА Н. РЕСЕЙЛІК, ҚАЗАҚША ЖӘНЕ АҒЫЛШЫНША ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕ ӘМБЕБАП ЖЕКЕМЕНШІК ХАРАКТЕРИСТИКА.

Мақалада орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде толық немесе жартылай сәйкес келетін зоонимдік компоненті бар фразеологиялық бірліктер қарастырылады. «Адам» макрополімен біріктірілген фразеологиялық бірліктерге талдау жасалынды. Қазіргі кездегі тіл мен қоғамның қарым-қатынасымен байланысты мәдениаралық коммуникациясы проблемалары үлкен маңызға ие болып тұр, өйткені қазіргі өркениеттің негізі үнемі өзара байланыста және өзара әрекеттесетін мәдениеттердің түрлілігі болып табылады. Өр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, оның көмегімен тасымалдаушылар тек қана өздерінің туған мәдениеті ғана емес, сонымен қатар оны шекараларынан тыс жерде де байланыс орнатады. Осыған орай жұмыс түрлі этникалық топтар өкілдерінің сөйлеу қарым-қатынасының ұлттық-мәдени ерекшеліктері олардың паремологиялық қоры арқылы зерттелінеді, бұл халықтың менталитетін, рухани мәдениетін түсіндірудің ең бай көзі және халықтың адамгершілік және этикалық негіздерінің көрсеткіші болып табылады. Мақалада орыс, қазақ және ағылшын этникалық топтарының паремияларын салыстырмалы талдауын қолдануы, мақал-мәтелдерде халықтың бай тәжірибесі, адамдардың шаруашылық пен еңбек қызметімен, тұрмысы мен мәдениетімен байланысты көрінісінің бейнеленуі көрсетіледі. Түрлі мәдениеттердің жалпыға бірдей танылған түсініктер мен моральдық құндылықтарын қолдануымен қатар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер тек бір немесе басқа этникалық топқа тән таза ұлттық ерекшелігін, тек өзінің мәдени өзіншелігін, тек оның қоршаған ортаның философиялық түсінігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: фразеологиялық бірліктер, әмбебап, әлем бейнесі, лингвомәдени бірлестік, зооним.

ZAKIRKHADZHAeva A., TULENOVA N. UNIVERSAL WINTER PERSONAL CHARACTERISTICS IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD OF RUSSIANS, KAZAKH AND ENGLISH.

The article discusses phraseological units with animal component that fully or partially coincide in Russian, Kazakh and English languages. The analysis of phraseological units united by the macrofield "Man" is carried out. Problems of intercultural communication connected with the relationship of language and society take on great importance at the present time, as the foundation of the modern civilization is the diversity of cultures which are in constant interrelation and interaction. Each culture has its own language system, through that its native speakers communicate not only within their own culture, but also beyond it. In this regard, the paper reviews the national and cultural specificity of conversation among representatives of different ethnic groups through their paremiological wordstock, which is the richest source of interpreting the nation`s set of mind, the specifics of its spiritual culture, and also an indicator of the moral and ethical principles of the people. The comparative analysis of the paremias of Russian, Kazakh and English ethnoses, used in the article, shows that proverbs and sayings reflect the wealthy historical experience of the nation, conceptualization related to economic and labor activity, life and culture of people. Along with the usage of universally recognized concepts and moral values of different cultures, proverbs and idioms reflect the purely national specificity commonly found only in one or another ethnos. They show only its cultural identity and its philosophical comprehension of the world around.

Key words: *phraseological units, universal, picture of the world, linguistic and cultural community, zoononym.*

ӘОЖ 801.81:811.111:512.122

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КОМПЛИМЕНТТІҢ БЕРІЛУ ТҮРЛЕРІ

ЕРАЛИЕВА А., МУРАТОВА М., МӘУЛЕНКУЛОВА Д.

Қазіргі таңда комплимент сөйлеу қарым-қатынасы және мәдениаралық коммуникацияның зерттеу пәніне айналғаны рас. Батыстық және американдық лингвистикада комплименттің эмпирикалық сипаттамасына, американдықтардың сөйлеуде қолданысы және оның әлеуметтік мазмұнына басты назар аударылды.

Кілт сөздер: комплименттер, мәдениет, ағылшын, қазақ, комплимент түрлері, статистика, тәсілдер, қолдану жолдары.

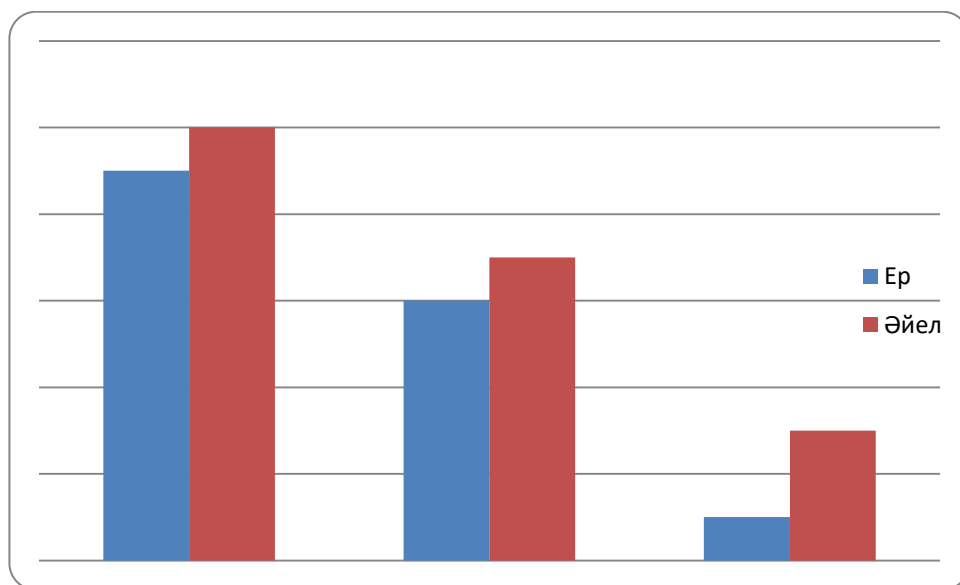
Ресей лингвистикасында комплименттің семантикалық мәселелеріне, оның құрылымына және типологиялық қызметіне көңіл бөлінді. Соңғы онжылдықтарда қорғалған диссертациялар комплименттің жекелеген прагматикалық, интерактивтік аспектілеріне арналған.

Аталған мақала психоллингвистикалық сауалнама нәтижесі бойынша алынған материалдар негізінде қазақ және ағылшын мәдениетіндегі комплименттің берілу түрлері мен жиілігін анықтауға бағытталған.

Комплимент жағымды айтылады, сөйлеушінің серіктесі жайлы жағымды ой қалдырып, сөйлеу қатынасында серіктесінің коммуникативтік қатынасқа түсуін қамтамасыз етеді. Төменде қазақ және ағылшын мәдениетіндегі комплимент жайлы берілген нәтижелері беріледі:

Комплиментті түсінуі және оның берілу жиілігі

1. Сіз комплиментті жиі айтасыз ба?

1-кесте Комплименттің айтылу жиілігі

1-кестеге байланысты, пайыздық көрсеткіш бойынша ер адамдарға қарағанда әйел адамдар көбірек комплимент жасайды, сондай-ақ комплимент жасау күнделікті де әйел адамдарға тән.

Зерттеу қорытындысы бойынша қазақ коммуникативті мәдениетінде адамның тұлғалық келбетіне мән берілетін болса, ал ағылшын коммуникативті мәдениетінде адамның ішкі жан дүниесі бірінші орында тұратындығы айқындалды. Алайда ағылшын сөйлеу тілінде сырт келбетке деген комплиментке өте көп көңіл бөлінеді, бұл комплименттің түрі ағылшын мәдениетінде екінші орында тұр. Қазақ және ағылшын коммуникативті мәдениетінде тұлғалық келбетке айтылатын комплимент басты бейнемен ара жанасушылықтың бей ресми жағдайда қолданылатындығы әбден айқын дерек болып табылады. Іскер жанасушылықта әңгімелесушінің сырт келбеті туралы комплимент көп қолданылмайды, ол жағымсыз тон деп те қарастырылады. Кейбір авторлар, жеке алатын болсақ С. Ильинский әңгімелесушінің сырт келбеті мен физикалық сипаты туралы айту, мысалы, «қалай арықтадыңыз немесе қандай ұзынсыз» тұрпайы болып саналады [48.5]. Осыған қарамастан жүргізілген зерттеудің нәтижесінде екі елдің де коммуникативті мәдениетінде осындай комплименттер жоғары дережеде айтылатындығы анықталды. Осы айтқандарға қазақ және ағылшын әдебиетінен төмендегі берілу формаларын келтірейік: *қандай әдемі болып кету, екі беті алаулап жанып туру, сұңғақ бойлы, қыр мұрынды, қой көзді, үстіне шаң жұқтырмай таза киініп жүретін, салмақты да сабырлы, түйіліп жазылған қалың қабағы мен ойлы көзқарасы.*

Ағылшын әдебиеттерінде кездесетін формалар: *«You are as pretty as everyone says», «In the first place, you're the most beautiful woman I've ever seen...», «You look very beautiful in red, minx».*

Берілген мысалдарда коммуникацияға қатыспайтын адресаттың немесе үшінші жақтың жалпы сырт келбетіне комплименттер айтылған. Сырт келбеттің жеке элементіне жататыны ол дене мүшелері. Бұл қазақ, ағылшын жанасушылығында да жиі қолданылады. Бұндай комплименттер көзді, қолды, бетті, шашты және т.б. сипаттайды.

Қалыңдығы орта бойлы, сұлу денелі, қараторы қыз еді. Айдай жүзі албырап, наздана күлімсірейді. Көзін жыпылықтатып, кірпігін қағып-қағып қояды. Өзі тіпті сүйкімді де сияқты.

«You have really nice eyes, don't you? Misshaped though, but nice», «I would tell you how the soft red silk enhances the natural flush of your perfectly sculpted cheeks – cheeks softer than silk, petal-soft...», «I would tell you...how the fiery color echoes the tantalizing hints of auburn caught by the candlelight in your glorious hair – thick, luxurious hair...»

Бұл комплименттердің ішінде адамың ішкі моральды сапасы ағылшын комплиментінде қолдау тапқан, басқалармен салыстырғанда мақтаулар,

мырзалық, адамдық, сыпайылық, өткірлік айтылады. .

«Dear Sally, what I like about you is your beautiful honesty» (Lessing D. «England Versus England») «You've been wonderfully kind to me» (Wharton E. «Summer») «...they are some of the finest and the kindest human beings on the face of the earth!» (Wharton E. «Summer»)

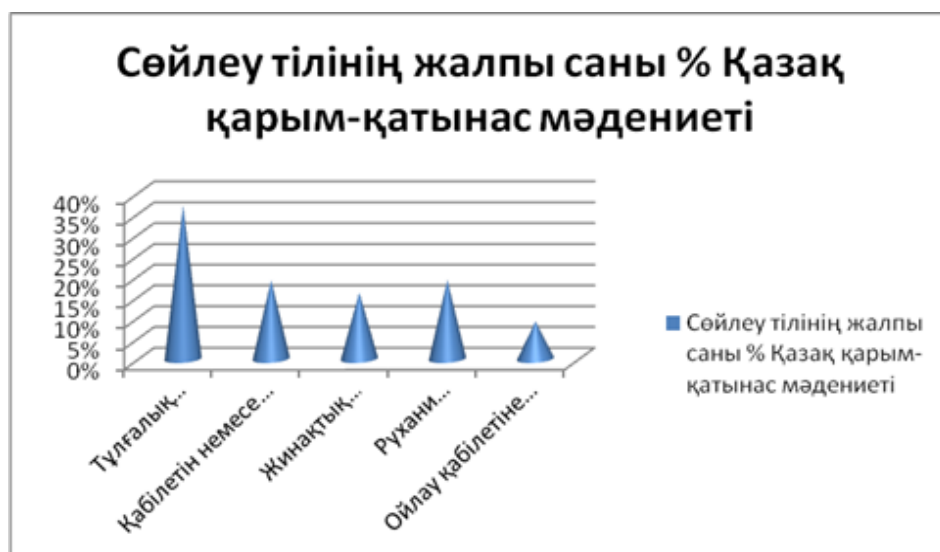
«Yalena is a very brave little girl. It is not easy to be the daughter of a soldier.» (Ringo J., Evans L. «The Road to Damascus»)

...I could tell you were an honest man.

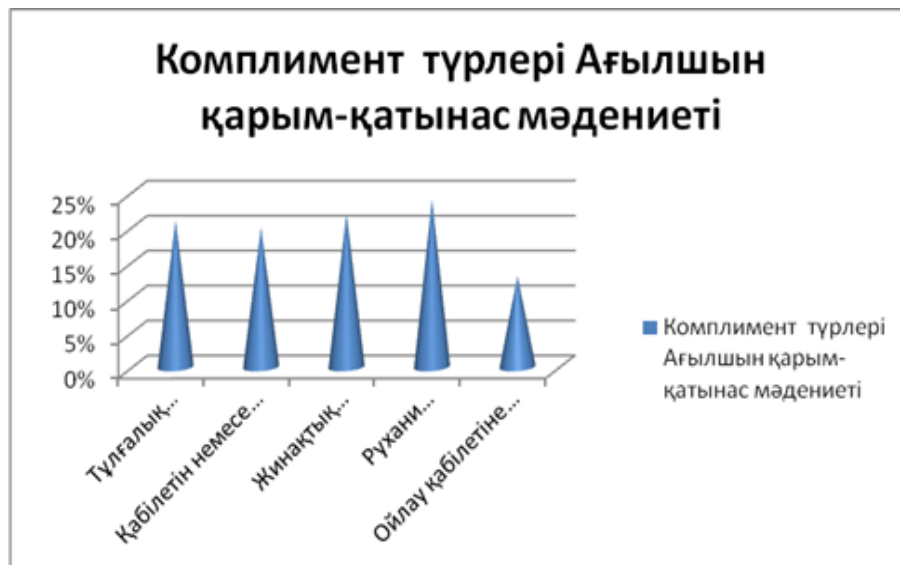
There weren't «She's a very intelligent child, and has a nice little manner of her own» (Alcott L. «Eight Cousins»). «You're pretty wise, aren't you? » (Updike J. «Couples») «Dammit, Maewest, you're so...logical» (Peck R. «Anonymously yours»).

Осы аталған комплимент түрлерінің берілуі 1 және 2-Суретте берілген.

1-Сурет. Комплимент түрлерінің қазақ мәдениетінде берілуі

2-Сурет. Комплимент түрлерінің ағылшын мәдениетінде берілуі

Жасқа байланысты ілтипаттар сөзсіз екі мәдениет үлгіде де сыртқы ілтипаттарға қарағанда ішкі, моральдық сападағы, адамның кәсіби және зияткерлік қабілеттерін және жалпы бағалылық ілтипаттарын жиірек қолданады. Ілтипаттың бұл түрлері, яғни әңгімелесушінің сыртқы келбеті өзгермегендігі, әңгімелесушінің кәрі болып көрінбеуі ағылшындық қарым-қатынаста жиі қолданылады, ал қазақтардың қарым-қатынасында негізінде жасты кішірейтіп көрсететін ілтипаттар қолданылады: *Осыдан-ақ өз рухани әлеміңіз әр түрлі пендешілік лас дүниелермен былғанбай, таза күйінде сақталып келе жатқанын қапысыз аңғаруға болатын еді. Көзіңізбен бет-пішініңізден, тіпті қимыл-қозғалысыңыздан да ой-сезіміңіз қара көрсетіп, белгі беріп отырады. Осыны аңғарғанда лып еткен қуаныш самалы менің жанымда да себезгілеп, тазалық нұрын құйғандай еді. Жанында өзіне лайық сымбатты да сұлу бозбаласы бар, төрт құбыласы түгел жиырма жасар жас қыздың бір көрген көлденең еркекке көзақы алғандай қадала қарауы бір түрлі екенін былай қойғанда, жақсылыққа апармайтын қылық деп білемін. Сол жолы кіші қызыңызды да көрдім мен. Әдемі ғана емес, екі ұрты томпаған, қара көзді сүйкімді бала екен. /Тіфә,тіфә дейінші/. Бір көргеннен-ақ жүрегіме жақын қабылдап алдым. Қыз қаламын столға қойды да, үндемеген қалпы орнынан тұрып кетті. Сонан кейін жайлап басып, терезеге қарай беттеген.*

Жүзін далаға беріп, қимылсыз тұрған әсем мүсінді сыртынан терезе алдына қойылған манекенге ұқсатуға болар еді. Тек екі қолдың сүйіріктей саусақтары ғана дірілдей қозғалып, тыным табар емес. Жанарына жас қана емес, мұң да толған кемшіліксіз сұлу пішін сонда да паң әрі өзгеше әдемі еді. «It's a wonder she isn't wrinkled and gray...» (Alcott L. «Little Men») My hair is getting gray! – He raised a hand and took off his hat. A little, – she sad. – But you are not old (Curwood J.O. «The Courage»)

Ғалымдардың ойынша, еркектердің мінез-құлықтық парадигмасымен диаметрлік салыстыруда әйелдердің мінез-құлықтық парадигмасы қалыптаспаған [1, 5].

Өртүрлі зерттеушілер әйелдер мінез-құлқының парадигмасын жалпы адамдық және маңызды белгілеріне қарай мынадай бірнеше түрлерге жіктеген немесе аздаған позитивті шынайы әйелдік сапа мен қасиеттерге, көптеген ойлар мен сезімдер; табиғатқа жақындық; басқа да пайымдауларға жоғары бейімделгіштік; жоғары өнімділік пен еліктеушілік қабілеттіліктер; реттілік; сенімділік; қоршаған әлеммен жандық бірлік; тілектердің назарда болуы (еркек); ілтипат объектісі болуға талпыну; сындарлы болу; шыдамдылық; биязылық; белгісіздік; әуесқойлық; күнделікті талқылау; тәжірибелілік.

Ғалымдардың айтуынша, бұл көріністер әйелдің коммуникативтік тәртібін алдын-ала анықтайды. Осыған сәйкес, еркек және әйелдердің ілтипатын салыстырудың нақты мүмкіндігі ертеректе әлеуметтік лингвистер растаған, яғни еркектер мен әйелдер өздерін коммуникативтік жағдайларда өртүрлі ұстайды [2, 118]. Әйелдер өзіне ілтипатты қоғамдағы рөлдік мінез-құлқын ұнату және көтермелеу ретінде айтылған сөз құралы етіп қабылдайды. Әйел қазақтарда әлсіз жыныс өкілі ретінде болған, және ағылшындық қоғамда да өртүрлі әшекей бұйымдарға, әдемі киімдер, сәндік шаш үлгісіне деген қызығушылығы бар, сонымен қатар отбасылық жағдай мен балаларын тәрбиелеуге қызығушылығы бар адам ретінде болған. Әйелдер үшін әдемі болып көріну әдемі көйлек кию мен әшекей бұйымдар тағу әрекет түрінде қарастырылады және қоғамда айтулы рөл атқарады (performance). Еркектер ілтипатты әдемі сөздермен сыпайы етіп жеткізе алмайды, сондықтан олар жиі жағдайларда ілтипатты ауызша айта салады, этикет немесе қоғамдық сыпайылық ережелерін қолданбайды. Сұрақтар кім-кімге (еркек әйелге, әйел еркекке немесе бір жыныс өкілінің бір-бірімен сөйлесуі) батыс қоғамында ертеректе өз шешімін лингвистикалық жұмыстар қатарынан тапқан. Н. Вольфсон, Дж. Мэйнс, Дж. Холмс и Д.Ф. Браунның ойынша, адресанттың рөлінде және адресатта да ілтипатты әйелдер жиі айтады екен. Бұл жерде

әйелдердің әйелдерге ілтипаттары мейлінше жиірек, ары қарай жиілік деңгейі төмендеп әйелдердің еркектерге ілтипаты, еркектердің әйелдерге ілтипатымен жалғасады. Еркектердің еркектерге білдіретін ілтипаты өте аз кездеседі [2, 119].

Қазақ және ағылшындардың лингвомәдениетінде әйелдердің коммуникативтік тактикасы пікір айту, тілдік бірліктерді таңдау деңгейі пайда болады. Нағыз әйелдердің ілтипаттары үшін әйел-адресаттың туыстарымен (оның балаларын қосқанда), оның мінезі мен денсаулығымен байланысты жағдайларға сирек назар аудару тән. Біздің ойымызша, әйелдер сөйлесушінің мінезі мен денсаулығы туралы этикетті оң баға беруден қашады, себебі әйел-адресат (жағымпаздық, мазақ немесе қорлау) деп қабылдауы мүмкін. Әлеуметтік лингвистер ықтималдығы жоғары және нақты жиілікті жағдайлар, адресат ілтипат білдіріп қол соққанда өзін ыңғайсыз сезінеді, өзін қорғау қажеттілігі пайда болады, ең бастысы ілтипатқа қалай дұрыс жауап берерін білмейді [2, 119].

Әйелге айтылатын ілтипаттар мектептегі балалардың талантына, және басқа да аналық махабаттарын мойындау, яғни әңгімелесушімен мәдениетті түрде сөйлесуге бағытталады:

«Сәлеметсіз бе, ағай?»-деген дауыстан селк ете түсіп, жалт қарасам, Елана екен. Қаракөк костюм, қысқа юбка киіп алыпты. Сұлу сымбатына жарасып-ақ тұр. Тұла бойың тұнып тұрған сұлулық қой... Көрсоқыр болмасаң, сендей қызды жақсы көрмеу мүмкін емес. «They say Bernard is a best student. My congratulations, Ursula! I always knew you were a perfect mother» (Lodge D. «Paradise News»). «Your daughter has a gift for singing, misses Albot. Besides, she's a very good dancer» (Lodge D. «Paradise News»).

Әйел-адресант бірінші кезекте ілтипат пәні етіп объектіні, адресанттың жеке талғамына баса назар аударады. Әйел-адресант жағдайлардан ілтипаттарды сыртқы бейнеге қатысты түсіндіріп беру арқылы шыға алады. Бұл қазақ және ағылшындардың ауызша қарым-қатынасна тән. Әйелдің қарым-қатынас тактикасы жоғарыда келтірілген мысалдар ілтипат объектісін таңдау кезеңінде туындайды. Адресант таңдауы объекті сапасы ретінде әңгімелесушінің жейдесін/көйлегін таңдауы оның жоғары коммуникативтік құзіреттілігін білдіреді. Бәрімізге белгілі, қазақ және ағылшындардың ауыз мәдениетіндегі пікір айтуды адресант жағымпаздық сипатта емес, яғни ілтипат түрінде айтылуы мүмкін, және бұл екі қарым-қатынастағы адамдар үшін жағымды болып табылады және адресанттың үлкен бағалылығын білдіреді. Адресанттың шынайылық деңгейі мән-мағынасын анықтау әркез қиын болып

келеді. Сонымен қатар, біз айтылған ілтипаттарға шынайылық санатын, жағдайдан шыға білуге, туысқандық немесе жақын достық қатынас және бір-біріне моральдық және материалдық жағынан тәуелді еместігінен тұратын ілтипаттың шынайылығы коммуникантпен тілдесу үшін үлкен рөл атқарады.

Сонымен қатар әйел-адресанттың шынайылығы тілдесудегі бейресми жағдайды көрсетеді. Бұл жағдайда әйел-адресанттың сыйластық деңгейі мән-мағынасы болуы қажет, оның оған деген оң көзқарасы көрініс табуы қажет.

Адресанттың коммуникативтік тактикасы талданып отырған ілтипатқа осы айтылған сөздер құрылымында пайда болады: ең алдымен жалпы жоғары баға және бағаланып отырған заттан адресанттың жалпы әсері, сосын оның әсерін айқындау өткізіледі. Келесі контексті талдаудан әйел-адресанттың өзінің коммуникативтік мақсатына табысты жетуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әйелдердің ерлерге білдіретін ілтипаты гендерлік коммуникация арасындағы тамаша үлгі болып саналады, бұл жерде әйел адресанттың рөлінде болады, яғни коммуникацияның бастаушысы болады, ерлердің ілтипатқа деген жағымсыз әсерлерін міндетті түрде есепке алу қажет. Сондықтан әйел-адресанттың ілтипаты адресанттың коммуникативтік тактикасымен салыстырғанда, коммуникативтік тактикасы біршама «жіңішке» және ойластырылған болуы керек.

Сондықтан, қарым-қатынастың бейресми жағдайында тең дәрежедегі ерлер мен әйелдер сыртқы келбетке немесе мінезіне байланысты таңдауы міндетті, және олардан толықтай тілдесуде жоғары дәрежелі ерлер (мысалы, жұмыстағы басшы) қашады. Негізінен, егер басшымен тілдесуде әйелдер ілтипатының тақырыбы жалғыз болмаса, ол оның кәсіби шеберлігі мен ептілігін білдіреді. Бұл қазақ және ағылшындық коммуникативтік мәдениет үшін бірдей әділетті.

Бәрімізге белгілі нәрсе ол комплимент ең бірінші әйелдерге көп айтылады, яғни еркектермен салыстырғанда. Мысалға әйелдерге тән комплимент ол нәзіктік, жұмсақтық, салмақтылық және ұстамдылық. Ал ерлерге тән комплимент және мақтау мықтылық, беріктік, нақтылық болып саналады.

Қазақтармен қатар ағылшынның да коммуникативтік мәдениетінде адресант рөлінде де, адресант ретінде де әйелдер жүреді. Екі мәдениетте де әйелдер мен ер адамдардың комплименттерінің коммуникативтік әдісі пікір деңгейіндегі секілді тілдік бірліктерді таңдау деңгейінде де көрінеді. Әйелдерге комплимент айтатын ерлердің тілінде «әйелдік» бастауды

сипаттайтын эмотивті-бағалау лексикасы қолданылады, атап айтқанда: нәзіктік, жұмсақтық, талғампаздық, әсемдік, т.б. Сонымен қатар аталған лексика әйелдердің ерлер мен әйелдерге қатынасында қолданылады, бірақ осындай комплементтер әдетте ерлер арасында жиі кездеспейді. Ерлер бір-бірлеріне комплементтер жасаған кезде «ерлік» бастауды сипаттайтын эмоциональды-бағалау үндестігін қолданады: күш, беріктік, сенімділік, байыптылық.

Қазақ тіліндегі секілді, ағылшын тілінің коммуникативтік мәдениетінде комплементтер адамның адамгершілігін немесе қабілетсіздігін айқындай алады (тура немесе жанама). Біз қазақ және ағылшын тіліндегі сөйлеу тәртібінің ортақ сипаттамасын – сөйлеу актісінің ортақ композициясын, осындай комплементтердің тармақтары мен объектілерінің тізімін анықтауға тырыстық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сурова Е.А. Гендерная парадигма комплементного дискурса // www.tverlingua.by.ru.
2. Леонтьев В.В. Женские комплименты в английской лингвокультуре // Вестник ВолГУ. Сер.2: Языкознание. – Вып. 1. – 2001 – С. 123.

ЕРАЛИЕВА А., МУРАТОВА М., МАУЛЕНКУЛОВА Д. ВИДЫ ПЕРЕДАЧИ КОМПЛИМЕНТА В КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ.

Резюме: Употребление комплиментов и межкультурное общение в настоящее время являются предметом исследования. В западной и американской лингвистике акцент делается на эмпирическую характеристику комплиментов, использование речи в американцах и ее социальное содержание.

Ключевые слова: комплименты, культура, английский, казахский, виды соответствия, статистика, методы, способы использования.

ERALIEVA A., MURATOVA M., MAULENKULOVA D. TYPES OF COMPLIMENT TRANSMISSION IN KAZAKH AND ENGLISH CULTURE.

Summary: The use of compliments and intercultural communication are currently the subject of research. In Western and American linguistics, the emphasis is on the empirical characterization of compliments, the use of speech in Americans and its social content.

Keywords: compliments, culture, English, Kazakh, types of compliance, statistics, methods, methods of use.

УДК 394. 268

**ДИСЦИПЛИНА «УПРАВЛЕНИЕ ПРОЕКТАМИ В СФЕРЕ
ИСКУССТВА»: ОТ ИДЕИ К ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ**

ШАЙМЕРДЕНОВА М.Д.

В обучение студентов Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенева включена дисциплина «Управление проектами в сфере искусства», которая имеет практическую направленность и актуальна для подготовки творческих личностей. В статье рассматривается опыт работы в Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенева по проектам, связанным с читательскими интересами детей и театрализацией сказок казахстанских авторов, что позволяет, несмотря на все глобализационные процессы и трансформации в обществе, предложить новые возможности использования творческого потенциала молодежи. Проекты студентов и магистрантов нацелены на сохранение традиций, обычаев, ценностных ориентиров подрастающего поколения.

Ключевые слова: проекты, воспитание, образование, духовные ценности, сказки, театр, Великая степь.

Эпоха научно-технического прогресса, глобализации и открытых границ требует новых форм работы, активизации творческих способностей, умения систематизировать и обобщать источники и теоретические разработки ученых. В этой связи в образовательный контекст Академии искусств имени Т.Жургенева введена специальная дисциплина "Управление проектами в сфере искусств". Данный курс апробирован мною в течение многих лет и показывает прекрасные результаты, подчеркивая при этом актуальность и необходимость введения этой дисциплины для студентов и магистрантов творческих специальностей.

Магистранты первого курса по предмету «Управление проектами в сфере искусств» ежегодно отчитываются завершенными проектами индивидуальными и общими групповыми в виде открытого занятия в рамках учебной программы. Проекты бывают разных типов и видов. Как правило, готовится один проект общий всей группой, что позволяет в командной работе увидеть весь потенциал группы и использовать их умения и навыки, которые в процессе дальнейшей их подготовки будут необходимы. Все проекты нацелены на практическую реализацию государственных программ, и

проводятся в рамках модернизации общественного сознания, программной статьи Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева "Семь граней Великой степи" и представляют собой перспективное направление современного образования.

На современном этапе особое воспитательное значение имеет сохранение элементов и принципов воспитательной системы с использованием этнокультурных традиций и обычаев народов, что и должно стать основой содержания современного образования. При этом наблюдается высокая степень уважения к истории и культуре не только казахского народа, но и всех этносов, проживающих в Казахстане, и представляющих собой единый народ Казахстана. Мы это видим, когда проходят различные форумы, где собирается значительный социально-педагогический потенциал ученых и преподавателей, а также в различных публикациях (научных, публицистических, учебных и др.), где через знания истории и культуры, традиций и обычаев, через межпоколенческие связи передаются важные для нашей страны ценностные ориентиры.

Проведенный в октябре 2019 года международный конгресс "Дети и книги в поликультурном мире" свидетельствует об актуальности творческого и эмоционального развития современного человека в становления как яркой личности, легко адаптируемого в этнокультурном и многоязычном мир. Выступление с докладом наших магистрантов, в частности Абадиевой Марии свидетельствует о положительных результатах обучения магистрантов, которые стремятся развить идею, предложенную на лекциях читаемой дисциплины и увлекаются дальнейшим процессом работы над темой проекта [1 Дети и книги в поликультурном мире: материалы I Международного конгресса /Отв. ред. М.Д. Шаймерденова. – Алматы: КазНАИ имени Т.К. Жургенова, 2019. – 218 стр.; Абадиева М. Образ детей в казахстанских фильмах-экранизациях].

Как отмечают авторы монографии «Turco-Slavica: Язык, этнос, культура в едином пространстве», актуализирующие тему Человека во всех его ипостасях как для историков, этнографов, философов, так и для детских писателей, актеров, певцов: «Проблемы мультикультуризма и разнообразия этнокультурных традиций современного Казахстана являются одним из наиболее актуальными в современной лингвистике» [2].

Все аспекты исследования, связанные с Человеком, нами реализуются через книги, театрализованные представления, проекты, включающие

комплекс этнических традиций и ценностей посредством работы над проектами как индивидуальными, так и коллективными.

Опыт работы в Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова демонстрирует новые возможности использования творческого потенциала молодежи в рамках изучаемой дисциплины и дальнейших проводимых в практике работ, которые сочетают в себе и теоретико-методологическую разработку проекта, и благотворительную акцию для детей и людей пожилого возраста, которым представляются уже результаты проекта в виде театрализации, концертов, арт-объектов и мн. др.

Как показывают результаты работы над проектами с магистрантами первого курса Академии, проекты музыкально-театрализованного характера помогают и продвигают общекультурные ценности, характерные в данном случае казахского народа, и тем самым создают коммуникационное и информационное, пропагандистское, воспитательное пространство.

Одним из ярких проектов является начатый в декабре 2015 года проект «Через сказки к традициям и обычаям казахского народа», позволивший значительно расширить знания магистрантов и студентов о традициях и обычаях, и развивать интерес к общей культуре. В рамках этого проекта было организовано совместное прочтение детских книг, встречи с писателями, театрализация. Нами также были получены авторские права на данный вид научно-культурной работы [3].

Приведем примеры результатов уже реализованных проектов.

Так, магистранты нашей академии 21 декабря 2018 года в унисон программной статьи Первого Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева «Семь граней Великой степи» представили завершённый проект «Принцесса цветов» – через сказки к истории и культуре народа Казахстана» [4]

Проект проводился в виде музыкально-театрализованного спектакля по сказке современной сказочницы профессора Нурсулу Шаймерденовой «Принцесса-цветов» [5], посвященный истории и культуре народа Казахстана, а также актуализации многовекового наследия наших предков. Одной из главных задач проекта являлось укрепление духовных ценностей национальной культуры народа Казахстана. Через проект состоялось изучение истории и культуры народа Казахстана, а также привлечение внимания детей и взрослых к традициям и обычаям казахского народа. В фойе Учебного театра Академии была организована выставка картин магистрантов по тематике проекта, а также выставка книг по тематике, подготовленная библиотекой Академии.

Магистрантами в период подготовки проекта была проведена конференция с автором сказок, а также был собран материал интервьюирования во время конференции. Собранный материал был смонтирован и показан в виде коротких заставок во время проведения проекта.

Также участники проекта провели мастер-классы по рисованию для детей, а также рассказали об истории и культуре казахского народа. Подводя итоги музыкально-театрализованного представления можно сделать выводы, что участники провели замечательное мероприятие по укреплению духовных ценностей национальной культуры народа Казахстана, а также воплотили в жизнь одну из историй наследия наших предков – происхождение тюльпанов, чья красота покорила своей красотой сердца многих народов.

Итоги проведения проекта позволили судить об успешно представленного проекта в виде музыкально-театрализованного спектакля сказке Нурсулу Шаймерденовой «Принцесса-цветов», тема которой актуальна и позволяет лучше узнать историю и культуру казахского народа, прикоснуться к неизвестным страницам тюльпанового мира Казахстана. Участники проекта, преподаватели, гости, магистранты, студенты высказались о важности укрепления духовных ценностей национальной культуры народа Казахстана.

В 2019 году магистранты подготовили проект и провели мероприятие в виде благотворительной акции в детском доме для детей-сирот «Нур» города Талгар. Целью проекта являлась бескорыстная помощь нуждающимся детям, подарить радость и создать благоприятную и уютную обстановку. Они показали детям театрализованную постановку по казахским народным сказкам, читали детям книги, показали мультфильмы короткометражные по казахской тематике. Также были проведены мастер-классы для детишек, что очень порадовало их, так как они могли сами поиграть на различных музыкальных инструментах, порисовать, посочинять сказки, полепить, покатать глину и войлок, раскрашивать деревянные и глиняные игрушки по героям казахских сказок. Особенно детям понравилось самим поиграть на различных музыкальных инструментах, а некоторые из них они видели впервые, такие, например, как – жетыген, кобыз, шертер, сыбызгы, дабыл, асатаяк, дангыра.

Данное мероприятие не только восхитило и подарило праздник детям, но и оказало большое эмоциональное воздействие на магистрантов. Магистранты получили новые практические навыки, как выдвинуть идею, а потом работать над проектом до его полной реализации, и как получить положительный

эффект от работы над этим проектом. Также это имело большой воспитательный урок, поскольку они смогли открыть свое сердце и душу детям, живущим в детских домах, подарить детишкам уверенность, что мечты сбываются. Благотворительное мероприятие – это не столь сложно в организации, но приносящее радость и уверенность детям. Оно должно быть простым, веселым и стать привычкой для многих людей, а особенно молодежи.

Молодежь, которая участвовала в этом проекте поняла насколько важно проведение такого рода благотворительных мероприятий для детей в детских домах и для пожилых людей в домах престарелых, а также в больницах и хосписах для взрослых и особенно детей и пожилых людей.

Магистранты Академии также участвовали по программе Ассамблеи народа Казахстана, организованного Домом Дружбы города Алматы в Фестивале этнокультурных объединений «Алтын бесік», посвященного 1 мая Дню единства народа Казахстана и показывали мини-представления по традициям и обычаям казахского народа. Целью мероприятия было воспитание нравственно-эстетических, гражданско-патриотических и духовных ценностей; воспитание бережного отношения и уважения к народным обычаям и традициям; приобщение молодого поколения к истокам национальной культуры; содействие возрождению, сохранению и популяризации национальных обрядов; укрепление межнациональных культурных взаимоотношений и расширение этнокультурного пространства.

Благодаря партнерским взаимосвязям Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова с Домом Дружбы магистранты участвовали в вечере-памяти, посвященного 125-летию Магжана Жумабаева «Духовное наследие поэта» подготовили театрализованную сценку по стихам великого казахского писателя, поэта, педагога, этнографа, деятеля движения «Алаш» Магжана Жумабаева.

В 2016 году магистрантами был представлен проект «Свидание с поэзией», направленный на популяризацию поэзии среди студентов, магистрантов и преподавателей Академии. Ввиду того, что в настоящее время поэзия менее востребована читателями, то организаторы проекта поставили перед собой цель вернуть интерес широкой аудитории к поэзии как к неотъемлемому элементу культуры. Умение читать и понимать поэзию способствует развитию духовного мира, совершенствованию литературного вкуса каждого человека. Для профессионалов, работающих в сфере искусства, умение применять средства художественной выразительности, которыми богат язык поэзии, в устной и письменной речи означает выход на качественно

новый уровень владения языком, повышение профессиональной компетентности.

Данный проект был приурочен к 25-летию независимости Республики Казахстан и нацелен на пропаганду духовно-нравственных ценностей, таких как любовь к Родине, природе, родителям, верность и уважение к близкому человеку. Любить – значит, принимать ценности другого человека. Только на основе взаимопонимания и терпимости возможны гармоничные взаимоотношения в семье, мирное сосуществование этносов и единство народа государства. В программе поэтического вечера прозвучали стихотворения и романсы на стихи Ф.Тютчева, А.Ахматовой, М.Цветаевой, С.Есенина, Э.Асадова, Р.Рождественского, К.Бальмонта, Ф.Онгарсыновой о любви, а также были представлены хореографические композиции.

Цель занятия: раскрыть потенциал магистрантов по обретенным знаниям в процессе теоретических учебных занятий по предмету «Управление проектами в сфере искусства». Воспитать методом проекта любовь к Родине, к личности в истории, привить добрые чувства к историческим процессам и народу, людям, кто творят историю.

Таким образом, дисциплина "Управления проектами в сфере искусств" как в своей теоретической части, так в практике реализации идеи проекта магистрантами Академии искусств имени Т.Жургенова свидетельствует об актуальности включения данной дисциплины в образовательный процесс и возможности совмещения научных знаний и воспитательного аспекта с учетом этнокультурного и многоязычного пространства Казахстана и современного мира в целом. Современное этнокультурное образовательное пространство Казахстана является той средой, в которой формируется человек и обучающиеся. В вузах обязательно должны обращать внимание на данный контекст.

Проектная деятельность, направленная на работу взрослых с детьми позволяет магистрантам усвоить теоретические постулаты раннего воспитания детей, обращать внимание на то, что с раннего детства необходимо обращать внимание на особенности формирования личности, сохранения ценностных ориентиров, уникальной культуры своего народа, уважения и толерантного отношения к окружающим людям. Ведь дети – это те, кто являются потенциальными участниками развития и процветания нашего государства. В работе над проектами мы используем различные виды деятельности, способствующие личностному развитию и усвоению новых знаний о своей Родине, своей стране и окружающих их людей, природы, вселенной.

Предложенный опыт работы может быть использован в различных вузах и с представителями различных специальностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дети и книги в поликультурном мире: материалы I Международного конгресса /Отв. ред. М.Д. Шаймерденова. – Алматы: КазНАИ имени Т.К. Жургенова, 2019. – 218 стр.; Абадиева М. Образ детей в казахстанских фильмах-экранизациях
2. Turco-Slavica: Язык, этнос, культура в едином пространстве: Коллективная монография. – Петропавловск, 2011. – 348 с. (соавт. Э.Д. Сулейменова, У.Е. Мусабекова, К.Ж. Айдарбек, Д.Б. Аманжолова. с.11).
3. Авторское право на произведение науки, культуры и искусства «Научный проект «Через сказки к истории и культуре народа Казахстана». Минюст РК. Свидетельство о госрегистрации прав на объект авторского права № 2597 от 9.08.18).
4. Официальный сайт Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова. Электронный ресурс [Режим доступа]:<https://kaznai.kz/>. (по всем проектам информацию смотреть в официальном сайте Казахской национальной академии искусств имени Т.Жургенова)
5. Шаймерденова Н.Ж. Принцесса цветов. – Астана: «Фабрика Рекламы А», 2012. – 24 с.

ШАЙМЕРДЕНОВА М.Д. ИДЕЯДАН ОНЫ ІСКЕ АСЫРУҒА ДЕЙІНГІ ӨНЕР САЛАСЫНДАҒЫ “ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ”.

Қазақ ұлттық өнер академиясы атындағы академиясында студенттерге Т. Жүргенов "өнер саласындағы Жобаларды басқару" пәні енгізілген, ол шығармашылық тұлғаларды дайындау үшін тәжірибелік бағыттылығы және өзекті болып табылады. Мақалада Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында балалардың оқырмандық қызығушылықтары мен қазақстандық авторлардың ертегілерін театрландыруға байланысты жобалар бойынша жұмыс тәжірибесі қарастырылады. Студенттер мен магистранттардың жобалары өскелең ұрпақтың дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, құндылықтық бағдарларын сақтауға бағытталған.

Түйінді сөздер: жобалар, тәрбие, білім беру, рухани құндылықтар, ертегілер, театр, Ұлы дала.

SHAIMERDENOVA M.D.DISCIPLINE "PROJECT MANAGEMENT IN THE FIELD OF ART": FROM IDEA TO ITS IMPLEMENTATION.

In the training of students of the Kazakh National Academy of Arts. T. Zhurgeneva included the discipline "Project management in the field of art", which has a practical focus and relevance for the training of creative personalities.The article discusses the experience

of working at the Kazakh National Academy of Arts named after Temirbek Zhurgenov on projects related to the reading interests of children and theatricalization of fairy tales by Kazakh authors, which allows, despite all the globalization processes and transformations in society, to offer new ways to use the creative potential of young people. The projects of students and undergraduates are aimed at preserving the traditions, customs, value guidelines of the younger generation.

Key words: *projects, upbringing, education, spiritual values, fairy tales, theater, Great Steppe.*

UDC 347.78.034

INTONATION AS THE MEANS OF AN ADEQUATE EXCHANGE OF INFORMATION IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

DILDABEKOVA A.K., KANAYEVA L.S., DAULETOVA A.A.

This article discusses the system of intonations of two languages, that is an integral part of the interaction of cultures of different societies, namely, information exchange in the format of intercultural communication. Analyzing the intonation of the compared languages, the features and processes that affect the understanding and transmission of the structure of the language are determined.

Keywords: *intonation, interference, syntagma, tone, intercultural communication, phonetic system*

The theme of the course work considers the intonation systems of two languages: Russian and English. Topicality of the theme of modern linguistics and for society as a whole is obvious. Now, more than ever, is shown the interaction of different cultures, in this case, Russian and English. English language in many schools of post-Soviet space is studied as a foreign language; however, school programs generally do not provide any study of the phonetic aspect of the native language or a foreign language. Meanwhile, the tone is one of the most important elements of the language and in many ways, provides an adequate exchange of information in cross-cultural communication. Moreover, at the present stage of development of society can often see the phenomenon of interference, i.e. interpenetration of cultures and languages in private. Examining and comparing the two languages, it is possible to identify not only the characteristics of the knowledge which is necessary for communication, but also to find out which processes one language have potential impact on the structure of another language. Thus, it is

necessary to pay more attention to the problems in the framework of both linguistics and intercultural communication.

Each language is characterized by a special intonation, which significantly different from the intonation of other languages. Due to the strong expression analytic nature of the English language, when the relationship between words you are not expressed with the help of endings, as in the Russian synthetic language, and with the help of function words, prepositions, auxiliary verbs and intonation, the latter plays an important role in communication [1, p.121].

The melody of speech, for example, is carried out by increasing or lowering the voice. Speech rhythm is observed in the alternation of stressed and unstressed syllables. The pace is quick or slow of statements, and the pauses between speech utterances. It is correctly pronounced fluency. Fluency means sufficient automation of pronunciation skills, allowing the speaker to speak at a normal pace, typical language [2, p. 215]. The pace of Russian human speech, for example measures is 80-100 words per minute, and the British say is much faster - 140-150 WPM.

The timbre of speech depends on the individual sound color, which emotional speech betrays shades (gloomy, funny, evil, etc.). Phrase and logical stress release some meaningful words in the voice segment. The proposal, as a rule, remarkable shock words (nouns, semantic verbs, adjectives, adverbs, numerals, interrogative pronouns, demonstrative pronoun in the role of subject, possessive pronouns in the absolute form). Normally unstressed function words (auxiliary and modal verbs, if they did not begin with the sentence, unions, articles, particles and the majority of pronouns). For example: *It's a family tradition* (Это семейная традиция).

Logical stress - a special separation means any words used as a means of intonation opposite representation, or gain, with its deliberate emphasize in the sentence. Stress of the word logical accent is so strong, that all behind it until the end of words syntagms are unstressed: *I can read this text* (Я могу *прочитать* этот текст)) [3, p. 154]. Tone, as well as the stress - one of the distinctive sounds of funds. The basic tones in English and Russian are the descending and extending upward. Falling tone in English is the gradual lowering of the voice on the stressed syllables, the last stressed syllable voice sharply goes down. In the Russian language, the tone is increased at the end of words and falling tone sounds mild, more smoothly.

Falling tone in the English language - a means of categorical statement, completeness, certainty. Usually it is used in the following positions:

- At the end of imperative sentences expressing an order command or prohibition: *Come here! Leave the dog alone!* (In Russian language as in imperative

sentences using rising-falling movement of melody: *Иди сюда! Оставь собаку в покое!*);

- At the end of exclamatory sentences: *What a nice day! How cold! How interesting!*

Both in the Russian and English languages falling tone is used in the following cases:

- At the end of short declarative sentences (affirmative and negative): *I will fly soon. It's interesting to hear this. Я скоро прилечу. Интересно это слышать*

- At the end of special questions, starting with interrogative pronouns: *What's that? When will he come? Что это? Когда он придет?*

- At the end of the second part of the alternative question, involving a choice of two options: *Did you drink tea or coffee yesterday? Вы будете чай с молоком или лимоном?*

- At the end of the first part of the disjunctive question, which is a declarative sentence: *He knew her, did not he? Он знал ее, не так ли?*

- At the end of the second part of the disjunctive question, when it asks sure of the first part of the message and does not expect extra information, and only desires to confirm that the judgment is true: *It was cold yesterday, was not it? Вчера было холодно, не так ли?*

- In the pronunciation of the greeting at the meeting: *Good morning! Доброе утро!*

- The allocation of treatment in the beginning of the sentence: *Kate, where is your hat? Pete, go out of the class! Катя, где твоя шляпа? Петр, выйди из класса!*

- When you select an application in the end of the sentence: *This is my brother, the artist. Это мой брат, художник.*

- At the end of the subordinate clause, standing in front of the main, if the last pronounced with a rising tone: *When you write the article, will you call me? Как напишешь статью, позвонишь мне?*

Rising tone - a means of incompleteness, uncertainty, doubt and uncertainty. With a rising tone in English there are usually pronounced:

- General questions that begin with the auxiliary or modal verbs and demand answers "yes" or "no": *Have you ever been to New York? Ты был когда-нибудь в Нью-Йорке?* (In the Russian language general questions are pronounced with a rising tone movement, followed blowing the fall, place emphasis on the phrase "focus" utterances of: *Ты была в Нью-Йорке? или Ты была в Нью-Йорке?*)

- A common subject: *My friend and I walked in the forest yesterday.*

- In modifiers the beginning of the sentence: *Last year it was a lot of snow in the streets of our town.*

- Each of the enumerated homogeneous parts of the sentence, except for the latter, if it is the end of the narrative sentence: *There are books, pens and pencils on the table.*

- Imperative sentences expressing a polite request: *Could you send me this letter tomorrow?*

- Farewell, thanks, and also the expression «all right»: *Goodbye! See you tomorrow. Thank you. All right.* (If the expression is all right say with a falling tone, it can be perceived as a threat; in Russian words of farewell and thanks to sound with a falling tone: *До встречи! Пока! Большое спасибо.*)

- Clauses facing mainly: *As soon as I arrive at the hotel I will let you know.*

- The second part of the disjunctive question if the questioner is expressed a desire to get any additional information, as he was not sure of the details in the first part of the question: *They have not got this information, have not they?* (In the Russian language, in this case also used rising tone: *У них нет этой информации, не так ли?*)

- The first part of the question, suggesting selection (Alternative questions), as This part of the question, in fact, is common: *Does she like tea or coffee?* (In Russian intonation is the same: *Ты будешь чай или кофе?*)

In the Russian language distinguishes the combination of rising, smooth and falling tones. This combination is used for the expression and amplification assessment sentences with pronominal words: *Какой сегодня день!* The use of this construction includes the estimated exclamation: *Какой вкусный торт!* as well as the expression of bewilderment: *What a terrible thing!* The combination of the rising tone of voice with the bow ligaments at the end of the articulation expresses expressive assessment: *Какая она балерина! (Она не балерина!).*

Falling-rising tone is used in English for expressing various kinds of emotions, from doubt to friendly objections. The fall-rise in English occur:

- In a single word: *Yes / No.*

- Within two adjacent syllables: *That's right.*

- Within two syllables separated by one or more unstressed syllables: *Necessity.*

In the Russian language, falling-rising tone is used in comparable representative questions *Я буду чай. А вы?*

When the pronunciation intonation groups with falling-rising tone range of the speaker's voice can be schematically represented as two parallel horizontal lines.

When pronouncing fall-rising tone of voice is reduced within the first syllable to the low level range (i.e., to the bottom horizontal line) and then gradually rises, without reaching, however, too high [4]. Falling-rising tone in its melodic pattern recalls tone call in the Russian language, for example: *А я не пойду!* In the English language, in addition to certain statements of fact, it contains a different kind of subtext, i.e. that means:

- Clarification: *I believe he is his friend. Brother. Я думаю, он его друг. Брат.*

- Friendly objection: *I'm afraid he is not right. Боюсь, он не прав.*

- Assumption: *It may be very cold outside. Наверное, на улице холодно.*

- The opposition: *We bought a lot of apples but did not buy oranges. Мы купили много яблок, но не купили апельсины.*

Participants of foreign language dialogue with native speakers can hardly escape the elusive meaning transmitted them to unknown intonation communicable agents. It is generally known as difficult, for example, to catch on foreign language joke or irony, to express shades of surprise, irritation, distrust, etc., which are often passed intonation. A man may perfectly possess the vocabulary and grammar studied language, but make mistakes in intonation, because of what the risk of being misunderstood in conventional speech situations.

Thus, the intonation - a characteristic phonetic features of any language, and the mastery of it can not only transform it, but and to give specific meaning to saying.

To summarize, we can say about a specific phonetic similarity of Russian and English languages. Many elements of their intonation systems perform the same or similar functions. For example, the phrase stress in both cases is to form a complete thought, logic allocates new, unfamiliar information and emphatic intended to express emotions. However, even here there are differences. So, in English, logical stress plays a more significant role than in Russian, where the same function is performed more by syntactic and lexical means [5, p.207].

Furthermore, in the English language the system of tones is more developed here are represented by three types, but two in Russian. In addition, due to the peculiarities of English syntax, tones perform more functions and their use varied.

A noticeable difference is observed in the rhythmic component languages. English language from this point of view is much stricter organized, English speech more rhythmic, but in this case it sounds natural. In Russian, there are certain rules rhythmic organization phrases, but overall rhythm in Russian language does not play

such a big role, Russian speech "free." However languages combine a tendency to stress depending on the rhythm not syllables.

Another aspect of phonetics considered in the present work, this division of the intonation phrase. And in Russian and English languages intonation phrase unity corresponds syntagm . But in English collocation is subdivided into smaller components: prenuclear part of the kernel and nuclear part. Although, in the works of some Russian linguists also observed division syntagmas on other units.

Thus, from a phonetic point of view, studied languages on par with matching characteristics have a number of specific features. Due to this, in general, different cultures understand each other's speech, but sometimes can be a misunderstanding. In addition, without proper intonation base it is not seen as a natural appears as an unwanted accent. In order to get rid of it and avoid difficulties in communication, it is necessary to have knowledge not only in the vocabulary and grammar of the language, but also to competently use a phonetic language-specific.

A person born and constantly rotating in the Russian-speaking society, inevitably slipping into daily Russian phonetics. Therefore it is more practical to constantly explain the most significant difference between the individual sounds of the Russian and English languages.

We note that to get rid of the interference of the mother tongue by examining the differences between native and studied very troublesome task. It is necessary, having mastered the basics studied as soon as possible to move to the study investigated in the target, that is to learn the language through it well , that is, languages should immediately dissolve as far as possible so that when you speak in English , not a thought in Russian , but to think in fact, simple phrases , but once in the language studied . But we must realize and remember that when learning a foreign language native influence is inevitable, but we must consciously try minimize it, if it is impossible to avoid.

REFERENCES

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., 2012.- 230 с.
2. Миролубов А.А. Методика обучения иностранным языкам: Традиции и современность. М., 2010.- 576 с.
3. Hammond R. M. Foreign accent and phonetic interference: The application of linguistic research to the teaching of second language pronunciation. Ed. Eckman, P. Second Language Acquisition: Theory and Pedagogy. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1995. – 260 p.

4. Dalton D. Some techniques for teaching pronunciation. The Internet TESOL Journal, Vol. III, No. 1, January. Retrieved on 14 October, 2014, from [iteslj/Techniques/Dalton-Pronunciation.html](http://iteslj.org/Techniques/Dalton-Pronunciation.html)

5. Brown H. Principles of language learning and teaching. New York: Pearson Education. 2000. – 365 p.

ДИЛДАБЕКОВА А.К., КАНАЕВА Л.С., ДАУЛЕТОВА А.А. ИНТОНАЦИЯ КАК СРЕДСТВО АДЕКВАТНОГО ОБМЕНА ИНФОРМАЦИИ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ.

В данной статье рассматриваются система интонаций двух языков, являющаяся неотъемлемой частью взаимодействия культур различного социума, а, именно, информационного обмена в формате межкультурной коммуникации. При анализе интонации сравниваемых языков определяются особенности и процессы, влияющие на понимание и передачи структуры языка.

Ключевые слова: интонация, интерференция, синтагма, тон, межкультурная коммуникация, фонетическая система

ДИЛДАБЕКОВА А.К., КАНАЕВА Л.С., ДАУЛЕТОВА А.А. ИНТОНАЦИЯ – МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ НЕГІЗГІ АҚПАРАТ АЛМАСУ МӘСЕЛЕСІ.

Бұл мақалада әртүрлі қоғамдардың мәдениетінің өзара әрекеттесуінің ажырамас бөлігі болып табылатын екі тілдегі интонациялық жүйе, атап айтқанда, мәдениетаралық қарым-қатынас форматында ақпарат алмасу талқыланады. Салыстырылған тілдерді интонациялауды талдау кезінде тіл құрылымын түсінуге және таратуға әсер ететін ерекшеліктер мен процестер анықталады.

Кілт сөздер: интонация, интерференция, синтагма, тон, мәдениетаралық коммуникация, фонетикалық жүйе

UDC

**KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE BİRİNCİL UZUN
ÜNLÜLERDEN KAYNAKLANAN İKİZ ÜNLÜLER**

Dr. Süleyman Kaan YALÇIN

Fırat Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,

Çağdaş Türk lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye/Elazığ.

GİRİŞ

İkiz ünlü (difong), aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüdür (Korkmaz, 2007: 127). Türkçede aslı olarak ikiz ünlü yoktur. İkiz ünlüler ses düşmeleri veya değişimleri sonucunda ikincil bir şekilde oluşurlar. Fakat bu da tam bir ikiz ünlü değildir ve Türkçede bu yolla ortaya çıkan ikiz ünlüler müstakil sesbirimler oluşturmazlar (Ergin, 1997: 64–65; Tokatlı, 1994: 28; Özkan, 1996: 55–56). Ünlü ikizleşmesi daha çok yalın ya da ekler ile genişletilmiş sözcüklerin iç seslerinde ünlüler arasında bulunan y, v, ğ ünsüzlerinin eriyip kaybolması sonucunda bu ünsüzlerin her iki tarafında bulunan ünlülerin ayrı hecelere ait olsalar da yan yana gelme ve aynı nefes baskısı altında birleşmesi olayıdır (Korkmaz, 2007: 227-228). Bazı bilim adamları yukarıda belirtilen ünsüz düşmeleri sonucunda yan yana gelerek aynı nefes baskısı altında birleşen ünlü durumunun dışında iç veya son seste bulunan ünlü yanında y, v, ğ gibi yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüz türemelerini de ikiz ünlü saymaktadırlar. Ligeti ve Tekin'in birincil uzun ünlülerin ikizleşerek ünlüsünü ünlülere yakın olan ünsüzlere bıraktığı görüşünü savunmaları bu duruma örnek teşkil etmektedir (TDBUÜ: 123). Ünlü ikizleşmesi olayı Türkçede yukarıda sayılan nedenler arasından daha çok uzun ünlülerin ikizleşmesi veya ikizleşen uzun ünlüden birinin yerine yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüzlerden birinin geçmesiyle oluşmaktadır. Bu çalışmada da Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki birincil uzun ünlülerin kaynaklık ettiği ikiz ünlüler, Türk dilinin tarihî dönemleriyle de karşılaştırılarak incelenecektir.

**Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Birincil Uzun Ünlülerden Kaynaklanan
İkiz Ünlüler**

ā ünlüsü

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisindeki bazı lehçelerde tespit edilen bir örnekte ā ünlüsünün “ey, ay veya uv” şeklinde ikizleştiği görülmektedir: AT. *yā*> Bşk. *yeye*; Kar. *yay/yaya*; Krç-Blk. *caya*; Kkp. *cay*; Kzk. *juva*; Kmk. *caya*; Nog. *yay*;

Kır. Tat. *yay*; Tat. *ceye* “yay” (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 976-977; Eker, 1998: 282; Üseinov, 2005: 349).

ā ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayına Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanılmaktadır AT. *sā-* > Uyg. *say-*; Çağ. *say-la-*; Kpç. *sa-/say-*; ETT. *say-* “saymak”; AT. *yā-* > Uyg. *yay/yai*; Çağ. *ya/yay*; Kpç. *ya/yay/ye/yaa*; ETT. *yay* “yay” (TDBUÜ: 174-175; Caferoğlu, 1993: 131; Karasoy, 1998: 601-679; Toparlı vd., 2003: 229-305; Atsız ve Türkmen, 2004: 111-126).

ī ünlüsü

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ī ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği görülürken; Karakalpak, Kazak ve Nogay Türkçelerinde ī ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği de görülür: AT. *oīoir-* > Kzk. *oīyoir-*; Kırg. *oīyoir-* “haykırmak”; AT. *oīmil-* > Kzk. *oīymil-*; Kırg. *oīymil-* “hareket”; AT. *īt-* > Kkp. *iyt-*; Kzk. *iyt-*; Nog. *iyt-* “it, köpek”; AT. *bīū-* > Kkp. *iyt-*; Kzk. *biyt-*; Nog. *biyt-* “bit” (TDBUÜ: 127-176; KTLS, 1991: 408; Baskakov, 1958: 106-292; Baskakov, 1963: 80-118; Eker, 1998: 76).

ī ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte de görülmektedir: AT. *oīn-* > Uyg. *oīn/oīyn/oīn-* “ceza, işkence” (TDBUÜ: 176; Caferoğlu, 1993: 116).

ō ünlüsü

Bu grupta yer alan Tatar Türkçesinde ō ünlüsünün bazı örneklerde “u4” şeklinde ikizleştiği görülmektedir: AT. *sōr-* > Tat. *su4ır-* “emmek”; AT. *yōrı-* > (yor-t-) > Tat. *yu4ırt-* “koşmak” (TDBUÜ: 178-179).

Bu az görülen durum Uygur Brahmi metinlerinde bir örnekte de karşımıza çıkmaktadır: AT. *bō-* > Uyg. *Br. bo, po, bho* “bu” (TDBUÜ: 177).

ū ünlüsü

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde ū ünlüsünün “u4, ı4 veya ıy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir: AT. *yū-* > Bşk. *yıy-*; Kar. *yu4-*; Krç-Blk. *cu4-*; Kkp. *cuy-*; Kzk. *ju4-*; Kmk. *cu4-*; Nog. *yu4-*; Kır. Tat. *yu4-* “yıkamak”; AT. *bū-* > Bşk. *bı4-*; Kar. *bu4-*; Kkp. *pu4-*; Kzk. *bu4-*; Nog. *bu4-*; Kır. Tat. *bu4-* “buğu” (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 82-83-988-989; Baskakov vd., 1974: 135-251; Tavkul, 2000: 131-160; Baskakov, 1958: 263-539; Bammatov, 1969: 87-140; Baskakov, 1963: 87-444; Üseinov, 2005: 50-342; Eker, 1998: 62-139; TDBUÜ: 180; Alimova, 2007: 35; Yudahin, 1998: 149).

ū ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. *yū-* > Hrz. *yu-/yuv-/yu4-*; Çağ. *yu-/yuv-/yuy-*; Kpç. *yu-/yuf-/yuv-/yū-/yüf-/yüv-* “yıkamak”; AT. *yūt-* > Kpç. *yut-/yud-/yovut-* “yutmak” (TDBUÜ: 180; Ata, 1998: 490; Karasoy, 1998: 684; Toparlı vd., 2003: 328-330).

ē ünlüsü

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde ē ünlüsünün tespit edilen bir örnekte “iy veya ie” şeklinde ikizleştiği görülmektedir: AT. *bē* > Bşk. *biye*; Kar. *biye*; Krç-Blk. *biye*; Kkp. *biye*; Kzk. *biye*; Nog. *bie*; Kır. Tat. *bie*; Tat. *biye* “kısırak”(TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 480-481; Baskakov vd., 1974: 116; Tavkul, 2000: 124; Baskakov, 1958: 104; Baskakov, 1963: 79; Üseinov, 2005: 44; Yudahin, 1998: 104).

ē ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir: AT. *bē* > Çağ. *biye*; Krç. *bey* “kısırak”; AT. *kēkir*-> Krç. *kegir/kekir/keykir*- “geçirmek”; AT. *nē* > Krç. *ne/ney/ni* “ne”; AT. *tēt (i)*- “tetik davranmak” > Krh. *teyik/tetik* “tetik, çevik” (TDBUÜ: 180-181; Clauson, 1972: 291-323; DLT: 119; Toparlı vd., 2003: 29-136-199).

± ünlüsü

Bu grupta ± ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır. Fakat ± ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde görülmektedir: AT. *b±ş* > V. Bulg. *biel*; Krç. *biş/beş/beş* “beş”; AT. *k±çe* > Krç. *kiçe/keçe/keşe/keyce* “gece”; AT. *t±* > Krç. *de-/di-/dih-/dü-/ti* “demek”; AT. *y±* > Krç. *yi-/ye-/yiy-* “yemek”; AT. *y±ti* > V. Bulg. *cieti* “yedi” (TDBUÜ: 182; Ercilasun, 2005: 213; Toparlı vd., 2003: 32-57-135-322).

m ünlüsü

Bu grupta m ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmadığı gibi bu olaya Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanmamaktadır.

u ünlüsü

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde u ünlüsünün “öy, üy, iy, uy, oy, u4, ü4, i4” şeklinde ikizleştiği görülmektedir: AT. *bu* > Kar. *biy*; Kzk. *büyi*; Kırg. *bu/böy/böyü*; Nog. *biy* “örümcek”; AT. *u*->Bşk. *uyla-*; Krç-Blk. *oyla-*; Kkp. *oyla-*; Kzk. *oyla-*; Kırg. *oylō*; Kmk. *oyla-*; Nog. *oyla-*; Kır. Tat. *oyla-*; Tat. *uyla-* “düşünmek”; AT. *hul* > AK. *uş* > Kar. *yu4'uş/yü4üş/yi4is/yü4üs*; Tat. *yüyiş* “nemli, ıslak” (TDBUÜ: 127-183-184; KTLS, 1991: 196-197; Tavkul, 2000: 313; Baskakov vd., 1974: 115-322; Baskakov, 1958: 488; Baskakov, 1963: 80-242; Bammatov, 1969: 241; Üseinov, 2005: 182; Eker, 1998: 77-174; Alimova, 2007: 34; Yudahin, 1998: 140).

u ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. *bu* > Krh. *bug/buy/bi/bm*; Çağ. *be4/ba4* (?); Krç. *böv/böy/bev/böyi/buy*; ETT. *bö/böy* “örümcek, akrep” (TDBUÜ: 183; Clauson, 1972: 323; DLT: 23; Toparlı vd., 2003: 36; Tar. S: 662).

ü ünlüsü

Bu grupta ü ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır. Türk dilinin tarihî dönemlerinde ise sadece Eski Türkiye

Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ü ünlüsünden kaynaklanan bir ikizleşme olayı görülmektedir AT. *tü* > ETT. *tüy* “tüy, kıl” (TDBUÜ: 185; Akkuş, 1995: 870).

Tablo 1: Birincil Uzun Ünlülerden Kaynaklanan Diftong Görünümü

	Tarihi Dönemlerde	Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde
ā	+	+
ī	+	+
ō	+	+
ū	+	+
ē	+	+
±	+	-
m	-	-
u	+	+
ū	+	-

SONUÇ

Birincil uzunlukların kısalma sürecinde ortaya çıkardıkları ikiz ünlü durumu bütün tarihi dönemlerde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda uzunlukların kısalması sürecinde ortaya çıkan ikiz ünlülere Türk dilinin tarihi dönemlerinde uzun m ünlüsü dışındaki tüm uzunlukların kaynaklık ettiği görülürken Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise ± , m ve ū ünlüleri dışındaki tüm uzun ünlülerin ikiz ünlülere kaynaklık ettiği görülmektedir.

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

DLT.	: Divanü Lûgat-it Türk
KTLS.	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
TDBUÜ.	: Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AK.	: Ana Kıpçakça
AT.	: Ana Türkçe
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
ETT.	: Eski Türkiye Türkçesi
Hrz.	: Harezmi Türkçesi
Kar.	: Karaim Türkçesi

Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi
Kpç.	: Kıpçak Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Krh.	: Karahanlı Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	: Uygur Brahmi
V. Bulg.	: Volga Bulgar Türkçesi

KAYNAKLAR

- Akkuş, Muzaffer, *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Alimova, Cıldız, “Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları” *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)*, Volume 2/2 spring, s. 28–40, www.turkishstudies.net, 2007.
- Ata, Aysu, *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Atsız, Bilgehan ve Türkmen Seyfullah, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lugati't-Türkiyye*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- Bammatov, Z. Z, *Kumıksko-Russkiy Slovar*, (Redaktör: Z. Z. Bammatov), Moskova, 1969.
- Baskakov, A. N, *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, (Redaktör: A. N. Baskakov), Moskova, 1958.
- Baskakov, A. N, *Nogaysko-Russkiy Slovar*, (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova, 1963.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.
- Eker, Süer, *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1997.
- Karasoy, Yakup, *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Tokatlı, Suzan, *Başkurt Türkçesi Grameri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1994.
- Toparlı, Recep ve diğerleri, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Üseinov, C. M, *Krımşkotatarsko-Russskiy Slovar*, Simferopol, 2005.
- Yudahin, K. K, *Kırgız Sözlüğü Cilt I-II*, (çev: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Özet

Ünlü ikizleşmesi daha çok yalın ya da ekler ile genişletilmiş sözcüklerin iç seslerinde ünlüler arasında bulunan y, v, ğ ünsüzlerinin eriyip kaybolması sonucunda bu ünsüzlerin her iki tarafında bulunan ünlülerin ayrı hecelere ait olsalar da yan yana gelme ve aynı nefes baskısı altında birleşmesi olayıdır. Bazı bilim adamları yukarıda belirtilen ünsüz düşmeleri sonucunda yan yana gelerek aynı nefes baskısı altında birleşen ünlü durumunun dışında iç veya son seste bulunan ünlü yanında y, v, ğ gibi yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüz türemelerini de ikiz ünlü saymaktadırlar. Ligeti ve Tekin'in birincil uzun ünlülerin ikizleşerek ünlüsünü ünlülere yakın olan ünsüzlere bıraktığı görüşünü savunmaları da bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ünlü ikizleşmesi olayı Türkçede yukarıda sayılan nedenler arasından daha çok uzun ünlülerin ikizleşmesi veya ikizleşen uzun ünlüden birinin yerine yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüzlerden birinin geçmesiyle oluşmaktadır AT. sâ- > Az. say-; Gag. say-; TT. say-; Trkm. sây- "saymak"; AT. bît > Kkp. iyt; Kzk. biyt; Nog. biyt "bit" vb.

Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki birincil uzun ünlülerin kaynaklık ettiği ikiz ünlüler, Türk dilinin tarihî dönemleriyle karşılaştırılarak incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: İkiz ünlü, Kıpçak grubu Türk lehçeleri, tarihî Türk lehçeleri.

THE DIPHTHONGS CAUSED BY PRIMARY LONG VOWELS IN KYPCHAK GROUP TURKISH

Abstarct: Some scientists, including Tekin and Ligeti consider, not only mentioned double vocals but also y, v, ğ, can be considered half-vocals, as diphtongs. Diphtongs are mostly formed by the transformation of long vowels into double vowels or derivation of half-

vocal next to shortened vocal. AT. *sā-* > Az. *say-*; Gag. *say-*; TT. *say-*; Trkm. *sāy-* “*saymak*”; AT. *bīt* > Kkr. *iyt*; Kzk. *biyt*; Nog. *biyt* “*bit*” vb.

In this study the diphthongs caused by primary long vowels in Kypchak group of Turkish dialects will be examined by comparing with historical periods of Turkish language.

Key Words: *Diphthongs, Kypchak group of Turkish dialects, historical Turkish dialects.*

Түйіндеме: Бұл саланы зерттеуші ғалымдар атап айтқанда Текин және Лигети тек аталған екі вокал ғана емес, ғ, в,,, жартысы-дифтонг ретінде вокал деп санауға болады дейді. Дифтонг негізінен ұзын дауысты Қос дауысқа айналдыру немесе қысқартылған вокал жанында жартылай омыртқалы шығару жолымен қалыптасады. Шамамен. СА - > Аз. айт -; кляп. олар айтады -; ТТ. айталық -; Тркм. Сай - "ақбөкен"; АТ. bīt > Ккр. деңгейі; КЗК. бийт; аяғы. biyt" бит " глаг. Бұл зерттеу түрік диалектілерінің қыпшақ тобындағы алғашқы ұзақ дауыстарымен негізделген дифтонг түрік тілінің тарихи кезеңдерімен салыстыру арқылы қарастырылады.

Кілт сөздер: *дифтонги, қыпшақ түрік диалектілері, Тарихи түрік диалектілері.*

UDK 801.81:811.111

PROFESSIONAL-ORIENTED ENGLISH STUDIES

BARYSSOVA N.T., AIDARKULOVA A.ZH., MUSSABEKOVA A.A.

The article is aimed at problems of training professional oriented English in a modern educational process. Reading special texts is the way of improving students' reading skills and increasing their proficiency. The article discusses the chief criteria of communicative and proficient competence in learning language.

Keywords: *educational environment, communicative competence, proficient oriented English, educational process.*

The requirements for foreign language and vocational training of graduates have increased in recent years. In this regard, the principle of professional orientation is of particular importance and priority. Consequently, it can be assumed that still at the university it is necessary to achieve a certain level of formation of skills of professional speech, sufficient and necessary for successful implementation of foreign language in professional activity. Skills in professional speech will serve as a basis for further self-education towards self-improvement in the profession chosen by students.

Knowledge of a foreign language at a level sufficient for professional communication in the professional sphere is one of the requirements of modern society for young specialists and is a mandatory component of their professional training. Therefore, the purpose of teaching vocational English is to develop communication competences among students to use the acquired knowledge in relation to their profession.

Studies of pedagogical work show that English is not possible today without an innovative component. Traditional vocational-oriented English instruction focuses on reading, understanding, and translating special texts, including the study of grammatical features of the scientific style. The focus has now shifted to developing oral communication skills and skills. Oral speech includes hearing and reading, understanding and reproductive reproduction of a listened to or read in both oral (dialogue or monologue) and written form.

As the main task of the modern stage of teaching vocational-oriented English is to create methodologies that integrate interactive approaches to learning and their advantages to solve the main problem of teaching vocational-oriented English - foreign language communication in professional situations.

Currently, vocational-oriented English instruction has become a type of educational service without which student instruction is not possible. Vocational training refers to such training, which is based on taking into account the needs of future graduates in the study of a foreign language, dictated by the peculiarities of the future profession or academic specialty, which in turn require its study. This is its difference from language instruction for general educational purposes.

In analysing the concept of the purpose of vocational training in a foreign language, it should be noted that the concept of language is multi-component and ambiguous. Allocate the following components of the purpose: educational, educational, developing and practical. In order to achieve educational goals, students are expected to acquire a certain amount of linguistic knowledge related to the chosen sphere of future professional activity, as well as country scientific information.

In terms of educational objectives, the process of acquiring and professing in a foreign language is an effective factor in the social, economic, scientific, technical and cultural progress of society. It involves the education of citizenship, respect for other peoples and cultures, a common culture of interpersonal communication, cognitive activity, desire for self-education, motivation, i.e. conscious attitude to the mastery of foreign language as a means of communication language, knowledge and self-improvement, as well as aesthetic perception and artistic taste.

Achieving developmental goals that meet modern requirements means harmonious mental development of the student's personality as a whole, which implies the development of thinking, mental functions, speech communicative abilities, intellectual activity, language, cognitive and creative abilities of the student.

The most important component of the goal category is practical. The specifics of student training are to achieve a level of language communication in a foreign language that will allow it to be used not only in professional activity, but also to satisfy cognitive interests and further self-education. According to the requirements of the program, graduates must have communicative competence and its components, necessary for qualified information and creative activity in various spheres and situations of business partnership. Thus, the practical purpose of foreign language instruction is "to acquire communication competence among students, the level of which allows the use of foreign language practically, both in professional activity and for self-education purposes."

A key method in teaching vocational-oriented English is the communicative method, which is based on the notion that language serves to communicate, hence the purpose of foreign language instruction is communicative competence.

The professional orientation of foreign language instruction gives a future specialist the possibility to apply a foreign language not only as a means of obtaining information, but also as a means of communication. Thus, the process of learning a foreign language must be professionally oriented, as the purpose of such learning is to develop a professional foreign-language communicative competence, which allows students to communicate professionally in various communicative situations.

Vocational training is impossible without teaching special vocabulary, which plays a significant role in this process. The study of the process of teaching vocabulary has made it possible to highlight the principles of teaching vocational-oriented vocabulary. Treat them:

Didactic (principle of visibility, principle of integration, principle of consciousness);

- Linguistic (principle of language minimization, principle of concentric), psychological (principle of step-by-step formation of lexical skills and skills);

- Methodological principles (the principle of teaching vocabulary in different types of speech activity, the principle of differentiated approach depending on the purpose of learning vocabulary, the principle of vocational orientation of education, the principle of mutual participation).

The last principle is characteristic of teaching vocational-oriented vocabulary, because in some situations students are better at owning the subject of their specialty and can adjust the teacher. All the above-mentioned principles are interrelated and mutually reinforcing.

In vocational-oriented vocabulary, the main unit of instruction is typically audio, video, and printed text. Careful selection of texts is a prerequisite for effective learning.

The adoption of new educational standards and the insufficient number of teaching hours allocated to a foreign language require special attention to the organization of independent work in foreign language teaching. Independent work of students in foreign languages is a type of educational activity, in which students with a certain share of independence, and if necessary, with partial guidance of the teacher performs various tasks, making necessary mental efforts and showing skills of self-control. The foreign language training program defines the purpose: to bring students to independent reading of original texts in the specialty. By reading and viewing texts, asking questions and answering them, doing various types of exercise, students learn to extract the necessary information. Each text also includes a series of exercises aimed at developing the skills of summarizing and annotating the text.

The role of the teacher in the organization of independent work is determined by the specific tasks solved by the students depending on the stage of study, the level of independent work and the individual characteristics of the students. Initially, the teacher acts as a source of information. In the future, it is most often the organizer of students, who performs quality control of the performance of educational tasks, analyzes the results of group and individual work. Cognitive activity of students in the process of carrying out independent work requires them to be active and is one of the components of participation of students in creative activity.

In modern conditions of rapid development of science, rapid updating of information it is impossible to teach a person for life; It is important to lay the foundations of language knowledge in it, to develop interest in their accumulation and in continuous self-education. One of the goals of the teacher is to form the personality of a student, a future specialist capable of self-regulation in the field of continuing education, and therefore the question of the quality of vocational training of students arises. In real professional activity the specialist constantly faces various problems, his task - to react directly to them and to solve them independently. This is what the student should be taught during his studies, focusing on the shift of emphasis from the teacher's educational activity to the students' cognitive activity.

Thus, the main idea of such an approach to teaching a foreign language is to shift the focus from all kinds of exercises to active thinking activities of students, where the role of a teacher is the role of an assistant able to choose methods and technologies of training that contribute to personal and professional growth.

The main methodological principles of the organization of the process of training in vocational English are the following integrative principles: the principle of practical-oriented context training, personal-oriented orientation of training, activity of exercises, problems, communication-situational training, interactive orientation of training, balance of conscious and unconscious in training, complexity of approach, principle of collective interaction, reflection in training.

This involves the use of strategies in the learning process that will stimulate students' cognitive and communicative activities, using a variety of communicative English language learning technologies: communication learning technology, information and communication technology, collaborative learning technology, project technology, game technology.

LITERATURE

1. Образцов П.И., Иванова Ю.А. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. Орел: Изд-во Орлов. гос. ун-та, 2005.

2. Мосина, М.А. Обучение профессионально-ориентированному информативному чтению-диалогу англоязычных научно-методических текстов. – Автореферат дисс... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2001.

3. Серова, Т.С. Психологические и лингводидактические аспекты обучения профессионально-ориентированному иноязычному чтению в вузе / Т.С. Серова. – Свердловск, 1988.

БАРЫСОВА Н.Т., АЙДАРКУЛОВА А.А., МУСАБЕКОВА А.А. КӘСІБИ-БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ.

Бұл мақалада жоғарғы оқу орындарында кәсіби-бағытталған шетел тілі оқыту мәселелері қаралады. Мамандық бойынша мәтіндерді оқыту шетел тілінде оқу және түсіну дағдыларын дамытады, кәсіби дамуын жоғарылатады. Мақалада коммуникативті ойларды жүзеге асыру; студенттің ой-өрісін ұлғайту, ойлау мәдениетінің деңгейін жоғарылату мәселелері қаралады.

Кілт сөздер: білім беру ортасы, коммуникативтік құзыреттілік, кәсіби бағытталған ағылшын, білім беру процесі.

БАРЫСОВА Н.Т., АЙДАРКУЛОВА А.А., МУСАБЕКОВА А.А.
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ.

Статья рассматривает проблемы обучения профессионально - ориентированному английскому языку в современном образовании. Чтение текстов по специальности способствует улучшению навыков чтения иностранным языкам и понимания иностранным языкам прочитанного и развитию их профессиональной пригодности. Статья анализирует главные критерии развития иностранным языкам коммуникативных и профессиональных компетенций студентов в обучении иностранному языку.

Ключевые слова: образовательная среда, коммуникативная компетентность, профессионально ориентированный английский, образовательный процесс.

UDC 681.3:378 (063)

DEBATES IN THE MIDDLE SCHOOL CLASSROOM

KHAMZA B. AKHMETOVA M.R. TAITELIYEVA M.A.

Polemical skills require students to engage in research, encourage the development of listening and oratory skills, create an environment where students must think critically, and provide a method for teachers to assess the quality of learning of the students. Critical thinking is not just one more thing you tack on to your Science curriculum. It is the fundamental approach you use to address that curriculum. Critical thinking is disciplined, self-directed thinking. It requires thinking about your thinking while you are thinking in order to make your thinking more clear, more accurate and more defensible. Indeed, scientists do this already every time they use the scientific method. They ask questions, gather and assess relevant information, come to well-reasoned conclusions/solutions, and they communicate effectively when they write up results. The object of research – the consideration of teaching polemical skills.

Key Words: Debate, Polemical skills, critical thinking, dialogue, discussion

Why do we have dress codes? Why is homework necessary? Why do we have assigned seats? Why can't we talk? Why can't we tattoo our bodies using board markers? Why can't we use lotion in class? Why do have to be quiet during announcements?

Students are naturally inquisitive and sometimes quite spirited "know-it-alls." Why not capitalize on this somewhat annoying behavior? As teachers we need to work smarter, not harder. Using students' natural talent of arguing and challenging

authority, we can channel student energy into a positive learning assignment. Debates offer that natural avenue for teachers to facilitate analytical thinking [1, p.43].

Classroom debates enable students to work cooperatively, brainstorm ideas, develop vocabulary and read to support an opinion. By conducting research, students are taking notes to summarize, to question, and to clarify information. Students are identifying the main idea, deleting less important information, collapsing, categorizing, and labeling information. Questioning allows students to explain and to explore additional facts for clarification purposes. These comprehension skills are essential for students to become competent readers and writers linking debates directly to the entire curriculum.

Debates allow students to become more proficient in speaking, researching, reading, and writing skills, and they promote reasoning as well as communication skills. Fact-filled and passionate debates provide the incentive for students of all academic and socioeconomic levels to become engaged and to participate in the debate process. In addition, debates, both formal and informal, are a vehicle for students to express their opinions assertively in a respectful manner on a relevant issue or topic [2, p.13].

Before the debate

A debate is a discussion in which participants articulate, justify, and clarify their positions on an issue. In this informal debate plan, rebuttals attempt to refute statements made by the opposing side.

SELECT THE TOPIC

The topic for a debate evolves from what you are teaching. For example, as students study World War II, students could debate the bombing of Hiroshima and Nagasaki. Other debates topics may include: *Should recycling be required? Should all the countries of Europe be required to join the European Union? Should North Carolina begin a lottery?*

Who's pro and who's con? Every debate has two sides, the affirmative side and the negative side. The affirmative side, "pro", supports a proposition. The opposing or negative side, "con", opposes the proposition. The teacher can divide the class into pros and cons, or students may choose their own stance.

Let the research begin. Allow one to three class periods for research. Fact gathering should support the student's point of view. Three to five resources are recommended. Students need a structured framework to guide their research. A template for taking notes is shown below. We strongly suggest students understand the model before the media visit. It will make your media visit much more pleasant!

Select a moderator. The moderator directs the debate and may be the teacher or a student. A student moderator should be able to speak clearly and keep everyone on task in a respectful manner. The moderator formally introduces the debate topic and recognizes students to speak alternating between pro and con.

Ensuring equitable participation. Distribute 4" x 6" index cards. On the front side, students will write their names and either PRO or CON in large, bold letters. Raising the card will indicate the student's request to speak. Students will track their participation by making a fold in the card every time they speak. To ensure equitable participation, after three folds, students should not speak until all students have had an opportunity to voice their opinion. (The back of the index card will be used in a post-debate activity.)

Opening and closing statements. Students may volunteer to make opening and closing statements, or the teacher may appoint students. Setting the tone for the debate, the students should have a prepared speech (one to three minutes). The debate begins with an opening statement from the pro side, followed by a statement from the con side. Opening statements should include each side's opinion with a brief overview of the supporting evidence [2, p.86].

The debate ends with closing statements from both sides. Again the pro side speaks first followed by the con side. The planned closing statements (one to three minutes) should restate the opinions with strong supporting evidence.

Debate Do's. Students need expectations spelled out. It may be a good idea to develop a list of Debate Do's together as a class. The following items should be on the list. We suggest that these Debate Do's be posted in the classroom and referenced often:

- Be polite and courteous.
- Listen attentively
- Be respectful and supportive of peers.
- Avoid inappropriate noises.
- Speak only when recognized by the moderator.
- Allow others to express their opinions; do not monopolize the debate.
- Use grammatically correct language.
- Speak clearly, slowly, and loud enough to be heard by the audience.
- Speak with passion and excitement.

After the debate

The debate is over, and it's time to review and evaluate.

Reflections. The index card used to designate pro or con will now be used for *debate reflections*. Using the back of the card, students will express their

reactions to the debate in a media of their choice. Suggestions include summarizing the debate in a paragraph or a poem, designing a cartoon, billboard, or a bumper sticker, or creating a graphic that represents their opinion.

Rubric. This rubric, designed for student success, guides teachers and students in the evaluation process. Extra credit can be awarded to the opening and closing speakers and to students who use more resources. We like to staple the rubric to the completed assignments. There again, work smarter and not harder.

In conclusion I'd like to say that most classes are designed to practice specific speaking skills. However, there should be times when students can express themselves without any aim in mind except general conversation.

Much work done in class is ephemeral: at the end of the lesson a lot of words have been spoken, and retained briefly, only to dissolve into the words of the next lesson and the one after that. This ephemerality is, of course, in the nature of language. Only at elementary level can language somehow be quantified in numbers of items learned, and each lesson seems a solid achievement, a definite step forward. At intermediate level and beyond, language is a very slippery thing to grasp. The frustration many learners feel at intermediate level stems from this feeling that language is eluding them; they want to grasp it, to hold it, and somehow to possess it. The emphasis on aural/oral skills in the classroom exacerbates this intangibility of language,

I have the feeling that a lot of tensions in groups, particularly at intermediate level where students are making the difficult transition from a situation where language can somehow be dealt out in chunks to a situation where language becomes altogether more insubstantial and progress cannot be measured so easily, may be due in part to this unsatisfied feeling, that is, the need to possess something that cannot be possessed. Group unity can dissolve as everyone makes their own individual bid for possession. This can be intensified by the fact that group - or pairwork can be inconclusive and open-ended if there is no satisfying goal or conclusion to a discussion or role play.

If there is a tangible product at the end of a lesson it tends to be a written one. But most written products are individual, and tend to be set for homework. Individual work is obviously a vital part of language learning, and I am not decrying it: quite apart from its obvious pedagogical necessity, it has the important psychological effect of giving students space, time to stand back from the group and the learning process, time for personal reflection, and time to process what they have learned in their own way. Giving the individual members of a group sufficient personal space is vital for group life since groups, like families, can be

claustrophobic as well as supportive. However, if all language products are individually produced, this can have a negative effect on group life, by increasing fragmentation, particularly if homework is graded and the group members.

Critical thinking has become an integral part of my teaching. I infuse it on three levels: to plan daily lessons and course-wide objectives, by modeling good critical thinking practices in front of my students and by creating activities that foster critical thinking in the students themselves. I make it become second nature.

Expressions for debate: Introducing a point; It seems quite clear/obvious that... I'm sure/ convinced/certain that; The main/ first/ basic most important / problem/point/idea is/ seems to be; Two arguments support my position/claim; Concluding; Finally; In other words; Briefly, allow me to recap; What is the result of all this? Throughout this discussion, what I've; What does all this mean? demonstrated is that; Ultimately, then, To sum up; As a final word; It would appear, then; Let me leave you with final thought; At the end of the day, What this question boils; Why not conclude with the following note down to is...

One other strategy I use is helping students understand the difference between opinion and judgment. It's a perspective shared by many community organizers (I was one for nineteen years prior to becoming a high school teacher). An opinion is something you decide on your own, while judgment is a belief you develop after you share your opinion with others and hear theirs, too. It's not always a good idea to change what you think, but all too often in our world people are unwilling to be open to listening and to change.

In addition to explicitly teaching this critical thinking strategy, I regularly have students share their responses to provocative questions with each other and reflect on if they then want to change them. Invariably, there are at least a few who do....

Finally, I think I reach aims in the given course paper. And in my opinion, we shouldn't forget to integrate discussion with other forms of study. Follow up with a composition on the same theme if you feel that your class is still interested in the subject. Or teach relevant vocabulary or idiom before or after, prompting with it, if necessary, during the discussion. Because students need this new language they will absorb it more readily.

BIBLIOGRAPHY

1. French Allen, V. Techniques in teaching polemical skills. Oxford: Oxford University Press. 1997.

2. Gear, J. and R. Gear. Incongruous visuals for the EFL classroom. English Teaching Forum. 1997.

3. Rybold G, “Speaking, Listening and Understanding Debate”, International Debate Education Association, 2006

ХАМЗА Б., АХМЕТОВА М.Р., ТАЙТЕЛИЕВА М.А. ТАЛҚЫЛАУ ӨДІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ПАЙДАЛАНУ.

Бұл мақалада дебат пен дискуссия туралы жазылған. Полемикалық дағдылар студенттерден зерттеушілік жұмыстарды, тыңдау және шешендік қабілеттердің дамуын ынталандыруды, студенттердің сыни тұрғыдан ойлана алатын ортаны құруды және мұғалімдерге оқушылардың білім сапасын бағалау әдісін ұсынуды талап етеді. Сыни тұрғыдан ойлау - бұл сіздің ғылыми бағдарламаңызға енгізілген тағы бір нәрсе емес. Бұл сол оқу бағдарламасын шешуде қолданылатын негізгі әдіс. Сыни тұрғыдан ойлау - бұл тәртіпті, өзіндік ойлау. Бұл сіздің ойлауыңызды неғұрлым нақты, дәлірек және қорғанысқа айналдыру үшін ойлау кезінде ойлануды қажет етеді. Шынында да, ғалымдар мұны ғылыми әдісті қолданған сайын жасайды. Олар сұрақтар қояды, тиісті ақпаратты жинайды және бағалайды, дәлелді тұжырымдарға / шешімдерге келеді және нәтижелер жазылған кезде тиімді байланысады. Зерттеу нысаны - оқытудың полемикалық дағдыларын қарастыру.

Кілт сөздер: *дебат, полемикалық дағды, критикалық ойлау, диалог, дискуссия.*

ХАМЗА Б., АХМЕТОВА М.Р., ТАЙТЕЛИЕВА М.А. ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛЕМИКИ В СРЕДНЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В данной статье рассматриваются проблемы дискуссий и навыки полемики, и способы их преодоления на практике и на занятиях в классе. Полемические навыки требуют, чтобы учащиеся занимались исследованиями, поощряли развитие навыков аудирования и ораторского искусства, создавали среду, в которой студенты должны мыслить критически, и предлагали учителям метод оценки качества обучения студентов. Критическое мышление - это не просто еще одна вещь, которую вы добавляете в свою учебную программу по науке. Это фундаментальный подход, который вы используете для решения этой учебной программы. Критическое мышление - это дисциплинированное, самостоятельное мышление. Это требует думать о вашем мышлении, пока вы думаете, чтобы сделать ваше мышление более ясным, точным и более защищенным. Действительно, ученые делают это уже каждый раз, когда они используют научный метод. Они задают вопросы, собирают и оценивают соответствующую информацию, приходят к обоснованным выводам /

решениям и эффективно общаются, когда пишут результаты. Объект исследования - рассмотрение педагогических полемических навыков.

Ключевые слова: *Дебаты, навыки полемики, критическое мышление, диалоги, дискуссия*

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

ӘӨЖ 378

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕБЕРЛІККЕ БАҒЫТТАЛҒАН ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

БАЙБАТШАЕВА А.Е.

Мақалада технологиялық шеберлікке бағытталған студенттердің қызметін қалыптастыру қарастырылады. Мұндай біртұтас педагогикалық үрдісті қарастыру - болашақ мұғалімнің “адам - адам” жүйесіндегі әрекетіне және болашақ мұғалімді кәсіби қызмет жағдайына оқу орындарында аталған үрдіске қатысушылардың өзара әрекетіне бейімдеу арқылы шешу керектігін аңғартады. Осы қызметті ұйымдастыру әдістемесін меңгеруге үйрету қажеттілігіне байланысты педагогикалық реформалау кезінде тұлғаның қалыптасуында стратегиялық бағыт болып саналатын болашақ инновациялық шығармашыл қабілеті бар мұғалімді тәрбиелеу алға тартылады.

Кілт сөздер: дәстүр, стратегия, даму, кәсіби-педагогика, біліктілік-дағды, шығармашылық, шеберлік.

Қазіргі кезде білім мазмұны мен білім беру жүйесі оның нәтижесіне қарап бағаланатыны мәлім. Сондықтан білім беру жүйесінде ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру, дамыту және оның кәсіби шыңдалуы арқылы жүзеге аса алады.

Ал кәсіби біліктілік, кәсіби шыңдалу қазіргі жағдайда жалпы білім беретін бағдарламалар негізінде жеке адамды қоғамдағы өмірге бейімдеу міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде меңгеру үшін негіз жасауға бағытталған кәсіптік бағдарламалар және жалпы білім деңгейін дәйекті түрде арттыру сабақтастығымен шешіледі.

Оқу бағдарламаларының мазмұны білім беру мақсаты мен міндеттеріне жауап бере алатын білім - біліктілік - дағды жүйесімен құрылып, арнайы ептілікке ұласады десек, арнайы білім мен біліктілік кәсіпке даярлау барысында жүзеге асады деуге болады.

Десекте, бүгінгі таңда қоғамның жаңаруына арналған “Қазақстан - 2030” стратегиялық дамуының бағытына сәйкес әрбір болашақ педагог маманның жеке тұлға болып қалыптасуына ең тиімді мүмкіндіктерді қарастыру басты

мәселеге айналып отыр. Өйткені білім беру жүйесінде мұғалім негізгі шешуші тұлға болғандықтан, оның кәсіби – педагогикалық шеберлігі өзінің сапалы қызметінің негізгі шарты (жағдайы) болып табылады. Елбасы Н. Назарбаев “Ғасырлар тоғысында” еңбегінде “...тәрбиенің түпкі мақсаты - қоғамның нарықтық қарым - қатынасқа көшу кезінде саяси экономикалық және рухани дағдарыстарында жеңіп шыға алатын, ізгілігімен ХХІ ғасырды құрушы, шебер, өмірге икемделген, жан - жақты, мәдениетті тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру”, - деген тұжырымдаманы алға тартады.

Жоғарыдағы талаптарға сәйкес, білімді жаңаландыру міндетін шешуді, бүгінгі таңда тек қана болашақ педагог - мамандардың шеберлігін жетілдіру арқылы іске асыру мүмкін. Осы мәселені болашақ мұғалімнің оқыту үрдісіндегі әрекет арқылы қарастыратын болсақ, онда ол оқыту технологиясын ұйымдастыру барысындағы кәсіби шеберлігі арқылы көрініс табады.

Бұл өз кезегінде, болашақ мұғалімнің оқытудағы технологиялық шеберлігі жөніндегі мәселені алға тартамыз. Сондықтан қазіргі таңда технологиялық шеберліктің құрылымы мен маңыздылығы туралы түсініктердің өзгеріп, дами түсуіне байланысты психологияда ғылыми білімдерді, біліктілік пен дағдыларды өңдейтін бүтін бір әлеуметтік – психологиялық құрылым, педагогтық қызметтің жоғары нәтижелігін қамтамасыз ететін тұлғалық қасиеттер мен әдістемелік нұсқаулар жасау қажеттілігі туындап отыр.

Бұл мәселелер мұғалімге қойылатын талаптардың үнемі жетілдірілетініне және артатынына байланысты туындайды, өйткені оқыту мазмұны күннен – күнге дамытуды талап етуде. Мұндай талаптың орындалуы көп жағдайларда мұғалімнің технологиялық шеберлік дәрежесіне байланысты шешіледі.

Дәстүрлі білім парадигмасы шеберлікті педагогтардың нені үйрету және қалай үйрету керек? - деген сұраққа жауап таба алу қабілеті ретінде қарастырады. Осы екі сұрақ қазіргі дидактиканың негізгі құрамдас бөліктері

болып саналады. Оларды шешу ұстаздардың технологиялық шеберлігін жетілдіру мәселелерімен тікелей байланысты.

Қазіргі білім беру парадигмасы оқушылардың өз бетінше шығармашылық белсенділігін қалай және кім ынталандырады? - деген сұрақ жауабынан да көрінеді.

Бұл, маманды кәсіпке дайындауда оның тұлғалық аспектілерін де есепке алу керек екеніне меңзейді. Сондықтан, бұл жағдай тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің қалыптасу өзгешеліктерін бейнелейтін жекелей сипаттарды

ескеруді талап етеді. Тұлғаның бұл қасиеттері кәсіби-маңызды сапалары болып табылады және олар болашақ мұғалім қызметінде қалыптасады. Осы айтылғандарды ескере отырып кәсіби білім беруді реформалау маңызын, болашақ маман тұлғасын қалыптастыру (*жеке тұлғалық аспект*), алынған білімнің мазмұны мен құрылымына өзгерту еңгізу (*мазмұндық аспект*), стандартты шығармашыл кәсіби міндеттерді шешу кезінде алынған білімді іс жүзінде қолдану әрекеттерін өз бетінше реттеу тәсілдеріне үйрету (*технологиялық аспект*) тұрғысынан қарастырған жөн.

Мұндай біртұтас педагогикалық үрдісті қарастыру - болашақ мұғалімнің “адам - адам” жүйесіндегі әрекетіне және болашақ мұғалімді кәсіби қызмет жағдайына оқу орындарында аталған үрдіске қатысушылардың өзара әрекетіне бейімдеу арқылы шешу керектігін аңғартады. Осы қызметті ұйымдастыру әдістемесін меңгеруге үйрету қажеттілігіне байланысты педагогикалық реформалау кезінде тұлғаның қалыптасуында стратегиялық бағыт болып саналатын болашақ инновациялық шығармашыл қабілеті бар мұғалімді тәрбиелеу алға тартылады. Мұнда маманның шығармашыл бағыттылығы:

Біріншіден, алынған білімдер негізінде тұлғаны кәсіби қызметтің белгілі бір саласына бағыттауы;

екіншіден, болашақ мұғалім “адам-адам ” (“педагог-оқушы”) жүйесінде әрекет ете алуы;

үшіншіден, болашақ мұғалімді кәсіби қызмет жағдайына оқу орнының педагогикалық үрдісіне қатысушылардың өзара әрекетіне бейімдеу керек.

Сонымен қатар танымдық үрдісті басқарудың практикалық бағытында көп орын алатын болашақ технология пәні мұғалімінің оқыту барысындағы технологиялық шеберлігі мазмұнын ашуды алға тартады. Мұнда оның «технологиялық шеберлігі» жайлы мәселелер сөз болады.

Бірқатар ғалымдардың зерттеу жұмыстары мұғалімдердің мұндай кәсіби дайындығы мазмұнының бағалану негізі политехникалық білім емес, функционалдық сауаттылық болуы керек екенін алға тартады. Мұнда, функционалдық сауаттылық Д. Пошаев кез келген маман үшін, кәсіби дайындығынан тысқары болатын қажетті білімдер, біліктіліктер мен дағдылар мазмұнында қарастырады. Сондықтан, жоғары оқу орындарында мамандар дайындауда, студенттерді ақпараттармен “толықтырылатын, нығыздалатын” емес, оларда келешек кәсіби және әлеуметтік іс-әрекеттерінің бөлшегі болатын өз бетінше білім алудың, танымдық стратегиясын қалыптастыру қажет.

Осы тұрғыдан қарағанда мұғалімдердің технологиялық шеберлігін мазмұндық және технологиялық (әдістеме) тұрғыдан қарастыру мәселесінің

өзектілігі артады. Ол біріншіден, педагогикалық шеберліктің ұғымдық, құрылымдық мазмұнын т.с.с, ал екіншіден процессуалдық мазмұндағы оларды қалыптастыру факторлары, формалары мен оқыту құралдарын анықтауды алға тартады.

Аталған мәселелердің болашақ мұғалім, педагог, тәрбиеші мазмұнында көрініс табуы осы саладағы кәсіби мамандардың тұлғалық қасиеттерінде сипат алатынын, ал арнайы пән оқытушылары, квалификациясы тұрғысынан қарағанда технологиялық үрдістердің нақтылы орындалған нәтижесімен анықталады.

Осыған байланысты, шеберлік оны меңгеру технологиясы, үрдістерді меңгеру нәтижесі болып саналады деуге негіз бар. Жалпы педагогикалық шеберлік жөнінде берілген анықтамаларға қарасақ, олар: технологиялық шеберлік - педагогикалық қызметтің жоғары деңгейде меңгерілуі; педагогтың оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін пәрменді басқарып, мақсаткерлік, педагогикалық әсер мен өзара әрекеттестікті жүзеге асыруына мүмкіндік беретін арнаулы білімдерінің, біліктері мен машықтарының, тұлғалық кәсіптік маңызды қасиеттерінің кешені екендігіне назар аудартады.

Аталынған мазмұндағы технологиялық шеберлікке бағытталған әрекеттерді қалыптастырудатөмендегі педагогикалық шарттардыбасшылыққа алу керек:

1 Педагогикалық, кәсіби және технологиялық шеберліктердің ұйымдас-тырушылық - педагогикалық, әлеуметтік - психологиялық, психология - педагогикалық үш компоненттер тұрғысынан;

2 педагогикалық кәсіби (технологиялық) шеберлікке бағытталған әрекет мәдениет мазмұнында;

3 технологиялық шеберлікке бағытталған әрекет тұлғалық сапа мазмұнында;

4 технологиялық шеберлікке бағытталған әрекет мазмұнын жетілдірудегі тұлғалық сапада педагогикалық мәдениеті ескерілетін моделін алға тартатын арнайы курс мазмұнында;

5 технологиялық шеберлікке бағытталған әрекет тұлғалық сапа негізінде қалыптасуы оқыту құралдары мен формалары мазмұндарында;

6 тұлғалық сапаны қалыптастыру іс-әрекет, қарым-қатынас, ұжымдық оқыту формалары, студенттердің өзіндік жұмыстары мазмұндарында анықталуы шарт.

Технологиялық шеберліктің мазмұндық және процессуалдық аспектілері «Педагог-маманның жеке тұлғалық сапасы» курсының мазмұнында көрініс

тапты. Ол қазіргі әлеуметтік – экономикалық өзгерістер кезеңіндегі егемендік, дербестік талаптарына сәйкес жастарға тәрбие, білім берудегі мақсат жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып, оқыту, тәрбиелеу және әрбір шәкіртті жеке тұлға ретінде оның дамуына мүмкіндік жасау тұрғысынан қарастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Основы педагогического мастерство: Учеб. пособие для 0-75 пед. Спец. Высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.Н.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна.- М.: Просвещение, 1989.

2. Пошаев Д.Қ. Мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ. 2004. – 112 б.

3. Байбатшаева .А.Е, Дүйсенбаев. К.Ә. Жеке тұлғада педагогикалық шеберлікті қалыптастыруда қарым - қатынастың ролі. Қарағанды: КАРГУ хабаршысы. Педагогика сериясы - 2006. №2 (42), – Б. 26 – 28 .

БАЙБАТШАЕВА С. Ш. ФОРМИРОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА СТУДЕНТОВ.

В статье рассматривается формирование деятельности студентов, ориентированных на технологическое мастерство. Рассмотрение такого единого педагогического процесса - это определение необходимости решения будущих учителей в системе "Человек-Человек" и адаптации будущего учителя к условиям профессиональной деятельности посредством взаимодействия участников данного процесса в учебных заведениях. В связи с необходимостью обучения овладению методикой организации этой деятельности, в процессе педагогического реформирования будет поставлено воспитание будущего инновационно-творчески способного учителя, являющегося стратегическим направлением в становлении личности.

Ключевые слова: традиции, стратегия, развитие, профессионально-педагогическая, компетентность-навыки, творчество, мастерство.

BAIBATSHAEVA A.E. FORMING STUDENT ACTIVITIES FOR TECHNOLOGICAL SKILL.

The article deals with the formation of students ' activities focused on technological skills. Consideration of such a unified pedagogical process is the determination of the need to solve future teachers in the "Man-Man " system and adapt the future teacher to the conditions of professional activity through the interaction of participants in this process in educational institutions. In connection with the need to learn to master the methodology of organization of this activity, in the process of pedagogical reform will be put the education of

the future innovative and creative teacher, which is a strategic direction in the formation of personality.

Keywords: *traditions, strategy, development, professional-pedagogical, competence-skills, creativity, skill.*

ӘОЖ:78:2 - 535.5

БАЛАЛАРДЫҢ РУХАНИ ТӘРБИЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МУЗЫКАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРДЫҢ РӨЛІ.

ДОСБАҒАНБЕТОВА А.Т.

Әр халықтың рухани дүниетанымы, мәдениеті, эстетикалық талғамы өнер және әдеби туындыларымен ерекшеленетіні өмір шындығы. Ұрпақ тәрбиесінде халық ауыз әдебиеті шығармалары баланы сұлулық заңдылықтарымен таныстыру және әсемдікке баулу құралы екені сөзсіз. Өйткені, ауыз әдебиеті жанрларын балалар бар жан жүрегімен қабылдайды, сезінеді, сол арқылы өмірді танып, оған көзқарасы қалыптасады, мінез-құлық мәдениеті жетіліп, қоршаған орта туралы білімі дамиды.

Сондықтан, мектепте халықтың бай қазынасы ауыз әдебиеті арқылы шығармаларға балалардың қызығушылығын дамыта отырып, ұлтымыздың салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі, музыкалық шығарманың ерекшеліктерін таныстырады.

Кілт сөздер: *әдебиет, фольклор, музыка, дәстүр, балалар, қоғам, руханият.*

Қазақстан ХХІ ғасыр табалдырығын аттай отырып, заман рухына әрі өз халқының мәдениетіне сай келетін ұлттық білім беру үлгісін іздестіруде. Сол себептен де, жас ұрпаққа тәрбие берудің сапалық деңгейін көтеріп, сұлулық пен көркемдікті қабылдау қабілетін, сезімін, музыкалық-рухани талғамын дамыту, ізгілікке баулу, өз ісіне деген шығармашылық құштарлығын, талабын, қызығушылығын арттыру бүгінгі күннің өзекті мәселелері болып отыр.

Қазақ ұлттық ауыз әдебиеті мен музыкалық шығармашылығында қияли-ғажайып ертегілері мен тарихи оқиғаларға байланысты жырлары, туған еліне, өскен жеріне деген сүйіспеншілігі мен ұлттық дәстүрлі өнерді паш ететін музыкалық туындылары, қоғамдық өмір мен тұрмыс-салттың философиясымен таныстыратын ойлы толғаулары кеңінен дамып отырған. Қазақ халқының музыкаға деген жақындығын «Әу деп аузын ашпайтын қазақ жоқ» деген мәтелден анық көруге болады. Ән-күйлердің мәні мен мәтінін дұрыс түсініп,

бағалай білетін, эстетикалық талғамы жоғары адамдар халық арасында құрметпен қаралатын. «Көшпенділер арасында домбырада ойнайтын, қызықты әңгімелер айтатын, өлең оқып-ән салатын, қажет болғанда суырып салма айтыстарға қатыса алатын, шешен сөйлейтін, сөйлегенді тыңдап, өзін тыңдата алатын адамдарды айрықша құрмет тұтқан. Халық ауыз әдебиеті ең жоғарғы орында бағаланған, оның көпшілік үшін тәрбиелік мәні болған. Егер кімде-кім жоғарыда аталған өнердің бір түрін меңгермеген болса, ол мәдени тұрғыдан артта қалған, көргенсіз болып саналған»[1]

Музыкалық фольклордың өзіндік ерекшелігі бар музыкалық-поэтикалық бөлігін – салт-дәстүрге, жастардың ойын-сауығына байланысты «сыңсу», «естірту», «айтыс» сияқты, орындаушылық жағынан өнерпаз өзі білетін әуенге салып, өлеңнің мәтінін өзі құрастырып немесе жаттанды түрде де орындай беретін шығармашылықты айтуға болады. Көп жағдайда музыкалық фольклордың бұл түрі суырыпсалмалық (импровизациялық) сипатта орындалады. Бұл, осы өнердің музыкалық – поэтикалық фольклор ретінде құндылығын арттыра береді. [2]

Әр халықтың рухани дүниетанымы, мәдениеті, эстетикалық талғамы өнер және әдеби туындыларымен ерекшеленетіні өмір шындығы. Ұрпақ тәрбиесінде халық ауыз әдебиеті шығармалары баланы сұлулық заңдылықтарымен таныстыру және әсемдікке баулу құралы екені сөзсіз. Өйткені, ауыз әдебиеті жанрларын балалар бар жан жүрегімен қабылдайды, сезінеді, сол арқылы өмірді танып, оған көзқарасы қалыптасады, мінез-құлық мәдениеті жетіліп, қоршаған орта туралы білімі дамиды.

Сондықтан, мектепте халықтың бай қазынасы ауыз әдебиеті арқылы шығармаларға балалардың қызығушылығын дамыта отырып, ұлтымыздың салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі, музыкалық шығарманың ерекшеліктері т.б. жайында қарапайым түсініктер беріледі. Қазақ фольклоры материалдарын зерделеу, осы мәселе жөніндегі ғылыми – педагогикалық жұмыстармен танысу, ертегілерге, жұмбақтарға мақал-мәтелдерге, жаңылтпаштарға, санамақтарға қызығушылығын ерте бастан оятып дамыту басты міндет. Бұл орайда халық ауыз әдебиеті арқылы оқушылардың музыкалық-эстетикалық талғамын, сезімін, қызығушылығын, қабылдауын, мәдениетін қалыптастыруды теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу қажеттілігі туындап отыр[3].

Музыкалық-рухани тәрбиенің педагогикалық негізі мен тәжірибелік мәселелерін зерттеуді П.П.Блонский, А.С.Макаренко, А.П.Усова, С.Т.Шацкий, В.А.Сухомлинскийдің т.б еңбектерінің үлесі зор. Ал, музыкалық-рухани тәрбиенің психологиялық аспектілерін Л.С.Выготский, В.Г.Ананьев,

Б.М.Теплов, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсоның зерттеу еңбектерінде қарастырылды. Ұлттық мәдениет пен жеке тұлғаның рухани және жан жақты дамуындағы ауыз әдебиетінің әсер мен оқу, білімнің маңызы туралы Шоқан Уалиханов, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов сынды халқымыздың ағартушы қайраткерлері құнды пікірлер айтқан.

Музыкалық педагогика да балалар фольклорының тәлімдік мәніне көңіл бөлген, атап айтқанда оның ғылыми-теориялық және әдістемелік мәселелерін: Асафьев, Б.В.Яворский, О.А.Апраксина, Д.Б.Кабалевский, А.Қ.Жұбанов, М.Х.Балтабаев, Ш.Б.Құлманова т.б қарастырған.

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап фольклор көркемөнерпаздар үйірмелері, отбасылар ансамблі, халықтық театрлар түрінде де көрініс бергені. Олардың репертуарында дәстүрлі фольклормен қатар, әдеби шығармалар да, әуесқой сазгерлер шығарған ән-күйлер де орын алды. Қазіргі таңда ескі халық әндері мен күйлері де, қолөнер бұйымдары да жаңа сапада көрінуде, сөйтіп олар елдің бүгінгі мәдени қажеттігін өтеп отыр. Әндер мен күйлер жаңаша аранжировкаға түсіп, ұлттық музыкалық аспаптар мен техникалық құралдардың қосындысы арқылы соны саздық әуенге, ырғаққа, эстетикалық мәнге ие болды. Бізге жеткен фольклор – жанр жағынан бай, көркемдігі жағынан кемелденген, әр алуан қызмет атқаратын рухани мұрамыз және күнделікті тіршілігімізде қолданыста болып, мәдени қажеттігімізді атқарып жүрген ұлттық өнеріміз. Бүгінгі заманға ол көп түрлі, көп сатылы руханият ретінде жетіп отыр. Оның біраз түрі есте жоқ ескі заманда туса, ендігі бір тобы кейінгі дәуірлерде пайда болған. Олар ұзақ тарихи даму жолында бір бірімен араласып, тоғысып, сіңісіп кеткен, сондықтан, олардың әрқайсысын жеке бөліп алып, тек соған ғана тән белгілерді анықтау оңай емес. Сол себепті, ғылымда фольклордың тарихы, оның жанрлық құрамы дегенде басты критерий етіп фольклорлық шығармада белгілі бір дәуірдің шындығымен қатар, санасы, ұғым-түсінігі, наным-сенімі қандай дәрежеде көрсетілетінін, қаншалықты сақталғанын, шығарманың көркемдігі қай дәрежеде екендігін және оның қандай мақсатпен орындалатынын айтады. Жаңа дәуірде «қазақ фольклоры» нағыз көркем өнер болып қалыптасып, бізге классикалық мұра, әрі өнер түрінде жетіп, бүгінгі мәдениеттің бір бөлігі ретінде өмір сүруде, қоғамға қызмет етуде. [5]

Қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани - мәдени мұраларының бірі - фольклор. Осы кезге дейінгі ғылыми әдебиеттерде фольклор – сөз өнері, халық даналығы ретінде көрсетілген. Сонымен қатар фольклор - ел естілігі,

оның синкреттік сипаты да айқын. Осы тұрғыдан келгенде фольклор - ауыз әдебиеті мен музыка өнерінің біртұтастығына негізделген ерекше бір сала [3]

Халықтық арман-мұраттар мен рухани құндылықтарды орнықтыруға мүмкіндік туғызуға ықпал ететін этномәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастыра отырып біз фольклордың мәні – рухани мұра, қалың көпшіліктің шығармашылығы, көптеген ұрпақтардың мәдени тәжірибесінің қорытылуы этностардың көпсалалы тәрбиелік құралы екендігін айқындаймыз. Мұндай шығармашылық әсіресе, музыкалық фольклорлық жанрларда айрықша сезіліп оның өрісі айқындай түседі. Сол сияқты, қазақ халқының да ауызша музыкалық поэтикалық мәдениеті адамзаттың кейінгі ұрпаққа қалдырған, мәдени мұрасының жарқын белгілері болып отыр. Көшпелі өмірдің қатал заңдылықтарына қарамай халықтық рухани мәдени өмірі көптеген жылдар бойы бірқалыпты дамып отырып өмірге көптеген өнерпаздарды өлмейтін кесек туындыларды келтірген[4]

Музыкалық фольклордың мәні мен қызметін жан-жақты зерттеуді мақсат тұтқанда әрбір орныққан музыкалық фольклор халыққа тән екендігін айтып өткен. Өнердің дүниеге келуін зерттеген кезде алғашқы қауымдық құрылыстан бастап барлық адами мәдениеттің алғашқы жасаушысы халық болып саналады. Осыдан кейін кең ұғымға ие болған халықтың мәдениет музыкалық мәдениеті де қамти отырып музыкалық фольклордың негізгі зерттеу нысанына айналды. Музыкалық фольклор кәсіби өнердің дүниеге келуін тарихи түрде айқындап береді. Ол қазір де кәсіби өнерде басты орын алады."Кәсіби көркем дәстүрдің халықтың – фольклорлық қабатын жақындату мен сіңісу халықтың мәдениеттің қалыптасуының заңды көрінісі және оның заңдылықтарына бағынады".

Осындай тарихи заңдылық музыкалық фольклорды халықтық өнер шеңберлігінде қарастыруға мүмкіндік беріп отыр. Музыкалық фольклорды этномәдениет, кейіннен халықтық өнердің бір бөлігі ретінде зерттеу кезеңі оны халық шығармашылығы мен көркемөнерпаздық өнер шеңберінде зерттеу сияқты жаңа бағытпен алмасады. Соның ішінде, көркемөнер қызметінің рухани тәрбиелік бағыттарын зерттеу әлі де өзекті. Музыкалық фольклор халықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде этностардың аражігін айырып, сонымен қатар барлық этнос өкілдерін біріктіре де түседі екен. Соңғысының дәлелі ретінде дамып келе жатқан өнер ұжымдарының, олардың байқаулары мен фестивалдерін дәстүрлі мәдениетке деген қызығушылықтарының артуын тілге тиек етуге болады. Халықтық арман-мұраттар мен рухани құндылықтарды орнықтыруға мүмкіндік туғызуға ықпал ететін этномәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастыра отырып біз фольклордың

мәні – рухани мұра қалың көпшіліктің шығармашылығы, көптеген ұрпақтардың еңбек және мәдени тәжірибесінің талдап қорытылуы этностардың көпсалалы тәрбиелік құралы екендігін айқындаймыз.

Кез-келген халықтың өзіне тән ұлттық мәдениеті, ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи-этнографиялық, ерекшеліктері болады. Ел қиялында туып, өрбіп отыратын аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандар сол халықтың әдеби, мәдени мұрасы ретінде ауыздан-ауызға беріліп, дамып, бірде қайғы, енді бірде қуанышқа бөлейтін мұнды да, асқақ сезімді музыка өнерінен орын алып отыр. Көп жағдайда ән мен жыр бірлесе, қос қанаттаса дамиды. Қазақ фольклористикасының атасы Ш.Уалиханов "Халық тұрмысы ғана емес, ой-санасы, мұң-зары, келешектен күткен армандарының да таңбасы болатынын да айрықша атап көрсеткен". Сондай-ақ, балаларды рухани тәрбиелеуде музыкалық фольклордың құндылықтарын сақтау мен насихаттауда айрықша орын алып, адамдарды мінез-құлық мәдениеті мен адамгершілікке тәрбиелейді.

Қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер ұлттық тілдің орнығуына түбегейлі бетбұрыс жасауды, болашақ ұрпақ тәрбиесіне жауапкершілікпен қарауды, олардың бойында өз елін, жерін, Отанын сүйетіндей дәрежедегі ұлттықпсихологияның берік орын алуын көздейді. Елімізде жас ұрпақтарға музыкалық-рухани тәрбие беруде қазақ фольклорының бүгінгі күн талаптарына сай пайдалану жолдарын жетілдіруді қажет етеді.

Сонымен, әрбір адамның туған анасынан басқа төрт анасы, туған тілі, туған жері, туған дәстүрі, туған тарихы болуы керек деп М.Шаханов айтқандай, өз елінің тілін, дінін, рухани музыкалық мәдениетін білген адам, біртіндеп әлемдік мәдениетті үйренеді. Бұл қасиет ананың әлдиімен, әженің ертегісімен, отбасында әңгімелермен бала бойына дарытыла отырып, музыка сабағында кеңінен жалғаса, сол арқылы ата-бабаларымыздың асыл музыкалық мұрасына қызығушылық пен сүйіспеншілік тәрбиеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. - Алматы, 1996.
2. Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры. – Алматы, 2006.
3. Абылқасымов Б. Фольклор шындығы. - Алматы, 1990.
4. Бромлей В., «Этнос и этнография», Москва-1973, 223б.
5. П. Момынұлы. Музыкалық эстетикалық тәрбие, - Алматы 2000.

ДОСБАҒАНБЕТОВА А.Т. РОЛЬ ФОЛЬКЛОРА В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ.

Мировоззрение каждого народа, духовной культуры, эстетического вкуса и литературной ерекшеленетіні произведениями искусства правда жизни. Ознакомить с общими закономерностями художественного вкуса и приобщение ребенка к красоте, средство, безусловно, произведения устного народного творчества в воспитании поколения. Потому что, ребята, сердцем жан жанров фольклора, принимает, чувствует, что жизнь сознания, формируется отношение к нему, поведение, совершенствуется культура, образование об окружающей среде и развивается. Поэтому, в школе нас через произведения устного сокровища богатого населения

Ключевые слова: литература, фольклор, музыка, традиции, дети, общество, духовность.

ДОСБАҒАНБЕТОВА А.Т. БАЛАЛАРДЫҢ РУХАНИ ТӘРБИЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МУЗЫКАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРДЫҢ РӨЛІ.

World view of every people, spiritual culture, aesthetic taste and literary ерекшеленетіні works of art true of life. To acquaint with general conformities to law of artistic taste and attaching of child to beauty, means, undoubtedly, works of verbal folk work in education of generation. Because, guys, by the heart of жан genres of folklore, accepts, feels that life of consciousness, attitude is formed toward him, behavior, a culture improves, education develops about an environment. Therefore, at school

Keywords: literature, folklore, music, traditions, children, society, spirituality.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

ӘОЖ 378.6.371.13

**ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҒАЗАҚ ТІЛІН
ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ**

БЕГАЛИЕВА Р.Н.

Бұл мақалада ақпараттық технологияларды пайдалану процесінде қазақ тілін оқыту құралы ретінде алудың жан-жақты тиімділігі. Оқу процесіндегі тілді меңгеру ерекшеліктері, тілді үйренудің тиімді әдіс-тәсілдері сөз болады. АКТ-ны оқу процесіне енгізудегі мұғалімнің рөлі, олардың кәсіби дайындығы сөз болады. Қазіргі таңда заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану – оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Кілт сөдер: ақпараттық технология, білім, принцип, оқу үдерісі, қазақ тілі.

Қандай да бір алға қойған мақсатқа жету үшін түрлі жолдар қолданылады. Білім беру саласында белгілі бір формаға сүйеніп салынған, жоспарланған жолмен жүру басты қағида. Қазақ балаларын оқытуда Ы.Алтынсарин мұғалімдерге өте жоғары талап қоя білген: «...әрбір затты ықыласпен, қарапайым тілмен түсіндіру, өз оқулығында /"Қырғыз хрестоматиясы"/ тақырыптарға сәйкес суреттеу, сурет арқылы беру сияқты, көркем жазуды, әріптердің формасын дұрыс түсінуге, дағдыландыруды үйрету ...шәкірттердің барлық сезім мүшелерінің - көз, қол, есту қабілетін, тілді, зейінді дағдыландыру, баланың барлық қабілеттерін жаттықтыру арқылы және оған өз бетімен жұмыс істеу керек», - дейді. Ы.Алтынсарин оқыту принциптеріне: түсініктілік принципі, көрнекілік принципі, жаттығу принципі, өз бетінше оқыту, саналылық принципін ұсынған. Осы принциптерге сүйене келе, қазіргі заманға сай, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде, жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу»-делінгендей, балаға білімді

игертсем, олардың сабаққа деген қызығуын қалай арттыра түсем деген мәселе қазіргі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі таңда сабақтың көптеген типі мен әр түрлі технологиялары біздерге белгілі. Соның ішінде қазақ тілі мен әдебиеті сабағында АКТ-ны қолдану өте маңызды, өйткені ол оқушылардың білім деңгейін, пәнге деген қызығушылығын арттырады.[1]

Ақпараттық технологияларды қазақ тілін оқыту үдерісінде пайдалану оқушылардың жан-жақты білім алуына жол ашып, мемлекетіміздің үш тұғырлы тіл саясатына сай жақсы, жан-жақты дамыған оқушы иесі ретінде танылуларына негіз бола алады. Білім берудегі мақсат тек білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру керек екенін баса айтқан жөн.

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде АКТ құралдары: интерактивті тақта; мультимедия; интернет кеңістігі, электронды оқулықты қолдану болып табылады. Ал оқушылар интербелсенді тақтаға назар аудара отырып, өткізіліп отырған сабақтарын ұтымды түсінуге мүмкіндік алады. АКТ — топтағы оқушылардың оқыту үшін құнды құрал. Бұл жаңа материалды өте қызықты түсіндіруге көмектеседі. Жаңа технология жәрдемімен үлкен жетістіктерге жетуге болады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану – оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

АКТ-ны қазақ тілі сабағына енгізгенде мынадай нәтижелерді көруге болады:

- Пәнге деген қызығушылық, сабақта оқушылардың өз бетімен жұмыстануының артуы.
- Оқушылардың сабақта өздерін еркін ұстауы.
- Оқу үрдісіне әр оқушының белсенді қатысуын қамтамасыз ету.
- Оқушылардың танымдық шығармашылық деңгейін арттыру.

Мұғалім бақылаушы емес, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын шығармашылық істердің ұйтқысы. Тек осындай оқыту ғана оқушы интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын, танымдылығын дамытады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабағында ақпараттық коммуникативті технологиялар оқушының жаңа ақпаратты меңгеріп, өз бетімен ізденуіне, пәнге деген қызығушылығын арттыруда, мектепте алған білімін күнделікті өмірде жасқанбай қолдануға септігін тигізеді.

Ал оқушының білімін толық жетілдіріп, болашақтың ойы ұшқыр азаматтарын тәрбиелеп жеткіземіз десек, олардың санасына жаңа технологиялық ақпарат құралдарына негізделген білімді сіңіруіміз қажет. Мектептегі білім беруді ақпараттандыру – бұл заман талабы, ғасыр ағымы. Ұрпағымыздың кемеңгерлікке ұласқан ақыл-ойының, парасат-пайымының және жаңа арнада өріс алған мәдениетінің асқар шыңы болып табылады. Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану қызметі дайындығынан келесіні көрсетеді:

✓ Педагогтардың компьютерлік техниканы пайдалануға қызығушылықтарының артқандығы.

✓ Оқыту құралдары ретіндегі компьютерлік техниканы пайдаланудың ең маңызды психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін сақтау. Мұндай ерекшеліктерге мыналар жатады:

а) осы оқыту құралын пайдаланудың педагогикалық тұрғыдан тиімділігі;

б) үйренушілердің оқу-танымдық қызметін ұйымдастырудың тиімді тәсілдері (компьютерлік техниканың жеке-маңызды қызмет құрылымына кіруі, үйренуші мен компьютерлік техниканың ұтымды диалогын орнату, өзіндік қызметті дамыту арқылы оқу-танымдық қызметті жандандыру, оқу үдерісін өз бетімен бақылауды ұйымдастыру, компьютерлік техникамен өзара іс-қимыл барысында үйренушілердің шығармашылық дағдыларын қалыптастыру;)

✓ Педагогтарды жалпы мәдени, психологиялық-педагогикалық, пәндік және кәсіби-педагогикалық даярлау үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) кешенді пайдалану.[2]

Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдердің пайда болуы ақпараттардың мазмұнын адамның түрлі сезім мүшелері арқылы және аудиториямен интерактивті өзара әрекетке түсуі арқылы қабылдауды, түрлі техникалық құралдардың көмегімен іске асыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгір болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс жасап, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады. Ғылым мен техниканың даму қарқыны оқу-ағарту саласының оқыту үрдісінде жаңа технологиялық әдістер мен қондырғыларды кең көлемде қолдануды талап етеді. Білім беру саласында электрондық байланыс жүйелерінде ақпарат алмасу интернет, электрондық пошта, теле-конференция,

видео-конференция, телекоммуникациялық жүйелер арқылы іске асырылуда. ХХІ ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет, ал бұл сауаттылықтың алғаш баспалдағы мектептен басталады. Осы модуль қысқаша теориялық кіріспеден, суреттермен анимациялық материалдардан, жұмысынан тұрады.

АКТ-ны пайдалануда сабақтың мынадай ерекшеліктері бар:

1. Мұғалім оқушыға сұрақ қойып, тез арада оқушы оған жауап береді;
2. Мұғалім тапсырманың дұрыстығын тексереді;
3. Оқушының компьютермен жұмыс барысында пайда болған қиындықтарды уақытында шешуге болады;
4. Кейбір амалдарды оқушы өз бетінше орындайды, компьютерді жұмыс істеуге үйренеді;
5. Сыныптағы оқушылардың барлығынан жауап алуға болады және алған білімдерін практикамен ұштастырады;
6. Білімі төмен оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді;

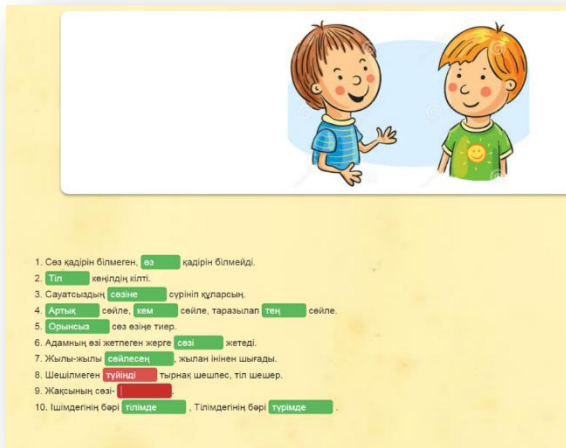
Жеке тұлғаның ақпараттық технология негіздерімен сауаттылығын арттыру арқылы қазақ тілі мен әдебиет пәнінен алған білімі не үшін керек?

1. Пәнге қызығушылығы артады, құлшыныс, жігерін оятады;
2. Шығармашылық қабілеттері артады;
3. Өз күш-жігеріне сенімділік, ширақтық пайда болады;
4. Жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады;
5. Оқушылар өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланады;

Білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі – инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып, білім сапасын арттыру. Қазақ тілі ақпараттық технологиялар жүйесімен оқытудың ерекшелігі оқу материалдарының ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы оқушылардың оқу іс-әрекетін мұғалімнің көмегімен немесе компьютер арқылы меңгерілуі болып табылады екен.[4]

Ақпараттық технологиялар жүйесімен оқытуда көрсетілетін әдістердің барлығы өзара байланыста, араласа қолданылады. Ақпараттық жүйемен оқытуда түсіндіру әдісі кино, диафильмдер көрсету арқылы жүзеге асады. Мәтін, елтануға байланысты, мақал-мәтелдер, т.б. түсіндіру осы әдіс арқылы жүзеге асады. Оқу материалын толықтыру, қорытындылау, қайталау, ал ең бастысы оның практикалық қолдану дағдысы мен шеберлігін қалыптастыруда бұл ең тиімді әдістердің қатарына жатқызылады.

Қазақ әдебиеті
сабағында АКТ
қолдану
негізінде
жаттығулар
орындау
(2-сурет)

Қазіргі кезде тілді коммуникативтік оқыту мәселесіне ерекше назар аударылуда. Қазақ тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің коммуниктивтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгертуді көздейді. Тіл үйрету үдерісіндегі ең белсенді заманауи әдістемелік тәсілдердің бірі – ақпаратты, инновациялық коммуникативті оқыту технологиясы. Қазақ тілі жүйесінің ішкі құрылымынан қажетті тілдік минимумды анықтап, оны қазақ тілінде сөйлесу, пікірлесу, жазу, сұхбаттасу т.б. қызметтерінде жүзеге асыра білуге керекті дағды, біліктерді ақпараттық коммуникативтік технологиялар жүйесімен оқыту арқылы қалыптастыру жолы мен ерекшеліктері айқындалды. Қазақ тілін ақпараттық-коммуникативтік технология жүйесімен оқыту жеке тұлғаның дамуына әсер етуші фактор ретінде танылып, әдістемелік-теориялық негіздерге сүйене отырып

анықталды. Соның ішінде интерактивті, белсенді оқыту әдістерінің маңызды рөл атқаратынын байқадық. Ақпараттық – коммуникациялық технологияларды (АКТ) қандай жағдайда нәтижелі болатынына мұғалімнің тигізер ықпалы зор және оқыту барысындағы білім сапасына да мұғалімнің үнемі көңіл бөліп отыруы аса маңызды.

Сонымен, күтілетін нәтиже:

- Жеке тұлға қалыптасып ақпараттық мәдениеті дамиды;
- Кең ауқымды ақпараттар мен пайдалы мәліметтер алады, өзінің жеке болашағына бағыт – бағдар жасайды, сауаттылығы артады;
- Жаңалықты меңгереді, жаңа шешімдер табуға дағдыланды;
- Дүниетанымы кеңейіп, өз бетімен білім алуға және ойлауға үйренді;
- Оқушының қабілеті дамып, өз бейімділігін таниды;
- Ұстаз бен дара тұлға арасындағы байланыс ынтымақтастығы артады.

Бүгінгі таңдағы білім беру жүйесіндегі ақпараттық технология негіздері Абай айтқандай, жас баланың – «дара тұлғаның» әр нәрсені білсем, үйренсем деген ой-сезім, тілек, мүдделерді өсіру, қанағаттандыру, өрістету үшін қажет дүние – технология деп ойлаймын. Ол – жан-жақты білім, тәрбие беретін, өміртанытқыш қызмет атқаратын құрал. Ұлт болашағы, өркениетті елдер қатарына жету үшін білім алу, жас тұлғаның ғылымды игеруге, имандылыққа, адамгершілікке, өнерлі болуға тәрбиелейді. Болашақта ақпараттық технологияны жекелеген пәндерді оқытуға білім технологияларын интеграциялау мұғалімнің қарқынды дамуына, өзара байланыста белсенді қолдануына өте қажет деп түсінемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://sabaqtar.kz/kembrich/5884-aza-tl-sabaynda-apatatty-kommunikaciyalu-tehnologiyalardy-oldayluy.html>
2. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Лихачев Б. Педагогика (курс лекция) Москва. 2006г.
4. <http://www.zkoipk.kz/ru/2016smart1/2440-conf.html>

БЕГАЛИЕВА Р.Н. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В этой статье рассматриваются преимущества использования информационных технологий в процессе обучения казахскому языку как средство получения всесторонних знаний о студентах и признания хорошим, хорошо развитым учеником нашей страны в соответствии с трехязычной языковой политикой. В то же время внедрение ИКТ в учебный процесс и роль учителя в учебном процессе должны заключаться в изменении инструментов ИКТ, предлагаемых нынешним

ученикам, повышению требований к профессиональной подготовке учителей в области базовых и смешанных академических дисциплин в большом количестве научной и образовательной информации, культурного и коммуникационного качества.

Информационные и коммуникационные технологии на уроке казахского языка помогут учащемуся приобрести новые знания, самообучение, интерес к предмету и использовать знания, полученные в школе в повседневной жизни.

Ключевые слова: Личность, информационные и коммуникационные технологии, ИКТ, интерактивные доски, мультимедиа, интернет-пространство, электронные учебники, информационные технологии, страновые исследования, пословицы и поговорки, развитие личности.

BEGALIEVA R.N. USE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

This article discusses the advantages of using information technologies in the process of teaching the Kazakh language as a means of obtaining comprehensive knowledge of students and recognizing a good, well-developed student of our country in accordance with the trilingual language policy. At the same time, the introduction of ICT into the educational process and the role of the teacher in the learning process should be to change the ICT tools offered to current students, increase the requirements for teacher training in basic and mixed academic disciplines in a large number of scientific and educational information, cultural and communication quality.

Information and communication technologies in the lesson of the Kazakh language will help the student to acquire new knowledge, self-study, interest in the subject and use the knowledge gained in school in everyday life.

Keywords: *Personality, information and communication technologies, ICT, interactive whiteboards, multimedia, internet space, electronic textbooks, information technology systems, country studies, proverbs, personality development.*

ӘОЖ 821.512.122

ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

МЫНБАЕВА А.П.

Мақалада қазіргі қазақ әңгімелерінің психологиялық ерекшелігі, кейіпкер мінезі қоғаммен байланысты қарастырылған. Сонымен қатар қазіргі жас қаламгерлердің өзіндік ойы мен рухани талпынысы анық байқалған. Біз қарастырғалы отырған қаламгерлердің шығармаларында адамдар тағдыры суреттелініп, бүкіл әлеуметтік өмірдің күнгейі мен көлеңкесіне, даму барысына, жалпы моральдық болмысына философиялық тұрғыда талдаулар жасалынады.

Кілт сөдер: шығарма, қоғам, монолог, психологизм, кейіпкер.

Қазақ әдебиеттану ғылымында әңгіме жанры бүгін қалыптасқан жоқ. Оның арғысы ХХ ғасырдың бас кезінен басталса, бүгінде шарықтау шегіне жеткен, әрбір қаламгердің өзіндік бояуы бар туындылар өмірге келген. Туындыгер шығарма жазуда оқырманмен санаспайды я кеңістік талғамайды. Уақыт өтуіне қарай қоғам мен адам арасындағы қайшылықты, тартысты, келісімді, шындықты, әділдікті, бояуы сіңген ескілікті жаңғыртуды әр қаламгер көздейді. Олардың шығармалары саналы ұрпаққа арналады.

Әдебиет қашан да руханилыққа, адам дамуына, жанының азықтануына қызмет етеді. Шеңбер ішінде адам болғаннан айнала кейін қоғам болып қалыптасатындықтан, сол қоғам адам үшін қызмет ететіндіктен, біз әдебиетке жаңа қырынан қарауға тырыстық. Әдебиетті туындататын қаламгер қоғам мен адам арасындағы қайшылықты, әділдік пен тазалықты, тартыс пен мойынсұнуды, шындық пен болмысты бейнелі түрде көркем суреттеуге тырысады. Жазушы шығарма әлемінің қырын, кейіпкер тұлғасы мен мінезін, тағдырын жақсы тануға тырысады. Жалаң оқиғаға бой алдырмай, адамның логикалық түрде барлық қасиеттерін ашуға шешім іздейді. Біз қазіргі әдебиеттен осыны байқаймыз. Себебі қашан да шындық оқиғаға, өмір құбылыстарына, дүние арпалыстарына құрылған оқиға өз оқырманын табады.

Бүгінгі жазушы оқырман психологиясын да терең меңгергенге саясады. Өйткені, оқырман шығармадан өзін іздейді, қызығады, айналасындағы бейнені көреді, салыстырады.

«Кез келген жазушы психолог бола білуі керек. Ол кейіпкерлердің типтік характерін суреттеп қана қоймай, сол характердің бұлттартпай сендіретін психологиялық мотивировкасын көрсете білген жөн» [1,42]. Яғни, әр жазушы үшін кейіпкер бойынан психологиялық нәзік те сырлы әрі күрделі құбылыстарды аша отырып, адам ойына келетін, шындыққа жанасатын кейіпкердің мінезі сонда ғана жан – жақты ашылады.

Қазіргі әңгіме, повесть, роман болсын олардың бір ерекшелігі кейіпкер саны аз болып келеді. Кейде шығармаға 3-4 кейіпкер қатысуы мүмкін, бірақ оқиға желісін дамытуда жазушының шеберлігімен қоса олардың психологиясын сол қоғаммен байланыстыра бере білуде. Терең психологизм дәлдігі, сенімділігі үшін монолог қандай қызмет атқарса, диалогтың да идеялық – көркемдік орны сондай үлкен.

Жалпы прозаның көркемдік сапасы, идеялық мазмны қоғамдық әлеуметтік мәні бар күрделі, қомақты шындықтарды көтеріп, соған байланысты философиялық тың ойлар түйіндеумен өлшеніп таразыланады.

Біз қарастырғалы отырған қаламгерлердің шығармаларында адамдар тағдыры суреттелініп, бүкіл әлеуметтік өмірдің күнгейі мен көлеңкесіне, даму барысына, жалпы моральдық болмысына философиялық тұрғыда талдаулар жасалынады. Әрине, әлеуметтік шындықты көркемдік шындыққа айналдыруда жазушыға ең қажетті фактордың бірі – суреткерлік екеніне көз жеткіземіз.

Психологиялық шығарманың өзіне тән жанрлық ерекшеліктері нақты көркем мәтіндерді талдау барысында төмендегідей айқындалады:

Біріншіден, психологиялық прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея т.б. деген мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды. Ол талап та етілмейді.

Екіншіден, мұнда ең бастысы-жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адам бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады

Үшіншіден, шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады.

Төртіншіден, психологиялық прозаның көркемдік әлемі өзінің жанрлық талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды [2, 14]. Негізі, көркем шығармада психологиялық талдау жасалынбаса "адамның ойына өң беріліп, көңіліне күй түсірілмейді" [3, 36].

Қазіргі қазақ әңгімелеріне келер болсақ, яғни, Ж.Шаштайұлының, Б.Сарыбайдың, А.Мантайдың, Қ.Әбілқайырдың өзегін жарып шыққан шығармалары қазіргі қоғамның тыныс-тіршілігіне сай, терең психологиялы туындылар. Әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

Бейбіт Сарыбайдың «Рауғаш ерте гүлдейді» деген әңгімесі мектепте оқитын кішкентай қызға жолыққан студент жігіт екеуінің арасындағы диалогқа құрылған. Осы әңгімесімен-ақ жазушы деуге болады. «Рауғаш ерте гүлдейді» әңгімесі былай басталады: *«Университет алдындағы аялдамада адам қарасы көп екен. Жарты сағаттан астам уақыттан кейін құдайға қараған көліктің біреуі тоқтады-ау айтуейір. Сол жиырма адамдық шағын автобусқа қырық тоғызыншы болып мен де кіріп үлгердім. Елдің өзі бір аяғын қоярға жер таппай тұрса, бір кесір жолдас «отыратын орын жоқ екен, ия» де өзінше өкініш білдірді.»* [4, 36] Бірден баяншы-автор студент екенін жазбай таныдық.

Оның нешінші болып мінгенін әрине санаған жоқ, бірақ адамдық толық болған соң кекесіннен келтірді. Осы бір сөйлемдердің өзінен автор-кейіпкердің мінезі ойнақы, бір жағынан ренішті екені де білінеді. Жазушы шығармасының әрбір детальіне көз тастасақ, оның өзі мағына мен ойды береді. Студенттің аяқ қояр жер таппай тұрғанда оқушы қызбен диалогы әңгімені қыздыра түседі. Екеуінің арасындағы қақтығыс, кереғар құбылыстар, әрине екеуінің үйлеспейтін мінездері одан әрі ширата түседі. Психологиялық талдауда шығарманың өн бойынан тақырып пен идея, оның құрылысы мен сюжеттік желіні қарастырмаймыз, олар мүлдем қатыспайды да. Мінез, адам психикасы, санасы, дүниетанымы тұрғысынан қарастырсақ студент пен оқушы арасындағы сұхбаттаныстық оқушының барар жолына дейін-ақ созылады. Осының өзі оқырманға барлық жайдан хабардар етеді. Оқушы қыздың мінезі ашық, жайсаң, шынайылық байқалады. Әңгіме желісі жарты сағаттың көлемінде болған оқиға сияқты. Бір әңгіменің бойында біржылдық өмір жатыр дей алмаймыз. Егер бір адамның ғұмырын сыйдырса ол да жазушылық кредосы, бір әңгімеде жарты күндік оқиғадан осыншама мәлімет пен кейіпкерлер тіліне қанық болдық десек ол да жазушы кредосы.

«-Қанишасыншы курста оқисыз? ...

-Қанишасыншы курсың не, айнамау, мен – мұғаліммін,-дедім...

...Мұғаліммін деп қояды. Үстіне киіп алған киімді қарап қойсаңшы,-деп келеке қып күлді.

-Иә, рас, мұғаліммін,-дедім.

-Қай сабақтан бересіз?

-Тарих және география пәндерінен.»

Оқушы қыз мұғалім екенін білмек болып, сұрақтың астына алды.

«-Охо, сіз география пәнінің мұғалімі болсаңыз, мынаны білуіңіз керек: Ніл өзенінің ұзындығы қанша? Осы сұраққа жауап бере алсаңыз, сенейін,-деді.

-6000 шақырым,-дедім. Қу қыз сықылықтап бір күліп алды да:

-Әй, мұғалім ағам-ай, неге өтірік айтасыз. Таппадыңыз. Білмесеңіз мен айтайын. Әлемдегі ең ұзын өзен – осы Ніл өзені. Бұл өзеннің ұзындығы 5400 шақырым.» [4, 37].

Басында айтып өткеніндей екінші пәнді қосқанына өкінгенін оқығанда еріксіз күлкі қысады. Ащы күлкі мен сынау да бар. Сонымен рауғаштың қандай гүл екенін оқырман бірінші рет естісе біліп алды. Қыздың балалық пәк, адал мінезі мына бір сұхбаттан байқаймыз:

«-Папаң кім болып жұмыс істейді?

-Сіз менің сөздеріме қарап үлкен қызметкердің қызы екен деп ойлап тұрған шығарсыз. Жоқ, мүлде олай емес. Егер солай деп ойласаңыз,

қателесесіз. Папам автобус айдайды. Ал мамам – сол автобуста кондуктор. Таңғысын біз ұйықтап жатқанда кетеді де, түнде біз ұйықтап жатқанда келеді. Бір-бірімізді көп көре бермейміз. Өзіміз өсіп жатырмыз.» Мұндай отбасылар қоғамда көп. Қыздың сөзінен мұңын да, балаң сезімді де көре аламыз. Ал автобустан шығарып салуға түспеген студенттің ойында болса да, арзан тәкаппарлығы – жолаушылардан ұялғандығы да бар.

Шығарманы психологиялық тұрғыдан талдауымыз әңгіме тақырыбына келіп тоқталды. Рауғаш ерте гүлдейді – папасы еркелеткен Рауғаш қыз да үйдің үлкені болғандықтан ерте есейіпті, кейінгіге үлгі әпке боларлық жағдайға жетіпті. Автор идеясы мен мазмұнын кейінгі тарауда таратып айтармыз.

«Мейірімі» суретші өмірінен, қазақтың жас зиялыларының өмірінен жазылған әңгіме. Адамдардың бірінің бойынан бірі кішкентай ғана жалғандықты көріп кешіре алмай жүретіні бар. Осында Бейбіт адам бойындағы психологияны шын жазушыға тән иіріммен, көркемдікпен жеткізген. Бұл да мінезге құрылған шығарма және Бейбіт не айтқысы келетінін жып-жинақы, тап-тұйнақтай етіп бере алады. Тіліне келсек, Төлен Әбдіковтің тіліндей, ұстамды, құнарлы тіл. «Мейірім» әңгімесі мейірімсіздіктен басталғанмен, оның жүрегі жылы екендігімен аяқталады.

Психологиялық талдаудың күшті компоненті - ішкі монолог. Бұл орайда орыс ғалымы Т.Мотылева: «Адам өз сөздерінен гөрі, ойларында әлдеқайда ашық болады. Ішкі монолог ол XIX ғасырдың бірінші жартысында ұлы реалистердің адам ойының мән ашудағы басты тәсілі болды. Онда сырт көзден бүркемеленіп, ашық айтылмайтын мән-мағына бар» [5, 1796], - деген пікірді айтады.

Психологиялық әдістің бір түрі – ішкі монолог деп жоғарыда атап өткендей автордың ішкі ойына келсек, қазіргі қоғамның рахаттану, сүйсіну, таңдану топтары мен қызғаныш, күйініш топ өкілдерінің арасындағы кері байланыс, қарама-қайшылық. *«Ертеңгі күні бұл сурет көрмеге қойлады. Сол кезде әр суретке атүсті қарап келе жатқан жұрт осы шығарманың алдында аңтарылады. Бәрі де қарайды. Қызығады. Әркімде әрқандай ой пайда болады. Біреулер тек қызығы қарайды. Жаратылысқа таңданады. Сұлулыққа сүйсінеді. Ләззаттанады, рахаттанады. Табынады. Сұлулықтың алдында әлсіздіктерн мойындайды. Түптің түбінде жоғалатынын еске алады. Айуандыққа салынған қолдың бүлдіретінін, олар бүлдірмеген күннің өзінде бұл сұлулықтың қартайып өз-өзінен бүлінетінін ойлайды. Бұл – бұлжымайтын заң. ...Осы суретке қараған екінші бір топтың өкілдері оны әлдекімнен қызғанады. Белгісіз бір зобыр күштен қорғағысы келеді. Аяушылықпен*

қарайды. » [4, 44]. Бұл «Айна» деп ат қойған портретін көрмеге қоюға үміттенген өнер иесінің ішкі ойы. Негізі қандай да болмасын шығармашылық топ өкілдері қоғамды басқа қырынан таниды. Сонымен бұл ой сол қоғамды тани білетін өнер иелеріне ғана тән. Негізі Бейбіттің шығармаларында психологиялық мінезбен қатар, философиялық ой да жатыр. «Мейірім» әңгімесі атына қарай адамға ғана тән сезімді суреттейтінін бірден аңғарамыз. Жоғарыда айтқандай Ұланның балаға деген қатігездігі оның өн бойында пәк сәбиді жаман жолға емес, жақсы болсыншы, өмірі ұзақ болсын деген психологиямен өмір сүреді. Адам жаратылысы жұмбақ дүние. Шығармадағы Ұлан бейнесі де жұмбақ. Ол ортасында ашық жүргенмен, жүрек түбінде балалық қорқыныш қалып қойған. Сол қорқынышы жақындарына кері әсерін тигізбесе екен деген тілек. Оны әркім әрқалай түсінеді. Мұнан шығатын философиялық терең ой «адамды танымай, білмей ғайбаттама, сөкпе. Адамның ішкі сырына үңілгенде ғана оның мінезіне қанық боласың». Ұланның қорқынышы өзінің жанына жақсы көрген қарындасын «мейірімнен өлтіріп алғандай» күй кешуі. Сол себепті сәбилерге мейірімін түсірмесе ұзақ өмір сүрер деген өмірлік қағидасы іспетті болып кеткен. Оның бұл оқиғасы пәк сезімнен арыла қоймаған шағында болғандықтан, жадында қатты сақталған және оны жүрегіне жақын тұтқан. Қатігез деген Ұланның мейірімі соңғы ақшасын досына беріп жіберуі әңгімеге шуақ шашқандай. Ал бұл мейірімді ісі жақын достың қолынан келе бермейтін ұлы іс.

«-Ол кісінің қуанышы ініңнің жанынан артық емес шығар. Аман болсақ әлі талай қуантармыз. Қазірше жаман баласы боп жүре тұрамын. Шешеңе менен алдым деме. Қуанып қалсын, өз ақшам де. Қарыз емес, -деді». Қатыгез деген Ұлан осындай құпия жақсылықтарды қаншама адамға жасады екен.

Қорыта келгенде, әрбір шығарма өзінше психологиялық иірімге толы. Себебі мәтіндегі басты тұлға – адам. Оның психологиялық ерекшелігін зерттеу әлі күнге өз межесіне жеткен жоқ. Ал, қазіргі қазақ прозасының өзіндік адамды баурап алатын тылсымы – шығарма кейіпкерлерінің психологиясы, өмірге көзқарасы, әрбір қимылының қазіргі қоғам өмірімен сабақтасып жатуында деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992 -350 бет.
2. Пәріліева Г. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері. Филол. ғыл. док. автореф. - Алматы, 2004. - 46 б.
3. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. Зерттеулер.-Алматы; Жазушы, 1987, 86-б.

4. Сарыбай Б.Мейірім. Әңгімелер мен хикаяттар.-Астана: Фолиант, 2014.-256 б.
5. Достоевский Ф.М. О русской литературе. Москва, 1987,-с.88

МЫНБАЕВА А. П. ПСИХОЛОГИЗМ В ЖАНРЕ БЕСЕДЫ.

В статье рассматриваются психологические особенности рассказов казахского, характер героя в связи с обществом. Стремление молодых мам, а также собственные мысли и духовного очевиден. Судьбы людей в произведениях писателей, которые мы қарастырғалы содержания гликогена, күнгейі көлеңкесіне и всей социальной жизни, в процессе развития, общие анализы плане морально-философских делается реалиям.

Ключевые слова: сочинение, общество, монолог, психологизм, герой.

MYNBAYEVA A.P. PSYCHOLOGISM IN THE GENRE OF CONVERSATIONS.

In the article the psychological features of stories are examined Kazakh, character of hero in connection with society. Aspiration of young mothers, and also own ideas and spiritual obvious. Fates of people are in works of writers that we are қарастырғалы maintenances of glycogen, күнгейі көлеңкесіне and all social life, in the process of development, global analyses plan morally-philosophical it is done to realities.

Keywords: composition, society, monologue, психологизм, hero.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Ибашова А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Информатика» кафедрасының п.ғ.к.

Ибрагимова Ж.А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Мейірбек Н.Қ. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Ағылшын тілі» кафедрасының магистр оқытушысы.

Лекерова Г.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті.

Жумабек К.Н. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті.

Мейірбек Н.Қ. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Ағылшын тілі» кафедрасының магистр оқытушысы.

Ибрагимова Ж.А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Арзымбетова Ш.Ж. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Педагогика» кафедрасының доценті, п.ғ.к.,

Оралбекова Ә.Қ. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Педагогика» кафедрасының PhD.,

Арзымбетова С.Ж. – «Өрлеу» БАҰО АҚФ Алматы қаласы бойынша педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру институтының аға оқытушысы.

Балхыбекова Ы. - М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан Гуманитарлық институтының ф.ғ.к.

Шарипбекова А. - М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан Гуманитарлық институтының оқытушысы.

Сбанбаева Г. – М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан Гуманитарлық институтының оқытушысы.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Байсеитова Н.М. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.к.,

Усманова А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистранты.

Джакипбекова Н.О. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің профессоры, т.ғ.д.

Бекжигитова К.А. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.

Саденова А.А. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің магистр аға оқытушысы.

Сартаева Х.М. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Биология» кафедрасының профессоры, б.ғ.к.

Жанысбек А.Ә. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің 2 курс магистранты.

Жаппарбергенова Э.Б. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.к.

Алпамысова Г.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Жаратылыстану» факультетінің деканы, а/ш.ғ.к.

Абдуллаева Ф.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің 8D01505 мамандығының докторанты.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Исабеков А.К. - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, PhD Доктор, з.ғ.к.

Битурсын Ғ.Ш. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының магистр аға оқытушысы.

Мусабекова А.К. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының магистрі.

Ескерова А.С. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының аға оқытушысы.

Тажекова А.Д. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының доцент м.а., г.ғ.к.

Валиева Г.А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының магистр оқытушысы.

Балтабекова А.Б. - Аймақтық әлеуметтік - инновациялық университетінің магистр, аға оқытушысы.

Тапидиев Ә.Т. – Аймақтық әлеуметтік - инновациялық университетінің аға оқытушысы.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Шаймерденова Н.Ж. - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д.,

Аманжолова Д.Б. - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.,

Бурибаева М.А. - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

Сулейменова Э.Д. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д., Халықаралық жоғары білім ғылымдары академиясының академигі.

Закирхаджаева А. - 6М011900 – Шет тілі: екі шет тілі мамандығы бойынша бакалавриат.

Туленова Н. – 7М01702 – орыс тілі мен әдебиеті пәнінен оқытушы мамандығы бойынша бакалавриат.

Ералиева А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Шетел тілдер» кафедрасының магистр оқытушысы.

Муратова М. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Шетел тілдер» кафедрасының магистр оқытушысы.

Мәуленкулова Д. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Шетел тілдер» кафедрасының магистр оқытушысы.

Шаймерденова М.Д. – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова, Казахстан, г. Алматы.

Дилдабекова А.К. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Шетел тілдер» кафедрасының аға оқытушысы.

Канаева Л.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы

Даулетова А.А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті Шетел тілдері кафедрасының магистр оқытушысы.

Dr. Süleyman Kaan Yalçın – Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye/Elazığ.

Барысова Н.Т. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушы.

Айдаркулова А.Ж. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының магистр оқытушысы.

Мұсабекова А.Ә. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының магистр оқытушысы.

Хамза Б. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының магистр оқытушысы.

Ахметова М.Р. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының магистр оқытушысы.

Тайтелиева М.А. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Байбатшаева А.Е. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының п.ғ.к.

Досбағанбетова А.Т. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Музыкалық білім» кафедрасының ҚР Мәдениет саласының үздігі, доцент м.а.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Бегалиева Р.Н. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының п.ғ.к.

Мынбаева А.П. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының PhD.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Ibashova A. Competent model of graduates of pedagogical specialties.....	3
Ibragimova Zh., Meirbek N. Project work as a teaching form at the english lesson.....	10
Лекерова Г.Ж., Жумабек К.Н. Психологические аспекты в вопросе построения карьеры молодыми специалистами.....	14
Мейірбек Н.Қ., Ибрагимова Ж.А. Преподавание английскому языку студентов с нарушениями слуха в системе гуманитарного образования...	20
Арзымбетова Ш.Ж., Оралбекова Ә.Қ., Арзымбетова С.Ж. Инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасайтын болашақ мамандардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру (5B010200-Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі және 5B012300-Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандықтары мысалында).....	25
Балхыбекова Ы. ф.ғ.к., Шарипбекова А., Сбанбаева Г. Болашақ маманның кәсіби педагогикалық құзыреттілігі.....	33

ЖАРАТЫЛЫСТАНУҒЫЛЫМДАРЫЖӘНЕМАТЕМАТИКА

Байсеитова Н.М. Усманова А. Қоршаған ортаның техногенді заттармен ластануы және өсімдіктерге фитотоксинді әсері	40
Джакипбекова Н.О., Бекжигитова К.А., Саденова А.А. Физико-химические методы исследования полимерных акрилсодержащих реагентов и их применение в производстве строительных материалов.....	48
Сартаева Х.М., Жанысбек А.Ә. Сарықарын – orphisaurus apodus pallas. 1775 кесірткесін Оңтүстік Қазақстан облысында таралуы, биологиясы....	58
Жаппарбергенова Э.Б., Алпамысова Г.Б., Абдуллаева Ф.М. Применение проблемного обучения (problem - based learning) в современной системе обучения.....	65

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Исабеков А.К., Битурсын Г.Ш., Мусабекова А.К., Ескерова А.С. Конституционная структура объектов государственной власти.....	69
Тажекова А.Д., Валиева Г.А. Түркістан облысының халықаралық туристік рекреациялық әлеуеті.....	77
Балтабекова А.Б., Тапилдиев Ә.Т. Жүннен жасалатын ұлттық бұйымдардың жасалу технологиясын зерттеу және заманауи үлгіде безендірудің жаңа әдістері.....	88

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Шаймерденова Н.Ж., Аманжолова Д.Б., Бурибаева М.А. Языковая личность в истории русистики: Петр I в трудах профессора Н.И. Гайнуллиной.....	95
Сулейменова Э.Д. От древних глосс к полифонии лингвистического творчества.....	104
Закирхаджаева А., Туленова Н. Универсальные зоонимные характеристики человека в языковой картине мира русских, казахов и англичан.....	113
Ералиева А., Муратова М., Мәуленкулова Д. Қазақ және ағылшын мәдениетіндегі комплименттің берілу түрлері.....	123
Шаймерденова М.Д. Дисциплина «Управление проектами в сфере искусства»: от идеи к ее реализации.....	132
Dildabekova A.K., Kanayeva L.S., Dauletova A.A. Intonation as the means of an adequate exchange of information in cross-cultural communication.....	139
Dr. Süleyman Kaan YALÇIN Kıpçak grubu türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerden kaynaklanan ikiz ünlüler.....	146
Barysova N.T., Aidarkulova A.Zh., Mussabekova A.A. Professional-oriented english studies.....	152
Khamza B. Akhmetova M.R. Taiteliyeva M.A. Debates in the middle school classroom.....	157

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Байбатшаева А.Е. Студенттердің технологиялық шеберлікке бағытталған әрекетін қалыптастыру.....	164
Досбағанбетова А.Т. Балалардың рухани тәрбиесін қалыптастырудағы музыкалық фольклордың рөлі.....	169

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Бегалиева Р.Н. Жаңаақпараттық технологияларды қазақ тілін оқыту үдерісінде пайдалану.....	175
Мынбаева А.П. Әңгіме жанрындағы психологизм.....	181
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	188

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

**ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

№3,4 (21,22)

Басуға 24.06.2019 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman» Көлемі 11,18 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының шағын баспаханасында басылды.
Тапсырыс № 191 – Шымкент қаласы, Ф. Іляев көшесі, 16